

Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi / Journal of Politics and International Relations

Uluslararası Hakemli Dergi / International Peer-Reviewed Journal

Yılda dört kez yayımlanır / Published quarterly

Yayın dili / Publishing Languages Türkçe, İngilizce, Arapça / Turkish, English, Arabic

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD / هيئة التحرير

Sahibi / Owner: Ortadoğu Araştırmaları Merkezi adına Prof.Dr. Ahmet Uysal

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor: Doç.Dr. İsmail Numan Telci

Editör/Editor: Doç.Dr. İsmail Numan Telci

Editör Yardımcısı/Assistant Editor: Doç. Dr. Mustafa Yetim

Editör Asistanları/Editorial Assistants: Emir Şefkatli / Musab Yılmaz

Alan Editörleri/Section Editors:

Körfez Çalışmaları/Gulf Studies: Gökhan Erel, Ortadoğu Teknik Üniversitesi

Irak Çalışmaları/Iraq Studies: Bilgay Duman, ORSAM

Levant Çalışmaları/Levant Studies: Oytun Orhan, ORSAM

Kuzey Afrika Çalışmaları/North Africa Studies: Abdennour Toumi, ORSAM

Güvenlik/Security: Doç. Dr. Göktuğ Sönmez, Necmettin Erbakan Üniversitesi

Kitap Değerlendirme Editörü/Book Review Editor: Ömer Behram Özdemir

Tercüme ve Redaksiyon İşlemleri/Translation&Editing:

İngilizce/Arapça Tercüme/English/Arabic Translation: Nasır Hacıoğlu

İngilizce Redaksiyon/English Proofreading: Easmin Eva Akter

Arapça Redaksiyon/ Arabic Proofreading: Dr. Watheq Al-Sadoon, ORSAM

Türkçe Redaksiyon/Turkish Proofreading: Begüm Akcaoğlu, ORSAM

İndeksler / indexed by / مصنفة من

Applied Social Sciences Index and Abstracts (ASSIA), EBSCO Host, Index Islamicus, Index Copernicus, International Bibliography of the Social Sciences (IBBS), Worldwide Political Science Abstracts (WPSA), Google Scholar, Asos İndeks, J-Gate, WorldCat, CEEOL, MIAR, JournalTOCs, İlahiyat Atıf Dizini

Makale Yükleme için / Submitting Your Articles: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ortetut>

İletişim veya İrtibat için / For Communication or Contact: ortadoguettutleri@orsam.org.tr

Yayın İdare Merkezi Head Office

ORSAM Ortadoğu Araştırmaları Merkezi - Center for Middle Eastern Studies

Mustafa Kemal Mahallesi 2128. Sok. No: 3 Çankaya / Ankara Türkiye / Turkey

info@orsam.org.tr | T: +90 850 888 15 20 F: +90 312 430 39 48

Yerel Süreli Yayın | Ortadoğu Etütleri'ndeki makalelerde yer alan fikirler yalnızca yazarlarını bağlamaktadır.

The views expressed in Ortadoğu Etütleri (Middle Eastern Studies) bind exclusively their authors.

Tasarım-Baskı Hazırlık Karınca Creative

Dr. Mediha Eldem Sokak No: 56/1 Kızılay / Ankara

Baskı Ted Matbaacılık

Kazım Karabekir Cad. No. 95-1A Altındağ/Ankara

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD / الهيئة الاستشارية

Prof. Aristotle Kallis, Keele University, UK
Prof. Stephane A. Dudoignon, PSL Universite/EHESS/CETOBAC, FR
Prof. Emma Murphy, Durham University, UK
Prof. F. George Gause, Vermont University, ABD
Prof. Burhanettin Duran, İbn Haldun Üniversitesi, TR
Prof. Özden Zeynep Oktav, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, TR
Prof. Berdal Aral, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, TR
Prof. Mahir Nakip, Çankaya Üniversitesi, TR
Prof. Mehmet Şahin, Gazi Üniversitesi, TR
Prof. Özlem Tür, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, TR
Prof. Peter Mandaville, George Mason University, ABD
Prof. Dr. Birol Akgün, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Mehmet Akif Kireççi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Kemal İnat, Sakarya Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Cengiz Tomar, Ahmet Yesevi Üniversitesi, KZ
Prof. Dr. Bahgat Korany, American University of Cairo, EG

Prof. Dr. Fawaz Gerges, London School of Economics, UK
Prof. Dr. Tayyar Arı, Uludağ Üniversitesi, TR
Prof. Raymond Hinnebusch, St. Andrews University, UK
Prof. Tim Jacoby, Manchester University, UK
Prof. Dr. Muhittin Ataman, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Mesut Özcan, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, TR
Prof. Tuncay Kardaş, Sakarya Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Alev Erkilet, İbn Haldun Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Erdem Özlük, Selçuk Üniversitesi, TR
Assoc. Prof. Katerina Dalacura, London School of Economics, UK
Doç. Dr. İbrahim Efe, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, TR
Doç. Dr. Gökhan Bozbaş, Necmettin Erbakan Üniversitesi, TR
Dr. Ali Bakir, Qatar University, Qatar
Dr. İsmail Sarı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Dr. Muhammed Hüseyin Mercan, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, TR

SAYI HAKEMLERİ / REFEREE BOARD / لجنة الخبراء المحكمين

Prof. Dr. Ramazan Erdağ, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Zafer Akbaş, Düzce Üniversitesi, TR
Doç. Dr. Amar Rouabhi, Bouira Üniversitesi, CEZ
Doç. Dr. Muharrem Hilmi Özev, İstanbul Üniversitesi, TR
Doç. Dr. Umut Uzer, İstanbul Teknik Üniversitesi, TR
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Sarı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Dr. Öğr. Üyesi Tuba Yıldız, İstanbul Üniversitesi, TR
Dr. Öğr. Üyesi Omar Munassar, Bursa Uludağ Üniversitesi, TR
Dr. Öğr. Üyesi Muhammad Soliman Al-Zawavy, Sakarya Üniversitesi, TR

Dr. Öğr. Üyesi Murat Yiğit, Milli Savunma Üniversitesi, TR
Dr. Öğr. Üyesi Hüsnâ Taş Yetim, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, TR
Dr. Watheq Al-Sadoon, ORSAM, TR
Dr. Zaed Ismail Al-Azami
Hamdullah Baycar, Akademisyen, İNG
Ömer Behram Özdemir, ORSAM, TR

MAKALELER / ARTICLES / المقالات

Cengiz Mert BULUT

1

An Untapped Definition of the State: The Virtual State and Example of Qatar

Devletin Bakir Bir Tanımı: Sanal Devlet ve Katar Örneği

تعريف جديد للدولة: الدولة الافتراضية وحالة قطر

Fuat Emir ŞEFKATLİ & Güngör ŞAHİN

31

İç Savaş Sırasında Uygulanan Seçimlerin Ulus İnşa Sürecine Etkileri:

Libya 2014 Parlamento Seçimleri Üzerinden Bir Değerlendirme

The Effects of the Elections Held During the Civil War on the Nation Building Process:

An Evaluation of the 2014 Parliamentary Elections in Libya

آثار الانتخابات التي جرت خلال الحرب الأهلية على عملية بناء وطن: تقييم للانتخابات البرلمانية الليبية لعام 2014

Ebru ÇOBAN ÖZTÜRK

49

Çatışma Çözümleri ve Uzlaşma Süreçlerinde Kimlik: Suriye’de Mezhepsel Kimlikler ve Çatışma Sonrası Suriye

Identity in Conflict Resolution and Reconciliation: Sectarian Identities in Post-Conflict Syria

الهوية في حلول النزاع وعمليات المصالحة: الهويات الطائفية في سوريا وسوريا ما بعد النزاع

Hassan Hadi AL-ZUBAİDİ

79

موجات الاحتجاجات في العراق بعد 2003: أسبابها وأثرها على العملية السياسية في البلد

Waves of Protests in Iraq After 2003: Its Causes and Impact on the Political Process in the Country

2003 Sonrası Irak'taki Protesto Dalgaları: Nedenleri ve Ülkedeki Siyasi Sürece Etkisi

Şevket ŞEKER

109

İran ve Suudi Arabistan Dış Politikasında Enerjinin Etkisi

The Effect of Energy on the Foreign Policy of Iran and Saudi Arabia

تأثير الطاقة على السياسة الخارجية للسعودية وإيران

Oğuzcan BAŞDOĞAN

143

Aldatma Çağı: Devletler Arası İlişkilerin İç Yüzü

The Age of Deception: Inside the Interstate Relations

مراجعة كتاب "عصر الخداع: الوجه الخفي للعلاقات بين الدول" لمحمد البرادعي

EDİTÖRDEN

Değerli Okuyucularımız,

Ortadoğu Etütleri'nin değerli okuyucuları, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi (ORSAM) tarafından 2009 yılından beri yayımlanmakta olan dergimizin toplamda yirmi dokuzuncu sayısı olan, Cilt 14 Sayı 1'i ilgililerinize sunmanın mutluluğu içerisindeyiz.

Açık erişim modeliyle daha geniş kitlelere ulaşmaya çalışan dergimizde akademik anlamda nitelikli çalışmalarını arttırmaya yönelik gayretimiz devam ediyor. Gelenen noktada dergimize gönderilen çalışmalar, internet sayfamızın ve makalelerin görüntülenmesine dair veriler ile Google Scholar tabanlı atıf istatistiklerinin sayısı dergimize gösterilen teveccühü ortaya koymaktadır. Artarak devam eden ilgiyi karşılamak için daha aktif ve yoğun çalışmalarımızı sürdürmekteyiz. Dergimizin önümüzdeki dönemde taranmaya başlayacağını umduğumuz ulusal ve uluslararası indekslerle birlikte bu teveccühün daha da artmasını bekliyoruz. Dolayısıyla artan talebi karşılamak üzere sayılarımızda niteliği önceleyerek daha fazla çalışmaya yer vermeyi amaçlıyoruz.

Elinizdeki sayıda (Cilt 14 Sayı 1); üç Türkçe, birer de Arapça ve İngilizce olmak üzere toplam 5 makale ve 1 kitap değerlendirmesi bulunmaktadır.

Bu sayımızın ilk makalesi Cengiz Mert Bulut tarafından hazırlanmış olan "Devletin Bakir Bir Tanımı: Sanal Devlet ve Katar Örneği" başlıklı İngilizce makaledir. Bulut, makalesinde "sanal devlet" kavramının özellikleri çerçevesinde 2017 Katar ambargosu üzerinden Katar'ın sanal devlet karakteristiğini incelemektedir.

Dergimizin ikinci makalesi F. Emir Şefkatli ve Doç. Dr. Güngör Şahin tarafından kaleme alınan "İç Savaş Sırasında Uygulanan Seçimlerin Ulus İnşa Sürecine Etkileri: Libya 2014 Parlamento Seçimleri Üzerinden Bir Değerlendirme" başlıklı çalışmadır. Bu makalede yazarlar, 2014 Libya Parlamento seçimleri üzerinden ülkedeki ulus inşa sürecini analiz etmektedir.

"Çatışma Çözümleri ve Uzlaşma Süreçlerinde Kimlik: Suriye'de Mezhepsel Kimlikler ve Çatışma Sonrası Suriye" başlıklı Doç. Dr. Ebru Çoban Öztürk tarafından hazırlanan üçüncü makalede ise Suriye'deki mezhepsel kimlikler, çatışma sonrası beklenen çözüm ve uzlaşma süreçlerinde kimliğin yeri ve kimlik dönüşümleri ile olası toplumsal uzlaşma yaklaşımları incelenmektedir.

Bu sayının tek Arapça makalesi “2003 Sonrası Irak’taki Protesto Dalgaları: Nedenleri ve Ülkedeki Siyasi Sürece Etkisi” başlığı ile Dr. Hassan Hadi al-Zubaidi tarafından hazırlanmıştır. Zubaidi makalesinde, 2003 sonrası Irak’taki gergin atmosfer içindeki protestoları ve bu protestoların siyasi sürece yansımalarını konu edinmektedir.

Derginin beşinci ve son makalesi Şevket Şeker’in yazdığı “İran ve Suudi Arabistan Dış Politikasında Enerjinin Etkisi” başlıklı çalışmadır. Çalışma, enerji politikalarının ve sahip oldukları hidrokarbür kaynaklarının İran ve Suudi Arabistan’ın iç ve dış politikalarına etkisini analiz etmektedir.

Bu sayıda bir kitap değerlendirmesini ilgililerinize sunuyoruz. Oğuzcan Başdoğan tarafından hazırlanan eski Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (UAEA) Başkanı Muhammed El-Baradei’nin kaleme aldığı “Aldatma Çağı: Devletler Arası İlişkilerin İç Yüzü” başlıklı kitabın değerlendirmesi yer almaktadır. Kitap, özellikle Irak, Libya, Pakistan ve İran etrafında şekillenen nükleer diplomasi tecrübelerini ve UAEA başkanlık dönemi anılarını içermektedir. Bir sonraki sayımızda buluşmak dileğiyle, iyi okumalar dileriz.

FOREWORD

From the Editor:

Dear Readers, we are pleased to present you with the first issue of the 14th volume of the Journal of Middle Eastern Studies. Our journal has been issued by the Center for Middle Eastern Studies (ORSAM) since 2009.

We are working hard to increase the number of quality academic studies published in this journal. At this point, the number of works sent to our journal, visits to our web pages and articles as well as Google Scholar statistics show that we have a good level of positive response from our readers. Nevertheless, we will continue our efforts to meet the ever-increasing interest in our journal. We expect that, together with the new national and international indices where our journal will be included, this interest will further increase.

This issue (Volume 14 Number 1) contains five articles, three in Turkish, one in Arabic and one in English. There is also a book review.

Our first article, entitled “An Untapped Definition of the State: The Virtual State and Example of Qatar” was written by Cengiz Mert. Mert discusses Qatar’s virtual characteristics within the new perspective of the 2017 embargo, expanding his views on the definition of a Virtual State.

F. Emir Şefkatli and Assoc. Prof. Dr. Güngör Şahin collaborated on the second article in our journal. In this article, which is entitled “The Effects of the Elections Held During the Civil War on the Nation Building Process: An Evaluation of the 2014 Parliamentary Elections in Libya”. the authors analyze the nation-building process in the country through the 2014 Libya Parliamentary elections.

Assoc. Prof. Ebru Çoban examines sectarian identities in Syria, the place of identity in post-conflict resolution and reconciliation processes, identity transformations and possible social reconciliation approaches in the third article on this issue. The title of the article is “Identity in Conflict Resolution and Reconciliation: Sectarian Identities in Post-Conflict Syria”

The only Arabic article in this issue is by Dr.Hassan Hadi Al-Zubaidi and is titled “Waves of protests in Iraq after 2003: Its causes and impact on the political process in the country”. In his article, Zubaidi deals with the protests in the tense atmosphere in Iraq after 2003 and the reflections of these protests on the political process.

The fifth and last article of the journal is entitled “The Effect of Energy on the Foreign Policy of Iran and Saudi Arabia”. In his study Şevket Şeker analyzes the impact of the existence of hydrocarbon resources and the subsequent energy policies on domestic and foreign policies of these countries.

In this issue, we also have a book review. Oğuzcan Başdoğan examines the book written by Muhammed el-Baradei, the ex-director of UN’s International Atomic Energy Agency (IAEA): “The Age of Deception: Inside the Interstate Relations”. The book is about Baradei’s memories as the Director of IAEA; it reflects his experience in nuclear diplomacy especially in relation to Iraq, Libya, Pakistan and Iran.

We hope to meet you in our next issue and wish you a good reading.

من المحرر

أعزأؤنا قراء مجلة دراسات الشرق الأوسط، يسعدنا أن نقدم لكم المجلد 14 العدد 1، وهو العدد التاسع والعشرين من مجلتنا، التي يصدرها مركز دراسات الشرق الأوسط في أنقرة (أورسام ORSAM) منذ عام 2009.

نواصل جهودنا من أجل زيادة الدراسات الجديرة أكاديمياً في مجلتنا، والتي تحاول الوصول إلى جمهور أوسع من خلال نموذج الوصول المفتوح. تكشف الدراسات المرسله إلى مجلتنا، والبيانات المتعلقة بمشاهدة موقعنا ومقالاتنا، وعدد إحصائيات الاقتباس في قاعدة Google Scholar عن الاهتمام الموجه لمجلتنا. نواصل العمل بنشاط أكبر وأكثر من أجل تلبية الاهتمام المتزايد. ونتوقع أن يزداد هذا الاهتمام أكثر مع الفهارس المحلية والدولية التي نأمل أن تبدأ بمسح مجلتنا ضوئياً فيها في الفترة القادمة، ولذلك، نهدف إلى تضمين المزيد من الدراسات من خلال إعطاء الأولوية للجودة في إصداراتنا من أجل تلبية الطلب المتزايد.

العدد الذي في متناولكم (المجلد 14 العدد 1)؛ يحتوي على 5 مقالات ثلاثة منها باللغة التركية وواحدة باللغة العربية وواحدة باللغة الإنجليزية، ومقالة تقييم لكتاب.

المقال الأول في هذا العدد هو المقال المعد باللغة الإنجليزية بعنوان "تعريف جديد للدولة: الدولة الافتراضية وحالة قطر" من إعداد جنكيز ميرت بولوت. يناقش بولوت في مقالته خصائص الدولة الافتراضية لقطر من خلال المقاطعة التي فرضت على قطر عام 2017 في إطار خصائص مفهوم "الدولة الافتراضية".

المقال الثاني من مجلتنا هو دراسة بعنوان "آثار الانتخابات التي جرت خلال الحرب الأهلية على عملية بناء وطن: تقييم للانتخابات البرلمانية الليبية لعام 2014" بقلم ف. أمير شوقتي وأسناد دكتور جونجور شاهين. في هذا المقال، يحلل الكاتبان عملية بناء وطن في البلاد من خلال الانتخابات البرلمانية الليبية لعام 2014.

في المقال الثالث بعنوان "الهوية في حلول النزاع عمليات المصالحة: الهويات الطائفية في سوريا، وسوريا ما بعد النزاع" من إعداد الأستاذ المشارك إبرو تشوبان أوزتورك، تتم دراسة الهويات الطائفية في سوريا، ومكانة الهوية في عمليات الحل والمصالحة المتوقعة بعد النزاع وتحولات الهوية والتحولات الاجتماعية المحتملة، ومقاربات المصالحة المجتمعية.

المقال الوحيد باللغة العربية في هذا العدد بعنوان "موجات الاحتجاجات في العراق بعد 2003: أسبابها وأثرها على العملية السياسية في البلد" تم إعداده من قبل د. حسن هادي الزبيدي. يتناول الزبيدي في مقالته الاحتجاجات التي اندلعت في الأجواء المتوترة في العراق بعد عام 2003 وانعكاسات هذه الاحتجاجات على العملية السياسية.

المقال الخامس والأخير في المجلة هو دراسة بعنوان "تأثير الطاقة على السياسة الخارجية للسعودية وإيران" بقلم شوكت شيكر. تحلل الدراسة تأثير سياسات الطاقة والموارد الهيدروكربونية على السياسات الداخلية والخارجية لإيران والسعودية.

نقدم لكم في هذا العدد تقييم أوغوزجان باشدوغان لكتاب بعنوان "عصر الخداع: الوجه الخفي للعلاقات بين الدول" من تأليف الرئيس السابق للوكالة الدولية للطاقة الذرية محمد البرادعي. يتضمن الكتاب تجارب الدبلوماسية النووية التي تشكلت بشكل خاص حول العراق وليبيا وباكستان وإيران، وذكريات المؤلف في فترة رئاسته للوكالة الدولية للطاقة الذرية. نتمنى لكم قراءة ممتعة لهذا العدد، ونتمنى اللقاء بكم في العدد القادم.

Ortadoğu

E t ü t l e r i

MAKALELER

ARTICLES / مقالات

An Untapped Definition of the State: The Virtual State and Example of Qatar

Cengiz Mert BULUT*

Received: 05/05/2022

Accepted: 03/06/2022

Citation: Bulut, C., “An Untapped Definition of the State: The Virtual State and Example of Qatar”, Ortadoğu Etütleri, 14-1 (2022): 1-29

DOI: 10.47932/ortetut.1112622

Abstract: The facet of territorial and military ambitions began to lose its importance as the states started to specialize in high value-added and intangible assets. Richard Rosecrance endeavored to formulate a novel development method for relatively small-scale states. Instead of developing an immense domestic manufacturing capacity with traditional production methods, ‘virtual’ states have followed knowledge, artificial intelligence, and innovation-based development that emphasizes investment, high added value, and the mobility of intangible assets. Although some states did not wholly fit into the virtual state framework within the scope of Rosecrance’s definition, they carried some of its characteristics. This study claims that Qatar, which has succeeded in establishing a sphere of influence beyond its borders and population, has some virtual state characteristics by merging its rich hydrocarbon resources with technology and innovation. After a theoretical review, the study claims that Qatar’s virtual state characteristics have considerably mitigated the deleterious effects of the embargo imposed on Qatar by four Arab countries in 2017. The final part expands the Qatar-Turkey relationship that comes to the forefront as the field of applying these characteristics from an economic and financial perspective, contrary to the prevailing ideology and politics-based studies in the literature.

Keywords: Virtual State, Turkey-Qatar Relations, Qatar Diplomatic Crisis, International Cooperation, Investment

* PhD Candidate, Shanghai University-PRC, cengizmert91@hotmail.com ORCID: 0000-0001-5187-9885

Devletin Bakir Bir Tanımı: Sanal Devlet ve Katar Örneği

Cengiz Mert BULUT*

Geliş tarihi: 05/05/2022

Kabul tarihi: 03/06/2022

Atf: Bulut, C., “Devletin Bakir Bir Tanımı: Sanal Devlet ve Katar Örneği”, Ortadoğu Etütleri, 14-1 (2022): 1-29

DOI: 10.47932/ortetut.1112622

Öz: Yüksek katma değerli ve soyut varlıklarda uzmanlaşmaya başlayan devletler ile birlikte karasal ve askerî hırslar önemini yitirmeye başladı. Richard Rosecrance, nispeten küçük hacimli bu devletlerin yeni kalkınma yöntemlerini formüle etmeye gayret etti. Bu “sanal” devletler, geleneksel üretim metotları ile içeride devasa bir imalat kapasitesi geliştirmek yerine, bilgi-bazlı, yapay zekâ ve inovasyona dayalı, sermayeyi öne çıkaran, katma değeri yüksek ve soyut varlıkların mobilitesini içeren bir kalkınma izledi. Bazı devletler, Rosecrance’ın tanımına göre tam olarak sanal devlet çerçevesine oturma da onun bazı karakteristiklerini taşıdı. Bu çalışma, zengin hidrokarbon kaynaklarını etkin ve verimli bir şekilde teknoloji ve inovasyon ile harmanlayarak sınır ve nüfusunun ötesinde bir nüfuz alanı kurmayı başaran Katar’ın birtakım sanal devlet karakteristikleri taşıdığını iddia etmektedir. Teorik bir incelemenin ardından bu çalışma, 2017 yılında dört Arap ülkesi tarafından Katar’a yönelik uygulanan ambargonun yıkıcı etkilerinin Katar’ın taşıdığı sanal devlet karakteristikleri nedeniyle bu ülke üzerinde sınırlı kaldığını iddia etmektedir. Son olarak; çalışmanın son bölümü, Katar’ın bu karakteristiklerinin en önemli uygulama sahası olarak Türkiye ile ilişkileri olduğunu iddia etmekte ve bu ilişkileri ideoloji ve siyaset temelli hâkim literatürün aksine iktisadi ve finansal açılarından değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sanal Devlet, Türkiye-Katar İlişkileri, Katar Diplomatik Krizi, Uluslararası İş Birliği, Yatırım

* Doktora Adayı, Şangay Üniversitesi-ÇHC, cengizmert91@hotmail.com ORCID: 0000-0001-5187-9885

تعريف جديد للدولة: الدولة الافتراضية وحالة قطر

جنكيز ميرت بولوت *

تاريخ القبول: 2022/06/03

تاريخ الاستلام: 2022/05/05

اقتباس: بولوت، ج، "تعريف جديد للدولة: الدولة الافتراضية وحالة قطر"، دراسات الشرق الأوسط، 1-29 (2022): 14-1

معرف الغرض الرقمي: 10.47932/ortetut.1112622

الملخص

بدأت المطاعم البرية والعسكرية تفقد أهميتها مع الدول التي بدأت تتخصص في الأصول ذات القيمة المضافة العالية والأصول غير الملموسة. سعى ريتشارد روزكرانس إلى صياغة طرق تنمية جديدة لهذه الدول ذات الحجم الصغير نسبياً. اتبعت هذه الدول «الافتراضية» تطوراً قائماً على المعرفة والذكاء الاصطناعي والابتكار يركز على القيمة المضافة العالية ورأس المال ويتضمن تنقل الأصول غير الملموسة، بدلاً من تطوير قدرة تصنيعية داخلية ضخمة بأساليب الإنتاج التقليدية. على الرغم من أن بعض الدول لا تتناسب مع مفهوم الدولة الافتراضية وفقاً لتعريف روزكرانس، إلا أنها تحمل بعض خصائصها. تطرح هذه الدراسة فكرة أن قطر لديها بعض خصائص الدولة الافتراضية، حيث نجحت في إنشاء مجال نفوذ أبعد من حدودها وسكانها، من خلال مزج مواردها الهيدروكربونية الغنية مع التكنولوجيا والابتكار بفعالية وكفاءة. خلصت هذه الدراسة، بعد تحليل نظري، إلى أن الآثار المدمرة للمقاطعة التي فرضتها أربع دول عربية في عام 2017 على قطر كانت محدودة على هذا البلد بسبب خصائص الدولة الافتراضية التي تحملها. وأخيراً، يدعي الجزء الأخير من الدراسة أن أهم مجال لتطبيق هذه الخصائص لقطر هي علاقاتها مع تركيا ويقم هذه العلاقات من منظور اقتصادي ومالي، على عكس الأدبيات السائدة على أساس الأيديولوجيا والسياسة.

الكلمات المفتاحية: الدولة الافتراضية، العلاقات التركية القطرية، الأزمة الدبلوماسية القطرية، التعاون الدولي، استثمار.

* مرشح دكتوراه، جامعة شنغهاي- جمهورية الصين الشعبية، cengizmert91@hotmail.com
رقم أوركيد: 0000-0001-5187-9885

Introduction

States seek to adapt to changes in the international context. In order to realize their political, military, and economic ambitions, they, consciously or not, follow different strategies to the extent permitted by their assets or capacities. It is possible to examine and categorize these states and their strategies with various models and formulations. The virtual state formulation, developed by Richard N. Rosecrance at the end of the 1990s, brought a new expression to the deviations of some states from the conventional understanding of manufacturing and industry-based development. According to the approach, states that can slide their intangible assets beyond their borders, thanks to their mobility, focus on areas such as research and development, finance, artificial intelligence, and technology rather than developing their domestic production capacities. Describing the states that shift their production outward as the head and those that continue manufacturing with traditional methods as the body, Rosecrance envisions mixed environment states between these two categories.

This study argues that Qatar has some virtual state characteristics as it utilizes its intangible assets as an effective tool. These assets have caused Qatar to gain relatively significant influence in its regional affairs. At this point, Turkey, which has profound relations with Qatar at various levels, emerges as an appropriate example for examining these intangible assets of Qatar. Contrary to the extensive literature examining the relations between the two countries based on the Muslim Brotherhood, this study will focus on the relations between the two countries in the light of a different interpretation of Qatar's state capacity. This study further argues that the embargo imposed by four Arab countries (Saudi Arabia, the United Arab Emirates, Bahrain, and Egypt) in 2017 did not seriously affect Qatar, contrary to expectations, due to its carrying some of its virtual state characteristics.

In 2017, four Arab countries, also known as the quartet, imposed an absolute embargo on Qatar on charges of notably supporting terrorism and establishing close ties with Iran. The former President of the United States of America, Donald Trump, showed his support for the blockade imposed on Qatar.¹ At the same time, Turkey continued gradually to increase its support. The ideological and political motivations behind Turkey's support for Qatar at the expense of its allies were undoubtedly significant. However, this does not necessarily eliminate the need to examine the effects of other dynamics on the relations

1 Patrick Wintour, "Donald Trump Tweets Support for Blockade Imposed on Qatar," *The Guardian*, June 6, 2017, <https://www.theguardian.com/world/2017/jun/06/qatar-panic-buying-as-shoppers-stockpile-food-due-to-saudi-blockade>.

between the two countries. On the other side, the Gulf Embargo serves as a test for virtual state formulation because some virtual state characteristics toughen those states to resist catastrophic times such as crises and wars.

Regarding Turkey's improving partnership with Qatar, the literature often deals with Turkish geo-economic motivations and the Gulf geo-security imperatives,² their standing with each other vis-a-vis various regional developments,³ exceptional theoretical stances such as practical geopolitical reasoning,⁴ and the impact of Turkey's bold decision on regional security.⁵ Başkan and Pala also try to explain Turkey's support for Qatar in times of crisis in path dependence and the special relationship that preceded the two states, despite larger relations between Saudi Arabia and the United Arab Emirates (UAE).⁶ Çavuşoğlu claims that not just favorable conditions of Qatar's 1995-2013 ascension period but also stiff conditions of the diplomatic crisis in 2017 significantly distinguished Qatar from the other Gulf countries and contributed to its increasing position on the international stage.⁷ Furthermore, Peterson points to Qatar's 'strategy of branding the state' as a leading source of its becoming an influential international actor despite itself being a tiny country.⁸ According to Kamrava, pointing out Qatar's influence beyond its borders, the material incentives distributed during international conflicts increased its importance in the international mediation mechanism.⁹

Concerning theoretical literature, the concept of the virtual state put forward by Rosecrance has become an untapped subject not only in studies containing Turkey and Qatar but also in the whole literature. Aside from the studies examining the relationship between trade and cooperation,¹⁰

- 2 Ali Bakır, "The Evolution of Turkey—Qatar Relations Amid a Growing Gulf Divide," in *Divided Gulf: The Anatomy of a Crisis*, ed. Andreas Krieg, Contemporary Gulf Studies (Singapore: Springer, 2019), 197–215, https://doi.org/10.1007/978-981-13-6314-6_12.
- 3 Ebrar Şahika Küçükaşçı, "Entente Cordiale: Exploring Turkey–Qatar Relations," Discussion Paper (TRT World Research Center, February 2019).
- 4 Özgür Pala and Bülent Aras, "Practical Geopolitical Reasoning in the Turkish and Qatari Foreign Policy on the Arab Spring," *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 17, no. 3 (July 2015): 286–302, <https://doi.org/10.1080/19448953.2015.1063274>.
- 5 Nesibe Hicret Battaloglu, "Ideational Factors in Turkey's Alignment with Qatar and Their Impact on Regional Security," *The International Spectator* 56, no. 4 (2021): 101–18, <https://doi.org/10.1080/03932729.2021.1994181>.
- 6 Birol Başkan and Özgür Pala, "Making Sense of Turkey's Reaction to the Qatar Crisis," *The International Spectator* 55, no. 2 (2020): 65–78, <https://doi.org/10.1080/03932729.2020.1739846>.
- 7 Esra Çavuşoğlu, "From Rise to Crisis: The Qatari Leadership," *Turkish Journal of Middle Eastern Studies* 7, no. 1 (2020): 81–82, <https://doi.org/10.26513/tocd.624334>.
- 8 J. E. Peterson, "Qatar and the World: Branding for a Micro-State," *Middle East Journal* 60, no. 4 (2006): 732.
- 9 Mehran Kamrava, "Mediation and Qatari Foreign Policy," *Middle East Journal* 65, no. 4 (2011): 544.
- 10 Edward D. Mansfield, Helen V. Milner, and B. Peter Rosendorff, "Why Democracies Cooperate More: Electoral Control and International Trade Agreements," *International Organization* 56, no. 3 (ed

manufacturing and development,¹¹ protectionism and interdependence,¹² The concept of the virtual state in the literature is used only to express the state's digitalized management, organization, and power.¹³ Some other studies closely examine states following an innovative and avant-garde development strategy. However, they do not directly use Rosecrance's formulation. Linda Low questions the flexibility of Singapore's developmental state experience in a system surrounded by information, communication technology (ICT), knowledge-based economy (KBE), and hyper-competition.¹⁴ Similarly, Spiegel argues that three types of countries emerged with the disappearance of Cold War rivalry. According to him, these are the twenty-first-century states keeping up with globalization in the pursuit of high technology; nationalist nineteenth-century states that put land and territories ahead of welfare; and twentieth-century states torn between technological development and economic and social crises, falling between these two categories.¹⁵ In the rentier economy, which is similarly discussed in the literature, productive activities are limited to a very small fraction of the population since the production and distribution of wealth are largely limited to this small fraction.¹⁶ However, almost 90% of Qatar's population consists of foreigners who are highly mobile and whose productive activities are more widely distributed than in a rentier state.

Despite these studies, Rosecrance's formulation was not adapted to different cases and systems. To this end, this study aims to utilize Rosecrance's virtual state theoretical framework to offer a new way of understanding that the literature has not particularly touched upon. Rosecrance's virtual state without a strong military force is quite capable of creating an international sphere of influence by mobilizing its production line and facilities and investment

2002): 477–513, <https://doi.org/10.1162/002081802760199863>.

- 11 Wei-Chin Lee, "The Development of Taiwan's Commercial Aircraft Manufacturing Industry," *Asian Affairs* 23, no. 1 (1996): 34–63.
- 12 Helen V. Milner, *Resisting Protectionism: Global Industries and the Politics of International Trade*, 1989, <https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691010748/resisting-protectionism>.
- 13 Gary D. Rawnsley, "Virtual China: The Internet as Threat or Opportunity?," *St Antony's International Review* 3, no. 1 (2007): 42–57; Martin Walker, "America's Virtual Empire," *World Policy Journal* 19, no. 2 (2002): 13–20.
- 14 Linda Low, "The Singapore Developmental State in the New Economy and Polity," *The Pacific Review* 14, no. 3 (January 2001): 411–41, <https://doi.org/10.1080/09512740110064848>.
- 15 Steven L. Spiegel, "Traditional Space vs. Cyberspace: The Changing Role of Geography in Current International Politics," *Geopolitics* 5, no. 3 (December 1, 2000): 114–25, <https://doi.org/10.1080/14650040008407694>.
- 16 Bi Puranen and Olof Widenfalk, "The Rentier State: Does Rentierism Hinder Democracy?," in *Values and Perceptions of the Islamic and Middle Eastern Publics*, ed. Mansoor Moaddel (New York: Palgrave Macmillan US, 2007), 160–61, https://doi.org/10.1057/9780230603332_7. $\{\{ \backslash \} \}$ Values and Perceptions of the Islamic and Middle Eastern Publics}, ed. Mansoor Moaddel (New York: Palgrave Macmillan US, 2007

opportunities abroad. It is likely to see the effects of the financing obtained from these sources in the international relations of Qatar, which sits on one of the world's richest hydrocarbon resources. Therefore, Qatar invests in other countries for their support in times of crisis.

This study also focuses on the embargo imposed on Qatar by the Arab quartet in 2017 and the financial motivations of Turkey's support for Qatar during the embargo, prior to the theoretical discussion. This is because it would be unhealthy to examine the relations between Turkey and Qatar without addressing such a crisis and the developments behind it. A second reason to touch on the diplomatic crisis is to observe the crisis-time behaviors of the actors with some virtual state characteristics. Rosecrance puts forward that the silhouette of war has changed with the virtualization of states. Land can be conquered, whereas capital, labor, and knowledge can be transferred to different places and not captured. Despite the short-term volatility of the stock markets of Qatar and other boycotting countries due to the crisis, the boycott did not produce the expected result of continued volatility and directional risk spillovers, and Qatar firmly withstood.

The study consists of three main parts. The first section of the study introduces the theoretical framework and conceptualization of the 'virtual state.' A little more weight will be given to how far Qatar falls into the scope of a virtual state. The second section brings to light the pre-crisis dynamics and structural factors behind the Qatar diplomatic crisis of 2017. It focuses on the strategic interests of countries in the region and the factors that led to the accusation of Qatar of destabilizing the region. The last section examines the levels and dimensions of cooperation between Turkey and Qatar and shows how Turkey became a field of application for Qatar's virtual state characteristics.

THEORETICAL FRAMEWORK: THE RISE OF THE VIRTUAL STATE

Trade relations, among the factors affecting states' foreign policies, were seen as subjects of the 'low foreign policy' field in international relations. However, the foundation of the General Agreement on Tariffs and Trade, the success of the post-war economic order, and the role of economic and trade associations in the establishment of the European Community in the early 1950s started to change this argument.¹⁷ Similarly, owing to the high level of foreign trade deficit between the United States and China, the implementation

17 Richard N. Cooper, "Trade Policy Is Foreign Policy," *Foreign Policy*, no. 9 (1972): 20–21, <https://doi.org/10.2307/1148083>.

of some harsh measures limiting trade in 2018 by US President D. Trump even caused the use of the words 'trade' and 'war' together.¹⁸ Overall, trade relations began to penetrate 'high foreign policy' more.

From the Trading State to the Virtual State

Since the 1980s, rapid liberalization of the national economies and international trade's large-scale encouragement have made all the difference in states' foreign policies. Cooperation and trade instead of conflict and isolationism have created a tendency for states to follow more multi-dimensional and constitutive foreign policies.¹⁹ In other words, the strict classification between some high foreign policy issues, including national security, and low foreign policy issues, including foreign trade relations, is not as tenable as it used to be.

Following World War II, advanced states, such as Germany and Japan, "setting free the productive and trading energies of people and merchants who would find markets for their goods overseas," sought to increase their portion of international trade instead of handling territory.²⁰ On the other hand, a few (non-trading) states, including Singapore and Hong Kong, have significantly increased their influence on regional issues without holding rich assets such as large territories, populations, and underground resources, thanks to the rapid and easy flow of relatively intangible assets across borders. Rosecrance described these 'head' states of the global economic system as virtual states that devote their resources to research and development, innovation, and intangible assets rather than spending time and effort on domestic production.

The fact that the economy greatly impacts the formation of foreign policy gains prominence with Rosecrance's trading state concept. In Rosecrance's model, he points out the existence of a new trading world that has been

18 Trade wars are not specific to the tensions between US and China in the twenty-first century. If other reasons are set aside, the Anglo-Dutch wars of the 17th and 18th centuries were due to commercial competition, and the opium wars of the 19th century were for commercial concessions. Trade and economic factors have played a role somehow in almost every war in history. As a matter of fact, the trade wars between China and the United States did not cause a hot conflict and continued with the increase of trade measures and restrictions reciprocally.

19 Some states make a profit from a high volume of trade, while some may make a loss. According to this balance, the foreign policies of these countries may differ from each other to a considerable extent. More specifically, when citizens in a country benefit from international trade, they have a tendency to develop more peaceful relations with trading partners of their countries. This characteristic of promoting trade creates a motive in society for foreign policy to follow more favorable attitudes. Katja B. Kleinberg and Benjamin O. Fordham, "Trade and Foreign Policy Attitudes," *Journal of Conflict Resolution* 54, no. 5 (March 12, 2010): 687–89, <https://doi.org/10.1177/0022002710364128>.

20 Richard Rosecrance, "The Rise of the Virtual State," *Foreign Affairs* 75, no. 4 (1996): 46, <https://doi.org/10.2307/20047658>.

transforming from the one characterized by war and the threat of war to one with economic interdependence.²¹ In today's globalized and trading world, rather than choosing the threat and threat of war, states are likely to follow foreign policies compatible with economic interdependence because the existing global economic system rewards states that cooperate through systemic tools, such as institutions and norms.

According to Rosecrance, territorial aspirations and political and military motives can no longer dominate the state of affairs.²² Shares of world output have become the determinant characteristic of the state system, especially among developed countries. Later, capital mobilization became prevalent as exports of goods were, and developed countries realized that exports were no longer the most prevalent way to sustain economic growth.²³ Describing these states as 'virtual states,' Rosecrance underlines that, as capital is more mobile than goods and services, exporting is not as essential for economic growth as before.²⁴ What Rosecrance emphasizes to increase the international influence of the state is the capacity of its financial resources and its ability to mobilize them beyond its own borders. These developments are examples of how maintaining trade relations and the flow of capital could be the origins of creating a wide-ranging area of influence.

The virtual state refers to a state in which labor, capital, and knowledge are mobile, reducing its territorially based production capability.²⁵ The most critical resources are the least tangible ones, such as educated masses rather than land and flow rather than a stockpile of goods, capital, and labor.²⁶ The average qualification of a country's population rather than its size and its economic and financial activity outside its borders rather than the production within its borders come to the fore. The movement of increasing qualifications and the shift of production to the outside also contained a risk: job losses that could occur in sectors where the virtualized state did not find it efficient to produce. According to Rosecrance, this was expected as education levels increased and industries started to require more modern technology. In such a case, new opportunities to be created in sectors including research and development, financing, product design, marketing, transportation, insurance, and legal services would provide a longer-term and beneficial solution to

21 Kemal Kirişçi, "The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State," *New Perspectives on Turkey* 40 (ed 2009): 40, <https://doi.org/10.1017/S0896634600005203>.

22 Rosecrance, "The Rise of the Virtual State," 45.

23 Rosecrance, 45–46.

24 Rosecrance, 46.

25 Rosecrance, 46.

26 Richard N. Rosecrance, *The Rise Of The Virtual State: Wealth and Power in the Coming Century*, Revised ed. (New York: Basic Books, 2000), 3–5.

the emerging employment problem. When Rosecrance theorized, sectors such as transportation, marketing, and insurance were perhaps seen as higher value-added and intangible tools. However, today, these sectors have shifted to areas such as cutting-edge investment, technology, software, and human capital, where the knowledge-based or learning economy is more dominant. This shift is critical in terms of adapting the virtual state to today's conditions and demonstrating the relevance of the example case of this study as a (semi) virtual state.

Rosecrance had described Singapore and Hong Kong as “virtual states” for their time. When looked at today, it can be argued that South Korea fits these states very well. However, it may not always be possible for a state to fully carry the characteristics of a virtual state. Therefore, he introduced the category of the mixed environment to the head states and body states.²⁷ It is helpful to examine Rosecrance's three-stage transition process for the virtualization process to understand the mixed environment. States that move most of their production or intangible assets abroad, such as Singapore and Taiwan, are fully virtual. Some intermediate states, like the USA and Germany, on the other hand, have not yet moved a significant part of their production abroad for reasons such as the protection of the employment market and having a large-scale economy, but they still conduct a considerable amount of production inside and specialize in research and development activities and high-level service areas.²⁸ As revenues from these services exceed production returns, these countries are expected to experience corporate downsizing and move towards higher-yielding and specialized manufacturing.²⁹ As manufacturing shifts to the body states such as China, Mexico, and Brazil, these states would require substantial infrastructures, such as transportation links, highways, and port facilities. A virtualization impulse will emerge as these states operate cultivated plants of the head states with an energetic workforce with adequate training.³⁰ Regarding the stages of virtualization, Rosecrance's formulation delineates the virtual and non-virtual states. However, in detail, it has not examined those in the intermediate area within a mixed environment. As a result, the purpose of this study is to discuss which aspects of Qatar resemble those of a virtual state.

27 Rosecrance, 57–70.

28 Rosecrance, 43–45.

29 Rosecrance, 43.

30 Rosecrance, 43–44.

To what extent is Qatar a virtual state?

When Rosecrance theorized (the early 2000s), Qatar was far from its current economic capabilities—assuming that even if it would not, to what extent would Qatar adhere to this theoretical conceptualization? Rosecrance’s conceptualization focused on the transition from the trading state to the virtual state. He underlined that each developed state expects to become a virtual state but in different ways and processes.³¹ Singapore did not realize it had a high manufacturing capability or trade level.³² This point of departure leaves the door open for virtual state discussions of different countries’ experiences. Before that, it would be helpful to examine the aspects in which Qatar falls outside the virtual state formulation.

Modern technical and research services, high-level production techniques, and innovation are areas where virtual states often apply and are good at. Qatar ranks 58th in the intangible assets category, 50th in creative goods and services, and 79th in the field of technology and knowledge output.³³ Indeed, the Qatari state is aware that its hydrocarbon resources are not unlimited or sustainable in the long run. Therefore, to maintain its role in the knowledge-based and competitive international system, the Qatar National Vision 2030 has prioritized human development.³⁴

On the other hand, Qatar carries some virtual state characteristics. Due to its abundant underground resources, it is a highly effective and influential country in terms of economic and financial assets. Qatar is the fifth-largest in the world’s natural gas production, the second-largest in gas exports, and the largest in liquefied gas exports.³⁵ Due to its extremely high income and low population, it is one of the leading countries in the world in GDP per capita, as can be seen in Figure I. In Qatar, which occupies the fifteenth place in the world in net foreign direct investment in 2018,³⁶ approximately 90% of

31 Rosecrance, 43–45.

32 Annual percentage growth rate of the world’s trade value was 7.07 in 2000, while the rate of Singapore as a virtual state, was 10.56. “Singapore Trade Summary 2000 | WITS |” (World Bank), accessed April 6, 2022, <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/SGP/Year/2000/Summarytext>; Moreover, Singapore and Qatar’s export volumes since 2000 have followed a similar trend. In 2013, Qatar achieved approximately 28% more export volume than Singapore. “Export Volume Index (2000 = 100) - Singapore, Qatar | Data” (World Bank), accessed April 10, 2022, <https://rb.gy/fszk0w>.

33 Overall, Qatar ranks 68th in global innovation index. “Global Innovation Index 2021 - 14th Edition” (World Intellectual Property Organization (WIPO), 2021), 139.

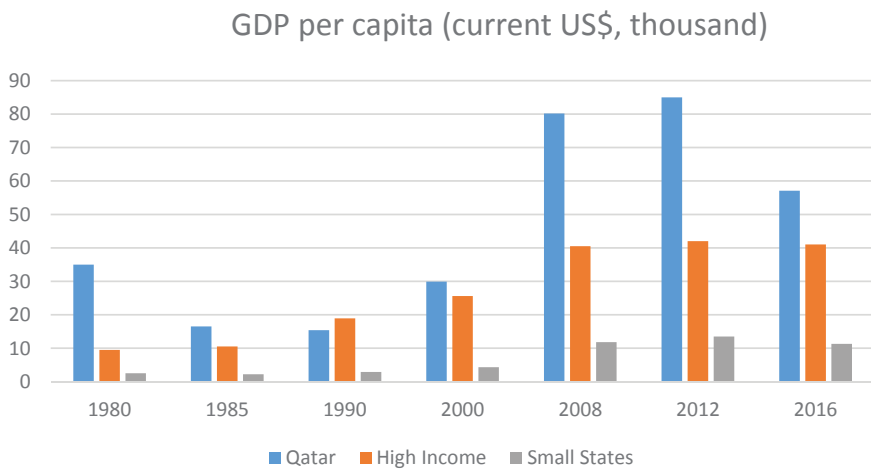
34 “Qatar National Vision 2030” (Doha: General Secretariat For Development Planning, July 2008), <https://www.gco.gov.qa/wp-content/uploads/2016/09/GCO-QNV-English.pdf>.

35 “Qatar’s Economic Update 2020” (The World Bank, October 19, 2020), <https://www.worldbank.org/en/country/gcc/publication/economic-update-october-2020-qatar>.

36 “Foreign Direct Investment, Net (BoP, Current US\$) - Qatar, High Income | Data,” accessed October 21, 2021, <https://rb.gy/wcramv>

the labor force is met by foreign workers. According to the formulation, the virtual state is a state that invests in human capital rather than in internal production capabilities.³⁷ According to the World Bank’s 2020 Human Capital Index, Qatar is among the first category states with a human capital of 0.64 and above.³⁸ The high ratio of this foreign labor force, which provides a wide range of mobility, and high human capital score are important as virtual state instruments.

Figure 1 GDP per capita (current US\$) -Qatar, High-Income Countries, and small states

Source: World Bank national accounts data, GDP per capita (current US\$) - Small states, Qatar

What Rosecrance pointed out in his virtual state formulation was the increased competitiveness of virtual states despite their shrinking material capacities. Qatar was named the 10th most competitive country by Switzerland’s IMD’s Global Competitiveness Yearbook in 2012.³⁹ Qatar’s avid interest in brainpower, knowledge-based production, and technological advancement rather than labor force or conventional production techniques played a high level of competitiveness because they made Qatar the lowest-

³⁷ Rosecrance, *The Rise Of The Virtual State*, 27–30.

³⁸ The index scale is between 0-1, with 1 meaning highest potential. Best performing country is Singapore with a 0.88 value. “Human Capital Index (HCI) - Qatar | Data” (World Bank, 2020), https://data.worldbank.org/indicator/HD.HCI.OVRL?locations=QA&most_recent_value_desc=true&view=map.

³⁹ In 2021, it fell to 17th place due to the fluctuations in oil prices due to the pandemic crisis and the ongoing effects of the diplomatic crisis. “IMD World Competitiveness” (International Institute for Management Development, 2021), <https://worldcompetitiveness.imd.org/rankings/WCY>.

cost global LNG supplier.⁴⁰ During the upstream phase of its LNG value chain, Qatar applied advanced technology, conducted wellhead operations for optimization, and minimized offshore operational and maintenance staff.⁴¹ Qatar increased liquefaction plant capacity during the downstream phase and applied APX liquefaction technology.⁴² Other innovative leaps in the stages of transportation, regasification, and marketing have also accompanied these phases.

The current system, where stocks of goods, capital, and labor are less critical than flows, has become directly related to how mobile they all are. Qatar, which prefers to evaluate its assets in international markets by keeping its production limited and mobile in the domestic market, has invested around \$400 billion worldwide.⁴³ The study briefly mentions the background of the crisis before it continues showing Qatar's application of some virtual state characteristics to its relationship with Turkey.

THE ROOTS OF THE QATAR DIPLOMATIC CRISIS

Process prior to the crisis

The area of power and influence, especially in terms of an economic and diplomatic manner, in the Middle East began to shift away from the old power centers toward the relatively small but quite influential powers of the Persian Gulf region as of 2003, with the US intervention in Iraq and the policy of containment of Iran.⁴⁴ While countries such as Turkey and Egypt were trying to impose, and sometimes compete for, their role as regional powers,⁴⁵

40 Gabriel Collins, "Anti-Qatar Embargo Grinds Towards Strategic Failure," in *The GCC Crisis at One Year: Stalemate Becomes New Reality*, ed. Zeina Azzam and Imad K. Harb, First ed. (Arab Center Washington DC, 2018), 63, <https://arabcenterdc.org/resource/the-gcc-crisis-at-one-year-stalemate-becomes-new-reality/>.

41 Ibrahim Ibrahim and Frank Harrigan, "Qatar's Economy: Past, Present and Future," *QScience Connect* 9, no. 1 (2012): 7, <https://doi.org/10.5339/connect.2012.9>.

42 Ibrahim and Harrigan, 7.

43 Qatar invested more than \$20 billion to companies such as Volkswagen, Deutsche Bank, Siemens in Germany; over £40 billion to places like the HSBC tower, the Shard skyscraper, the Olympic Village, the Harrods store, and also London Stock Exchange in the UK; and in some sports clubs in France and some fashion design brands in Italy. Bahattin Gonultas, "Qatar Continues Investments across World," *Anadolu Agency*, November 27, 2020, <https://www.aa.com.tr/en/economy/qatar-continues-investments-across-world/2058198>.

44 Mehran Kamrava, *Qatar: Small State, Big Politics*, With a New Preface edition (Ithaca: Cornell University Press, 2015), 16.

45 Elizabeth Monier, "The Arabness of Middle East Regionalism: The Arab Spring and Competition for Discursive Hegemony between Egypt, Iran and Turkey," *Contemporary Politics* 20, no. 4 (October 2, 2014): 426–27, <https://doi.org/10.1080/13569775.2014.968474>.

countries under some organizations such as the Gulf Cooperation Council started to follow a more independent and proactive policy.⁴⁶ Meanwhile, the rivalries between the blocks intensified. Saudi Arabia, for instance, is engaged in a struggle with Turkey over the Sunni world and Iran over a sectarian and regional rivalry.⁴⁷ On the other side, as competition between the UAE and Turkey increased in areas such as global media discourse, the energy industry, and, more recently, ports and the high seas, so did Qatar's marginalization in the eyes of other Gulf regions.⁴⁸

As Rosecrance drew attention to, Qatar has been one of these relatively small but influential countries. It would be useful to clarify where the terms "small state" and the virtual states are distinguished here. In the literature, it is a common practice to put states in the category of small states according to their population size, geographic area, and per capita GDP.⁴⁹ The main point where virtual states differ from this definition is GDP per capita, which implies a lot about a state's economy. According to some, the definition of a small state is a discursive construction that engenders material consequences.⁵⁰ Although the major assets of the virtual state are intangible, it is necessary to go beyond a discursive construction to explain the smallness of these states. Finally, small states can be regarded as the most vulnerable and dependent economically (in times of economic crises, sanctions, and so on), in security issues (inability to provide their own security), in times of natural disasters, and so on.⁵¹ As this study shows in the last section, some of these virtual states have developed the capacity to cope with some of these crises thanks to the influence, power, and potential created by their intangible assets, despite their limited material capacity.

46 Meliha Benli Altunışık, "The New Turn in Turkey's Foreign Policy in the Middle East: Regional and Domestic Insecurities," *Istituto Affari Internazionali*, 2020, 16–17.

47 Christopher Phillips, "Rivalry Amid Systemic Change: Iranian and Saudi Competition in the Post-American Middle East," in *Sectarianism and International Relations* (POMEPS Studies 38, 2020), 7–8.

48 Esra Çavuşoğlu, "From Rise to Crisis: The Qatari Leadership," *Turkish Journal of Middle Eastern Studies* 7, no. 1 (2020): 83, <https://doi.org/10.26513/toed.624334>.

49 Peter R. Baehr, "Small States: A Tool for Analysis?," *World Politics* 27, no. 3 (April 1975): 456–66, <https://doi.org/10.2307/2010129>.

50 Donna Lee and Nicola J Smith, "Small State Discourses in the International Political Economy," *Third World Quarterly* 31, no. 7 (2010): 1092. and opportunities for, small states. Instead, we argue that discourses surrounding the 'inherent vulnerability' of small states, especially developing and less-developed states, may produce the very outcomes that are attributed to state size itself. By presenting small states as a problem to be solved, vulnerability discourses divert attention away from the existence of unequal power structures that, far from being the natural result of smallness, are in fact contingent and politically contested. The article then explores these themes empirically through discussion of small developing and less-developed states in the Commonwealth and the World Trade Organization (WTO)

51 Sheila Harden, ed., *Small Is Dangerous: Micro States in a Macro World* (New York: Palgrave Macmillan, 1985).

Here, Qatar deserves special attention due to its growing prominence and proactive foreign policy in the region. First, to speak systematically, Kenneth Waltz emphasized that it would be reductionist to explain changes in international relations only with the behavior of actors without emphasizing systematic effects.⁵² The systemic factors created specific opportunities and space for Qatar to fill with the decreasing influence of the traditional powers of the Middle East grappling with more existential crises.⁵³ The second and unsystematic factor that increased Qatar's importance in the region and drove a wedge between Qatar and other Gulf states was the United States' use of Qatari lands as an operational base following the 9/11 and Iraq invasions.⁵⁴ The direct correlation between economic resources and security on the one hand, and the ability of governments to challenge or manage foreign interventions on the other, stands out as an important development, perhaps a risk, that Qatar is willing to take and other Gulf countries cannot afford.⁵⁵ Finally, Qatar varies greatly, with Bahrain experiencing sectarian strife, the United Arab Emirates experiencing confederation divisions, and Saudi Arabia experiencing sectarian and geographical divisions.⁵⁶ Furthermore, the economies of these countries are heavily dependent on hydrocarbon exports, whose prices are highly volatile in the international markets. The uncertainty of oil prices can cause these countries to face some challenges, as they deeply affect their economies in times of crisis and economic recession. Hence, Qatar, which has a more homogeneous and stable domestic environment, has a greater capacity to cope with imbalances without facing serious challenges, such as social unrest.⁵⁷

Qatar's rapid, challenging and proactive regional rise, mainly due to the three reasons mentioned above, did not evolve into a harmonious integration with other Gulf countries and formed the basis of tension.⁵⁸ Although these

52 Kenneth N. Waltz, *Theory of International Politics* (Boston: Addison-Wesley Publishing, 1979), 65–66.

53 Kamrava, *Qatar*, 40–41.

54 Kamrava, 40–41.

55 Kamrava, 40–41.

56 Kamrava, 43–44.

57 Kamrava, 43–44.

58 Marginalization of Qatar by other Gulf countries was a leading reason for the failure to achieve this harmony in attitudes towards the Arab Spring. Unlike other Gulf regions, Qatar did not stand out against anti-revolutionary forces and strikingly supported post-Arab Spring administrations such as the Muslim Brotherhood. It would also be misleading to say that the separation only happened with the Arab Spring. In particular, the rivalry between Qatar and Saudi Arabia existed in different countries and levels. For example, while Saudi Arabia not only provided money and arms support to Jaysh al-Islam, which was established to intervene against the Assad regime, but also helped its establishment, Qatar later supported the rival group Faylaq al-Rahman, which clashed with Jaysh al-Islam. "Mapping Militant Organizations. 'Jaysh al-Islam,'" Stanford University, March 2019, <https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/jaysh-al-islam>.

reasons have badly affected relations, two key developments have recently annoyed them.⁵⁹ At the center of these developments were Qatar's policies aimed at reducing the security and stability of the region. Qatar's assertive foreign policy was considered part of Qatar's backing of Islamist groups. Qatari authorities explained that they assisted Islamist groups affiliated with the Muslim Brotherhood and Hamas but had disclaimed supporting militant groups linked to al-Qaeda or the so-called Islamic State (IS).⁶⁰ Unlike Qatar, most Gulf countries, which stood against the revolutionary forces during the Arab Spring, adopted a different manner from Qatar towards the post-Arab Spring power elites and saw a slight difference between these elites and other vicious extremist groups.⁶¹

Another issue was Qatar's close relations with Iran, which was seen as Saudi Arabia's main regional rival and the main threat to the region's stability or even its existence by other Gulf states.⁶² Qatar voted against the United Nations Security Council resolution calling for a halt to its nuclear activities against Iran in recent years; signed a bilateral counter-terrorism agreement with Iran; continued to pursue economic cooperation; congratulated President Hassan Rouhani for his re-election; and provided \$700 million in aid to Iran and the Hezbollah, Iranian-backed Shiite militant organization, for the return of Qatari royal family members held captive in Iraq.⁶³

The Gulf embargo on Qatar

As a result of Qatar's assertive foreign policy, first, the country's relations with Saudi Arabia, the UAE, and Bahrain hit rock bottom on June 5, 2017. These countries also advised Qatari citizens to leave their territory in two weeks.⁶⁴ Egypt followed the others by cutting diplomatic relations with Qatar but did not place restrictions on its Qatari citizens in Egypt.⁶⁵ Yemen, the

59 "Qatar Crisis: What You Need to Know," *BBC News*, July 19, 2017, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-40173757>.

60 After this accusation, Hamas made a statement stating that they could not make sense of how Saudi Arabia made such an accusation that harmed the Palestinian people's struggle for independence. "Hamas 'shocked' by Saudi Comments on Qatar," *The Associated Press News*, June 7, 2017, <https://rb.gy/0ootnp> Accessed on June 1, 2022. Indeed, Qatar was part of the US-led alliance against IS.

61 Philip Gordon, Amos Yadlin, and Ari Heistein, "The Qatar Crisis: Causes, Implications, Risks, and the Need for Compromise" (The Institute for National Security Studies, June 13, 2017), 2.

62 Gordon, Yadlin, and Heistein, 2.

63 Gordon, Yadlin, and Heistein, 2–3.

64 Patrick Wintour, "Gulf Plunged into Diplomatic Crisis as Countries Cut Ties with Qatar," *The Guardian*, June 5, 2017, accessed on June 1, 2022, <https://rb.gy/s6nmff>.

65 Patrick Wintour, "Qatar Diplomatic Crisis – What You Need to Know," *The Guardian*, June 5, 2017, sec. World news, accessed on June 1, 2022 <https://www.theguardian.com/world/2017/jun/05/qatar-diplomatic-crisis-what-you-need-to-know>.

Maldives, and Libya's regional government followed the same policy.⁶⁶ In addition to Saudi Arabia, the UAE, Bahrain, and Egypt closed their airspace to Qatari flights. Worse, Saudi Arabia put a naval and air blockade on Qatar.⁶⁷ Only two of the six-member Gulf Co-operation Council (GCC) continued to pursue its relations with Qatar. These were Oman and Kuwait, which have also offered to mediate in the dispute.⁶⁸

The Gulf countries that imposed an embargo presented a list of 13 points for Qatar to accept. These points roughly included a downgrade of Qatar's diplomatic relations with Iran, termination of ties with terrorist organizations, especially those alleged as terrorists by other blockading countries, and the closure of the Turkish military base and Al-Jazeera.⁶⁹ Other demands were the closure of all media outlets funded by Qatar, compensation for the financial losses of blockading countries that Qatar has caused, non-intervention in internal affairs of blockading countries and naturalizing their citizens, handing over of all terrorists that were on the list of these blockading countries and the US and sharing all the intelligence, following policies in harmony with other Gulf countries, an agreement that stipulates detailed reports to monitor the development of all these demands, and acceptance of these 13 points within ten days, otherwise, all of them would be deemed null and void.⁷⁰ Qatari Minister of Foreign Affairs bin Abdul Rahman, on July 5, 2017, considered these demands a threat to sovereignty and the vital interests of Qatar. Consequently, Qatar did not accept to fulfill these demands.

During the Gulf crisis, Qatar effectively used some of its virtual state characteristics (especially its highly mobile financial instruments and labor power, and virtual commercial relations) to a great extent, warding off the devastating effects of the crisis. Qatar's engagement with Turkey is critical to showing how effectively Qatar uses these assets in the state's system. Therefore, the following section reveals the cooperation between the two countries based on trade and investment and discusses how Qatar utilized these tools effectively. Lastly, the study concludes with Qatar's satisfactory performance in the face of the crisis.

66 Wintour.

67 Qatar is a country in need of sea and land imports in terms of basic needs. For example, the country met 40% of its food supply through the land border with Saudi Arabia. Therefore, this blockade was of vital importance for Qatar. "Qatar Crisis."

68 Alex MacDonald, "Qatar Blockade: What Caused It and Why Is It Coming to an End?," Middle East Eye, accessed June 1, 2022, <http://www.middleeasteye.net/news/qatar-blockade-saudi-arabia-lift-cause-end>.

69 "Qatar Crisis."

70 Alia Chughtai, "Understanding the Blockade against Qatar," *ALJAZEERA*, June 5, 2020, accessed on June 1, 2022, <https://www.aljazeera.com/news/2020/6/5/understanding-the-blockade-against-qatar>.

APPLICATION OF SOME OF THE VIRTUAL STATE CHARACTERISTICS OF QATAR

The most critical virtual state characteristic of Qatar is its mobile financial assets. In this sense, the cooperation of the two states even paved the way for their foreign relations to be aligned on many issues in parallel. Therefore, its relationship with Turkey is of high importance. To Rosecrance, because some states are already virtual or on the way to becoming virtual, the flow of intangible assets is easier, and these resources are more secure at the target location than before. Foreign direct investment comes first among these resources. Qatar uses its huge capital as a relatively active foreign policy tool (soft power element) by investing in the valuable assets of different countries. Qatar's high-level collaborations and strategic committee meetings with other states in technology and science are also factors that reveal its virtual state characteristics. The section examines the financial and economic dimensions of the special relationship established between Qatar and Turkey due to some virtual state characteristics of Qatar.

The fastest developing areas of cooperation in the relations between the two countries were in the fields of finance, education, and technology, as emphasized by the virtual state formulation. The Turkey-Qatar Supreme Strategic Committee has been the building block for improving economic and bureaucratic relations between the two countries. The Committee brings together various business people and investors on various institutional levels, such as financial, commercial, and industrial grounds in both countries and multiple fields, such as education, commerce, culture, and technology. At the first meeting of the Turkey-Qatar Supreme Strategic Committee in 2015, the parties signed 15 agreements and decided to lift the visa requirement during citizens' visits to the two countries.⁷¹ Some definitive contracts were as follows: 'Memorandum of Understanding on Cooperation in Education between both governments'; 'Memorandum of Understanding on Cooperation in Banking between several Turkish banks and Qatar Development Bank'; 'Memorandum of Understanding between Small and Medium Enterprises Development and Support Administration of Turkey and Qatar Development Bank'; Cooperation Protocol on Science and Technology between TUBITAK (Scientific and Technological Research Council of Turkey) and Qatar Foundation'; and 'Memorandum of Understanding regarding the liquefied

71 "15 Agreements Signed between Turkey and Qatar," Presidency of the Republic of Turkey, February 12, 2015, accessed on June 1, 2022, <https://www.tcgb.gov.tr/en/news/542/36171/turkiye-ile-katar-arasinda-15-anlasma-imzalandi>.

natural gas purchase between BOTAS (Turkish National Petroleum Pipeline Corporation) and Qatargas regarded as the world's largest liquefied natural gas (LNG) company.⁷²

In order to better understand the level of cooperation between the two countries, it will be useful to elaborate on two of them. Following the MoU between TUBITAK and Qatar Foundation, the TUBITAK – Qatar National Research Fund (QNRF) Joint Funding Program was established with “the aim of the call is to intensify cooperation between Turkish and Qatari participants in science and industry through Academia and Industry Cooperation.”⁷³ This fund carries out projects in many fields, such as smart energy, smart environment, smart healthcare, smart transportation, and smart security with the participation of at least one research institution/university/hospital and one commercial company from both sides. One of these outstanding projects is the “Academia-Industry Cooperation on Cybersecurity” program to build public-private sector partnerships whose innovative projects address cyber-safety issues that Qatar and Turkey share.⁷⁴ Another important development was the agreement on the purchase of liquid natural gas between the two countries. As for that, in 2017, Qatargas stipulated to “deliver 1.5 million tons of LNG per annum for three years to Turkey under the terms of the agreement.”⁷⁵

The second session of the Supreme Strategic Committee between the Republic of Turkey and Qatar was held on December 18, 2016. A Memorandum of Understanding (MoU) was made in areas similar to those signed in the first meeting. In the second meeting, a memorandum of understanding, agreement, and action plan were signed in areas such as agriculture, health, finance, customs, and communication. Regarding the economic cooperation between the two states, a Memorandum of Understanding on Cooperation on the Organization of Fairs between the two governments, the Memorandum of Understanding for the Development of Economic and Free Zones, and an Action Plan between Turkey's Small and Medium Enterprises Development Organization (KOSGEB) and the Qatar Development Bank were signed.⁷⁶ As KOSGEB Chairman Recep Biçer explains: “*Qatar Development Bank*

72 “Katar Ile Anlaşmalar Imzalandı,” *Anadolu Agency*, December 18, 2016, accessed on June 1, 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/katar-ile-anlasmalar-imzalandi/708956>.

73 “TÜBİTAK - QNRF Joint Funding Program,” Qatar National Research Fund, accessed March 10, 2020, <https://rb.gy/wqisn5>.

74 “QNRF and TÜBİTAK Award Cybersecurity Projects,” Qatar Foundation, accessed March 14, 2020, <https://www.qf.org.qa/media-center/qnrf-and-tubitak-award-cybersecurity-projects>.

75 Hüseyin Erdoğan, “Qatargas, BOTAS Sign New Three-Year LNG Agreement,” *Anadolu Agency*, September 20, 2017, <https://www.aa.com.tr/en/energy/natural-gas/qatargas-botas-sign-new-three-year-lng-agreement/723>.

76 “Katar Ile Anlaşmalar Imzalandı.”

wants to start joint activities for Turkish and Qatar SMEs in the establishment of incubation centers, mapping (B2B), technology and know-how transfer, especially in OSTIM (Middle East Industry and Trade Center) region clusters. We believe that the activity plan signed by KOSGEB will provide opportunities for Turkish and Qatari SMEs, and significant economic gains will emerge from the cooperation of the two countries.”⁷⁷ The Committee steers the parties to make cooperation agreements in these fields. In August 2017, Qatari and Turkish companies compromised as a result of bilateral negotiations.⁷⁸ Again, the “Expo Turkey by Qatar” initiative, created jointly by Qatar and Turkey due to close trade relations, hosted more than 150 Turkish companies.⁷⁹

In order to ensure the mobility of financial assets that is crucial to a virtual state, some sectors witnessed a high level of cooperation between the two countries. Apart from the Supreme Strategic Committee meetings and Expo affairs, Qatar’s 2022 FIFA World Cup preparations and construction sector are growing at the same pace as the country’s booming economy offer enormous opportunities for Turkey. The construction sector, containing a concrete example of multi-dimensional cooperation between Turkey and Qatar, is emerging as a quite attractive option, especially when Turkey most needs an inflow of foreign currency. Turkish companies’ contracts rose beyond \$2 billion in 2018 from \$496 million in the previous year, just after the Qatar diplomatic crisis in which Turkey sided with Qatar.⁸⁰

Like Supreme Strategic Committee meetings, bilateral Turkey and Qatar Business Council and Joint Economic Commission meetings promoted trade relations between the two countries. Turkish exports to Qatar reached almost \$162 million in 2012 and soared beyond \$440 million in late 2016.⁸¹ Moreover, Qatar’s exports to Turkey increased to \$971 million by 2015.⁸² The

77 “KOSGEB ve Katar Kalkınma Bankası güçlerini birleştirdi [KOSGEB and Qatar Development Bank united forces],” *Dünya Gazetesi*, February 3, 2017, accessed on June 1, <https://www.dunya.com/kobiden/kosgeb-ve-katar-kalkinma-bankasi-guclerini-birlestirdi-haberi-348515>.

78 “Qatari and Turkish Firms Sign 15 Agreements,” *The Peninsula Qatar*, August 13, 2017, accessed on June 1, 2022, <https://thepeninsulaqatar.com/article/13/08/2017/Qatari-and-Turkish-firms-sign-15-agreements>.

79 “More Than 150 Turkish Companies Participate in ‘Expo Turkey by Qatar,’” Qatar Embassy in Ankara - Turkey, accessed October 20, 2021, <https://www.qatarchamber.com/150-turkish-companies-participate-expo-turkey-qatar/>.

80 “Qatar Development Bank Joins Turkeybuild Istanbul 2019,” Yapı Turkeybuild İstanbul, May 2, 2019, accessed on June 1, 2022, <https://yapifuari.com.tr/Articles/qatar-development-bank-joins-turkeybuild-ista>.

81 “Turkey-Qatar Economic and Trade Relations,” Rep. of Turkey Ministry of Foreign Affairs, accessed October 20, 2021, https://www.mfa.gov.tr/turkey_s-commercial-and-economic-relations-with-qatar.en.mfa.

82 “Qatar Product Exports to Turkey 2010 | WITS Data,” The World Bank, accessed October 20, 2021, <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/QAT/Year/2010/TradeFlow/Export/Partner/TUR/Product/all-groups>.

steady increase in the trade volume between Qatar and Turkey demonstrates that it may soar beyond \$2 billion shortly.⁸³

Qatar's investments in Turkey also played an important role in this puzzle. Qatar, making important purchases in large amounts, causes a significant foreign exchange inflow to Turkey. Most notably, Qatar National Bank bought Finansbank, one of Turkey's biggest banks, and was acquired by the National Bank of Greece in 2006⁸⁴ for approximately €2.7 billion in 2016.⁸⁵ In 2015, the Qatari Bein Media group bought Digiturk, one of Turkey's largest satellite television providers, with about 3.5 million subscribers and 239 channels, the majority of which was owned by the Saving Deposit Insurance Fund, for approximately \$1.2 billion.⁸⁶ In addition, Qatar purchased ERGO Portfolio and Alternatif Bank and acquired shares in Turkey's leading businesses such as Banvit, BMC, Mado, and Boyner.⁸⁷

These relations were mutual and permanent. In 2017, Turkey's exports to Qatar increased by 48% and reached \$649 million right after the crisis.⁸⁸ In 2018, Turkish exports to Qatar increased by 69% to \$1.1 billion; in 2019, it reached \$1.2 billion.⁸⁹ In 2018, Qatar's investments in Turkey reached \$6.2 billion, \$21.8 billion in 2019; and in 2020, the amount of Qatar's investments in Turkey reached almost \$33 billion.⁹⁰ This amount is about six times the size of the United States' investments and almost four times that of France's investments. As the Qatar Investment Fund's estimated value is currently \$345 billion,⁹¹ Qatar realizes approximately 10% of its investments in Turkey. Among these investments, some strategic purchases also draw attention. For

83 "Expo Turkey by Qatar."

84 "Hakkımızda | QNB Finansbank'ı Taniyin [About - QNB Finansbank]," QNB Finansbank, accessed October 14, 2021, <https://www.qnbfinansbank.com/qnb-finansbanki-taniyin/hakkimizda> Although the last owner of the bank was the National Bank of Greece, Qatar provides the flow of resources to Turkey with its investments.

85 "Madde madde Katar'ın Türkiye yatırımları," *BirGün*, December 16, 2019, accessed on June 1, 2022, <https://www.birgun.net/haber/madde-madde-katar-in-turkiye-yatirimlari-280178>.

86 "Digiturk'ü Katarlılar aldı," *BloombergHT*, July 14, 2015, sec. world, <https://www.bloomberght.com/haberler/haber/1812810-digiturku-katarlilar-aldi>.

87 Şerif Dilek, "Katar Yatırımları ve Türkiye'nin Yeri [Qatar Investments and Turkey's Place]," Analiz (İstanbul: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA), 2020), 15.

88 "Katar Ülke Profili [Qatar Country Profile]" (Ministry of Commerce, the Republic of Turkey, 2021), accessed on June 1, 2022, <https://ticaret.gov.tr/data/5fa9240113b8762e4ca1a800/Katar%20%C3%9Clike%20Profili.pdf>.

89 "Katar Ülke Profili [Qatar Country Profile]."

90 "Yurt İçindeki Doğrudan Yatırımların Ülke Dağılımı [Share by Country of Domestic Direct Investments in Turkey]," Central Bank of Republic of Turkey, accessed October 25, 2021, <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?evds/dashboard/4944>.

91 "Qatar Investment Authority (QIA) - Sovereign Wealth Fund, Qatar," Sovereign Wealth Fund Institute (SWFI), accessed October 25, 2021, <https://www.swfinstitute.org/profile/598cdaa60124e9fd2d05bc5a>.

example, Qatar owns 10% of the Istanbul Stock Exchange,⁹² some shares of Istinye Park, a prominent shopping center with luxury stores, and, most importantly, 49% of the tank pallet factory affiliated to the Turkish Ministry of National Defense⁹³ belong to Qatar. In August 2018, after the sudden depreciation of the Turkish lira by 60% in a few months, primarily due to political reasons, Qatar's direct investment promise of \$15 billion⁹⁴ seemed like an indication that the relations went beyond the ordinary cooperation of the two states.

Qatar in the Aftermath of the Embargo Crisis

The study's introduction revealed that wars, conflicts, and crises do not operate in their usual course for virtual states. Virtual states or states with some virtual characteristics can minimize the crisis's adverse effects as they can continue to utilize their highly mobile assets effectively in those times. For this reason, this study underlined that Qatar has managed to protect itself from the harmful effects of the blockade due to some of its virtual state characteristics. Specifically, despite the short-term volatility in the Qatar Stock Exchange and markets of other boycotting countries, contrary to expectations, the boycott could not defeat Qatar in terms of volatility persistence and the directional risk spillovers, and Qatar successfully resisted the blockade.⁹⁵ Qatar has obviated this rancorous dispute by increasing its foreign partners, strengthening the management of gas resources, and maintaining investment mediation.⁹⁶ Similarly, despite the harsh, unpleasant effects of the crisis on business, Qatar has shown remarkable resilience with the help of the convenience of substantial exterior and fiscal buffers and a robust financial sector.⁹⁷

Another example is that Credit default swap (CDS) prices for five-year Qatari sovereign debt (or the cost of insuring \$10 million of five-year Qatari

92 "Borsa İstanbul A.Ş. - Kurumsal Yönetim [Istanbul Stock Exchange Corp. - Corporate Management]," accessed October 25, 2021, <https://www.borsaistanbul.com/tr/sayfa/218/kurumsal-yonetim>.

93 Recep Tayyip Erdoğan, "Tank Palet Fabrikası İnceleme Programı'nda Yaptıkları Konuşma [Speech at the Tank Pallet Factory Review Program]," <https://www.tcgb.gov.tr/konusmalar/353/128582/tank-palet-fabrikasi-inceleme-programi-nda-yaptiklari-konusma>.

94 "Katar'dan Türkiye'ye 15 milyar dolar yatırım [Investment by \$15 billion from Qatar to Turkey]," Anadolu Agency, August 15, 2018, <https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/katardan-turkiyeye-15-milyar-dolar-yatirim/1232364>.

95 Jamal Bouoiyour and Refk Selmi, "The Gulf Divided: The Economic Impacts of the Qatar Crisis," 2020, hal-02523284f.

96 Bouoiyour and Selmi.

97 Refk Selmi and Jamal Bouoiyour, "Arab Geopolitics in Turmoil: Implications of Qatar-Gulf Crisis for Business," *International Economics* 161 (May 1, 2020): 100–101, <https://doi.org/10.1016/j.inteco.2019.11.007>.

debt, in other words) were raised to almost \$125,200 from \$88,000 after the crisis.⁹⁸ The cost of insuring \$10 million in five-year debt in Qatar was \$381,000.⁹⁹ The deleterious impact of the crisis on Qatar was limited because Qatar's credit risk profile per dollar-decline in oil prices was more stable and robust than the profile of similar LNG exporting countries such as Russia and Mexico.¹⁰⁰

Qatar has even made some other opportunities from the crisis. The diplomatic crisis has acted as a catalyst for Qatar to increase domestic food production,¹⁰¹ reduce its dependency on certain countries, and carry out structural reforms in its business circles.¹⁰² It has established new routes for food supply nearly overnight, thanks to its trade links, and has improved existing links with Oman, Turkey, Iran, and India. Qatar has effectively performed its influence gained by its intangible assets in other ways. Some countries, such as Chad, which supported the boycotting countries during the crisis, restored relations with Qatar in its aftermath.¹⁰³

Conclusion

Countries strive to adapt and sometimes even go beyond the changing international economic and political conjuncture. Since virtual states are the actors that can keep up with this change most successfully, they can invest in tomorrow with today's tools. According to Rosecrance's formulation, it is possible to place Qatar in a place between virtual states (head states) and non-virtual states (body states). He defines it as a mixed environment. This study has shown the position of Qatar in this virtualization stage and wished to revisit an untapped theoretical formulation. This study highlighted a deep and multi-dimensional relationship in financial and commercial terms between Qatar and Turkey, in addition to their ideological and political ties. The pace of the relationship can be regarded as an additional motivation for Turkey's bold decision to back Qatar at the expense of its allies during the diplomatic crisis. The fact that Qatar received the support of many states, especially Turkey, during the crisis and did not suffer as much as expected

98 Collins, "Anti-Qatar Embargo Grinds Towards Strategic Failure," 65.

99 Collins, 65.

100 Collins, 65.

101 In 2016 to 2018, there was an increase of approximately 13% in Qatar's food production. "Food Production Index (2014-2016 = 100) - Qatar | Data," accessed April 17, 2022, https://data.worldbank.org/indicator/AG.PRD.FOOD.XD?locations=QA&most_recent_value_desc=true.

102 Ibrahim and Harrigan, "Qatar's Economy: Past, Present and Future," 3.

103 "Qatar Restores Relations with Chad," *Al Jazeera*, February 21, 2018, <https://www.aljazeera.com/news/2018/2/21/qatar-and-chad-restore-relations-first-since-blockade>.

from it underlines the importance of its virtual state characteristics. Qatar has successfully deployed its mobile financial assets and labor force, 90% of which are foreigners. Thanks to its investments in human capital, information technologies, and innovative sectors, it managed to increase its influence in the regional sense and weather the storm after the comprehensive embargo in 2017.

BIBLIOGRAPHY

Bakır, Ali. “The Evolution of Turkey—Qatar Relations Amid a Growing Gulf Divide.” In *Divided Gulf: The Anatomy of a Crisis*, edited by Andreas Krieg, 197–215. Contemporary Gulf Studies. Singapore: Springer, 2019. https://doi.org/10.1007/978-981-13-6314-6_12.

Başkan, Birol, and Özgür Pala. “Making Sense of Turkey’s Reaction to the Qatar Crisis.” *The International Spectator* 55, no. 2 (2020): 65–78. <https://doi.org/10.1080/03932729.2020.1739846>.

Battaloglu, Nesibe Hicret. “Ideational Factors in Turkey’s Alignment with Qatar and Their Impact on Regional Security.” *The International Spectator* 56, no. 4 (2021): 101–18. <https://doi.org/10.1080/03932729.2021.1994181>.

Bouoiyour, Jamal, and Refk Selmi. “The Gulf Divided: The Economic Impacts of the Qatar Crisis,” 2020. hal-02523284f.

Çavuşoğlu, Esra. “From Rise to Crisis: The Qatari Leadership.” *Turkish Journal of Middle Eastern Studies* 7, no. 1 (2020): 81–110. <https://doi.org/10.26513/toed.624334>.

Chughtai, Alia. “Understanding the Blockade against Qatar.” *ALJAZEERA*, June 5, 2020. <https://www.aljazeera.com/news/2020/6/5/understanding-the-blockade-against-qatar>.

Collins, Gabriel. “Anti-Qatar Embargo Grinds Towards Strategic Failure.” In *The GCC Crisis at One Year: Stalemate Becomes New Reality*, edited by Zeina Azzam and Imad K. Harb, First ed. Arab Center Washington DC, 2018. <https://arabcenterdc.org/resource/the-gcc-crisis-at-one-year-stalemate-becomes-new-reality/>.

Cooper, Richard N. “Trade Policy Is Foreign Policy.” *Foreign Policy*, no. 9 (1972): 18–36. <https://doi.org/10.2307/1148083>.

BloombergHT. “Digiturk’ü Katarlılar aldı,” July 14, 2015, sec. world. <https://www.bloomberght.com/haberler/haber/1812810-digiturku-katarlilar-aldi>.

Dilek, Şerif. “Katar Yatırımları ve Türkiye’nin Yeri [Qatar Investments and Turkey’s Place].” Analiz. İstanbul: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları

Vakfi (SETA), 2020.

Erdoğan, Hüseyin. “Qatargas, BOTAS Sign New Three-Year LNG Agreement.” *Anadolu Agency*, September 20, 2017. <https://www.aa.com.tr/en/energy/natural-gas/qatargas-botas-sign-new-three-year-lng-agreement/723>.

“Export Volume Index (2000 = 100) - Singapore, Qatar | Data.” The World Bank. Accessed April 10, 2022. https://data.worldbank.org/indicator/TX.QTY.MRCH.XD.WD?end=2020&locations=SG-QA&most_recent_value_desc=true&start=1999.

“Food Production Index (2014-2016 = 100) - Qatar | Data.” The World Bank, Accessed April 17, 2022. https://data.worldbank.org/indicator/AG.PRD.FOOD.XD?locations=QA&most_recent_value_desc=true.

“Foreign Direct Investment, Net (BoP, Current US\$) - Qatar, High Income | Data.” The World Bank, Accessed October 21, 2021. https://data.worldbank.org/indicator/BN.KLT.DINV.CD?contextual=region&end=2018&locations=QA-XD&most_recent_value_desc=true&start=2011&view=chart.

“Global Innovation Index 2021 - 14th Edition.” World Intellectual Property Organization (WIPO), 2021.

Gonultas, Bahattin. “Qatar Continues Investments across World.” *Anadolu Agency*, November 27, 2020. <https://www.aa.com.tr/en/economy/qatar-continues-investments-across-world/2058198>.

Gordon, Philip, Amos Yadlin, and Ari Heistein. “The Qatar Crisis: Causes, Implications, Risks, and the Need for Compromise.” The Institute for National Security Studies, June 13, 2017.

The Associated Press News. “‘ Hamas ‘shocked’ by Saudi Comments on Qatar,” June 7, 2017. <https://apnews.com/article/terrorism-ap-top-news-qatar-international-news-hamas-e6ddc5c201ee4f05b6dcf6342a6a40b4>.

Hudson, Valerie M., and Christopher S. Vore. “Foreign Policy Analysis Yesterday, Today, and Tomorrow.” *Mershon International Studies Review* 39, no. 2 (1995): 209–38. <https://doi.org/10.2307/222751>.

“Human Capital Index (HCI) - Qatar | Data.” World Bank, 2020. https://data.worldbank.org/indicator/HD.HCI.OVRL?locations=QA&most_recent_value_desc=true&view=map.

Ibrahim, Ibrahim, and Frank Harrigan. “Qatar’s Economy: Past, Present and Future.” *QScience Connect* 9, no. 1 (2012). <https://doi.org/10.5339/connect.2012.9>.

“IMD World Competitiveness.” International Institute for Management Development, 2021. <https://worldcompetitiveness.imd.org/rankings/WCY>.

Kamrava, Mehran. “Mediation and Qatari Foreign Policy.” *Middle East Journal* 65, no. 4 (2011): 539–56.

———. *Qatar: Small State, Big Politics*. With a New Preface edition. Ithaca: Cornell University Press, 2015.

Anadolu Agency. “Katar İle Anlaşmalar İmzalandı,” December 18, 2016. <https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/katar-ile-anlasmalar-imzalandi/708956>.

Anadolu Agency. “Katar’dan Türkiye’ye 15 milyar dolar yatırım [Investment by \$15 billion from Qatar to Turkey],” August 15, 2018. <https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/katardan-turkiyeye-15-milyar-dolar-yatirim/1232364>.

Keohane, Robert O. *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton University Press, 2005. <https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691122489/after-hegemony>.

Kirişçi, Kemal. “The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State.” *New Perspectives on Turkey* 40 (ed 2009): 29–56. <https://doi.org/10.1017/S0896634600005203>.

Kleinberg, Katja B., and Benjamin O. Fordham. “Trade and Foreign Policy Attitudes.” *Journal of Conflict Resolution* 54, no. 5 (March 12, 2010): 687–714. <https://doi.org/10.1177/0022002710364128>.

Dünya Gazetesi. “KOSGEB ve Katar Kalkınma Bankası güçlerini birleştirdi [KOSGEB and Qatar Development Bank united forces],” February 3, 2017. <https://www.dunya.com/kobiden/kosgeb-ve-katar-kalkinma-bankasi-guclerini-birlestirdi-haberi-348515>.

Küçükaşçı, Ebrar Şahika. “Entente Cordiale: Exploring Turkey–Qatar Relations.” Discussion Paper. TRT World Research Center, February 2019.

Lee, Wei-Chin. “The Development of Taiwan’s Commercial Aircraft Manufacturing Industry.” *Asian Affairs* 23, no. 1 (1996): 34–63.

Low, Linda. “The Singapore Developmental State in the New Economy and Polity.” *The Pacific Review* 14, no. 3 (January 2001): 411–41. <https://doi.org/10.1080/09512740110064848>.

BirGün. “Madde madde Katar’ın Türkiye yatırımları,” December 16, 2019. <https://www.birgun.net/haber/madde-madde-katar-in-turkiye-yatirimlari-280178>.

Mansfield, Edward D., Helen V. Milner, and B. Peter Rosendorff. “Why Democracies Cooperate More: Electoral Control and International Trade Agreements.” *International Organization* 56, no. 3 (ed 2002): 477–513. <https://doi.org/10.1162/002081802760199863>.

Milner, Helen V. *Resisting Protectionism: Global Industries and the Politics of International Trade*, 1989. <https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691010748/resisting-protectionism>.

Moravcsik, Andrew. *Liberalism and International Relations Theory*. Center for International Affairs, Harvard University, 1992.

Pala, Özgür, and Bülent Aras. “Practical Geopolitical Reasoning in the Turkish and Qatari Foreign Policy on the Arab Spring.” *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 17, no. 3 (Temmuz 2015): 286–302. <https://doi.org/10.1080/19448953.2015.1063274>.

Peterson, J. E. “Qatar and the World: Branding for a Micro-State.” *Middle East Journal* 60, no. 4 (2006): 732–48.

BBC News. “Qatar Crisis: What You Need to Know,” July 19, 2017. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-40173757>.

“Qatar Product Exports to Turkey 2010 | WITS Data.” The World Bank, Accessed October 20, 2021. <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/QAT/Year/2010/TradeFlow/Export/Partner/TUR/Product/all-groups>.

Al Jazeera. “Qatar Restores Relations with Chad,” February 21, 2018. <https://www.aljazeera.com/news/2018/2/21/qatar-and-chad-restore-relations-first-since-blockade>.

“Qatar’s Economic Update 2020.” The World Bank, October 19, 2020. <https://www.worldbank.org/en/country/gcc/publication/economic-update-october-2020-qatar>.

Rawnsley, Gary D. “Virtual China: The Internet as Threat or Opportunity?” *St Antony’s International Review* 3, no. 1 (2007): 42–57.

Rosecrance, Richard N. *The Rise Of The Virtual State: Wealth and Power in the Coming Century*. Revised ed. New York: Basic Books, 2000.

———, “The Rise of the Virtual State.” *Foreign Affairs* 75, no. 4 (1996): 45–61. <https://doi.org/10.2307/20047658>.

Selmi, Refk, and Jamal Bouoiyour. “Arab Geopolitics in Turmoil: Implications of Qatar-Gulf Crisis for Business.” *International Economics* 161 (May 1, 2020): 100–119. <https://doi.org/10.1016/j.inteco.2019.11.007>.

“Singapore Trade Summary 2000 | WITS |.” World Bank. Accessed April 6, 2022. <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/SGP/Year/2000/Summarytext>.

Spiegel, Steven L. “Traditional Space vs. Cyberspace: The Changing Role of Geography in Current International Politics.” *Geopolitics* 5, no. 3 (December 1, 2000): 114–25. <https://doi.org/10.1080/14650040008407694>.

Walker, Martin. “America’s Virtual Empire.” *World Policy Journal* 19, no. 2 (2002): 13–20.

Waltz, Kenneth N. *Theory of International Politics*. Boston: Addison-Wesley Publishing, 1979.

Wintour, Patrick. “Donald Trump Tweets Support for Blockade Imposed on Qatar.” *The Guardian*, June 6, 2017. <https://www.theguardian.com/world/2017/jun/06/qatar-panic-buying-as-shoppers-stockpile-food-due-to-saudi-blockade>.

———. “Gulf Plunged into Diplomatic Crisis as Countries Cut Ties with Qatar.” *The Guardian*, June 5, 2017. <https://www.theguardian.com/world/2017/jun/05/saudi-arabia-and-bahrain-break-diplomatic-ties-with-qatar-over-terrorism>.

———. “Qatar Diplomatic Crisis – What You Need to Know.” *The Guardian*, June 5, 2017, sec. World news. <https://www.theguardian.com/world/2017/jun/05/qatar-diplomatic-crisis-what-you-need-to-know>.

Internet Sources

“Borsa İstanbul A.Ş. - Kurumsal Yönetim [Istanbul Stock Exchange Corp. - Corporate Management].” Accessed October 25, 2021. <https://www.borsaistanbul.com/tr/sayfa/218/kurumsal-yonetim>.

Erdoğan, Recep Tayyip. “Tank Palet Fabrikası İnceleme Programı’nda Yaptıkları Konuşma [Speech at the Tank Pallet Factory Review Program].” Speech, February 7, 2021. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/128582/tank-palet-fabrikasi-inceleme-programi-nda-yaptiklari-konusma>.

QNB Finansbank. “Hakkımızda | QNB Finansbank’ı Tanıyın [About - QNB Finansbank].” Accessed October 14, 2021. <https://www.qnbfinansbank.com/qnb-finansbanki-taniyin/hakkimizda>.

“Katar Ülke Profili [Qatar Country Profile].” Ministry of Commerce, the Republic of Turkey, 2021. <https://ticaret.gov.tr/data/5fa9240113b8762e4ca1a800/Katar%20%C3%9Clike%20Profili.pdf>.

“Mapping Militant Organizations. ‘Jaysh al-Islam,’ Stanford University, March 2019. <https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/jaysh-al-islam>.

Qatar Embassy in Ankara - Turkey. “More Than 150 Turkish Companies Participate in ‘Expo Turkey by Qatar.’” Accessed October 20, 2021. <https://ankara.embassy.qa/en/news/detail/2017/04/20/more-than-150-turkish-companies-participate-in-expo-turkey-by-qatar>.

Yapı Turkeybuild İstanbul. “Qatar Development Bank Joins Turkeybuild İstanbul 2019,” May 2, 2019. <https://yapifuari.com.tr/Articles/qatar-development-bank-joins-turkeybuild-ista>.

Sovereign Wealth Fund Institute (SWFI). “Qatar Investment Authority (QIA) - Sovereign Wealth Fund, Qatar.” Accessed October 25, 2021. <https://www.swfinstitute.org/profile/598cdaa60124e9fd2d05bc5a>.

“Qatar National Vision 2030.” Doha: General Secretariat For Development Planning, July 2008. <https://www.gco.gov.qa/wp-content/uploads/2016/09/GCO-QNV-English.pdf>.

The Peninsula Qatar. “Qatari and Turkish Firms Sign 15 Agreements,” August 13, 2017. <https://thepeninsulaqatar.com/article/13/08/2017/Qatari-and-Turkish-firms-sign-15-agreements>.

Qatar Foundation. “QNRF and TÜBİTAK Award Cybersecurity Projects.” Accessed March 14, 2020. <https://www.qf.org.qa/media-center/qnrf-and-tubitak-award-cybersecurity-projects>.

Qatar National Research Fund. “TÜBİTAK - QNRF Joint Funding Program.” Accessed March 10, 2020. <https://www.qnrf.org/en-us/Funding/Research-Programs/Thematic-and-Grand-Challenges-Research-Program/T%C3%9CB%C4%B0TAK-QNRF-Joint-Funding-Program>.

Rep. of Turkey Ministry of Foreign Affairs. “Turkey-Qatar Economic and Trade Relations.” Accessed October 20, 2021. https://www.mfa.gov.tr/turkey_s-commercial-and-economic-relations-with-qatar.en.mfa.

Central Bank of Republic of Turkey. “Yurt İçindeki Doğrudan Yatırımların Ülke Dağılımı [Share by Country of Domestic Direct Investments in Turkey].” Accessed October 25, 2021. <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/dashboard/4944>.

İç Savaş Sırasında Uygulanan Seçimlerin Ulus İnşa Sürecine Etkileri: Libya 2014 Parlamento Seçimleri Üzerinden Bir Değerlendirme

Fuat Emir ŞEFKATLİ* & Güngör ŞAHİN**

Geliş tarihi: 03/06/2022

Kabul tarihi: 10/06/2022

Atf: Sefkatli, F.E., Şahin, G., “İç Savaş Sırasında Uygulanan Seçimlerin Ulus İnşa Sürecine Etkileri: Libya 2014 Parlamento Seçimleri Üzerinden Bir Değerlendirme”, Ortadoğu Etütleri, 14-1 (2022): 31-48

DOI: 10.47932/ortetut.1125616

Öz: Makalede iç savaş sırasında ya da hemen sonrasında gerçekleşen seçimlerin demokrasi, kalıcı istikrar ve toplumsal barış üzerindeki etkileri incelenecektir. Bu çerçevede 2014 Libya parlamento seçimleri temel vaka olarak belirlenmiştir. Libya örneği üzerinden yapılacak kapsamlı inceleme, alan literatüründen ayrışmakla beraber özellikle Ortadoğu ve Afrika’daki istikrarsız ve başarısız devletlerin kökenlerini anlamak bakımından önemlidir. Çalışmada nitel araştırma yönteminden faydalanılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle teorik bir çerçeve çizilecek, Libya’daki çatışma ortamının gelişimi ve içeriğine bağlı olarak seçimlerin hangi saikler doğrultusunda kutuplaştırıcı bir etken olduğu ve ne tür güvenlik risklerini beraberinde getirdiği makalede analiz edilecektir. Bağlılık, meşruiyet ve güvenlik alt başlıkları altından 2014 parlamento seçimlerinin Libya’nın toplumsal ve askerî entegrasyonu başta olmak üzere siyasi uzlaşma sürecini aksattığı çalışmada detaylı örnekler ile beraber işlenmektedir. Bundan hareketle Libya iç savaşı sonrası siyaset sahnesinde ön plana çıkan paydaşların seçimleri iktidara ulaşmada bir araç olarak gördüğü ve bu bağlamda seçim sonuçlarının ayrışmaları tetikleyen bir meşruiyet krizi yarattığı varsayımı ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İç Savaş, Demokrasi, Seçim, Ulus İnşası, Libya

* F. Emir Şefkatli: Doktora Öğrencisi, Milli Savunma Üniversitesi-TR, emirsefkatli@gmail.com ORCID: 0000-0002-2111-1194

** Güngör Şahin: Doç. Dr, Milli Savunma Üniversitesi-TR, gsahin@msu.edu.tr ORCID: 0000-0001-6296-8568

The Effects of the Elections Held During the Civil War on the Nation Building Process: An Evaluation of the 2014 Parliamentary Elections in Libya

Fuat Emir ŞEFKATLİ* & Güngör ŞAHİN**

Received: 03/06/2022

Accepted: 10/06/2022

Citation: Sefkatli, F.E., Şahin, G., “The Effects of the Elections Held During the Civil War on the Nation Building Process: An Evaluation of the 2014 Parliamentary Elections in Libya”, Middle East Studies, 14-1 (2022): 31-48

DOI: 10.47932/ortetut.1125616

Abstract: In the article, the effects of the elections that took place during or just after the civil war on democracy, lasting stability, and social peace will be examined. In this context, the 2014 Libya parliamentary elections were chosen as the main case. A comprehensive analysis of the Libyan example is important in terms of understanding the origins of unstable and unsuccessful states, especially in the Middle East and Africa, although it differs from the literature in the field. The qualitative research method was used in the study. In this direction, first of all, a theoretical framework will be drawn, and depending on the development and content of the conflict environment in Libya, the reasons for which the elections are a polarizing factor and what kind of security risks they bring will be analyzed in the article. Under the subheadings of loyalty, legitimacy and security, the 2014 parliamentary elections hindered the political reconciliation process, especially Libya’s social and military integration, which is discussed in detail. Based on this, it is argued that the stakeholders who came to the fore in the political scene after the Libyan civil war saw the elections as a means of reaching power, and in this context, the election results created a legitimacy crisis that triggered the disunity.

Keywords: Civil War, Democracy, Election, Nation building, Libya

* F. Emir Sefkatli: PhD Student, National Defense University -TR, emirsefkatli@gmail.com ORCID: 0000-0002-2111-1194

** Gungor Sahin: Assoc. Dr, National Defense University-TR, gsahin@msu.edu.tr ORCID: 0000-0001-6296-8568

آثار الانتخابات التي جرت خلال الحرب الأهلية على عملية بناء وطن: تقييم للانتخابات البرلمانية الليبية لعام 2014

أمير شفكاتلي* & جونجور شاهين**

تاريخ الاستلام: 2022/06/03 تاريخ القبول: 2022/06/10

اقتباس: شفكاتلي، ف. إ.، شاهين ج.، "آثار الانتخابات التي جرت خلال الحرب الأهلية على عملية بناء وطن: تقييم للانتخابات البرلمانية الليبية لعام 2014"، دراسات الشرق الأوسط، 14-1 (2022): 31-48

معرف الغرض الرقمي: 10.47932/ortetut.1125616

الملخص

في هذه المقالة ستم دراسة الآثار المباشرة للانتخابات التي جرت في ليبيا أثناء الحرب الأهلية، أو بعدها، على الديمقراطية والاستقرار الدائم والسلم المجتمعي في هذا البلد. في هذا السياق، تم تحديد الانتخابات البرلمانية الليبية لعام 2014 كقضية رئيسية. التحليل الشامل للنموذج الليبي يختلف عن الأدبيات في هذا المجال، وهو مهم من حيث فهم أصول الدول غير المستقرة وغير الناجحة، خاصة في الشرق الأوسط وأفريقيا. تم استخدام أسلوب البحث النوعي في الدراسة. في هذا الاتجاه، سيتم في البداية رسم إطار نظري للمقالة، ومن ثم سيتم تحليل الأسباب التي تجعل الانتخابات عامل استقطاب، ونوع المخاطر الأمنية التي تجلبها تلك الانتخابات، اعتمادًا على تطور بيئة الصراع في ليبيا ومحتواها. وسيتم تناول إعاقة الانتخابات البرلمانية لعام 2014 لعملية المصالحة السياسية، ولا سيما التكامل الاجتماعي والعسكري في ليبيا، بأمثلة مفصلة تحت العناوين الفرعية: الولاء والشرعية والأمن. بناءً على ذلك، تطرح هذه الدراسة فكرة أن أصحاب المصلحة الذين ظهروا في المشهد السياسي بعد الحرب الأهلية الليبية رأوا في الانتخابات وسيلة للوصول إلى السلطة، وأن نتائج الانتخابات خلقت أزمة شرعية أدت إلى زيادة الانقسامات في هذا الاتجاه.

الكلمات المفتاحية: الحرب الأهلية، الديمقراطية، الانتخابات، بناء وطن، ليبيا.

* طالب دكتوراه، جامعة الدفاع الوطني-تركيا، emirsefkatli@gmail.com

رقم أوركيد: 0000-0002-2111-1194

** أستاذ مشارك، جامعة الدفاع الوطني-تركيا، gsahin@msu.edu.tr

رقم أوركيد: 0000-0001-6296-8568

Giriş

Bu makalenin konusu, iç savaş sırasında ya da hemen sonrasında gerçekleşen seçimlerin demokrasiye geçişte yarattığı sorunları analiz etmektir. Bu kapsamda 2014 Libya Temsilciler Meclisi seçimleri esas alınmıştır. Bununla beraber seçim sonuçlarının çalışma kapsamında belirlenen ülkedeki kırılğan güvenlik atmosferine etkileri ve buna bağlı olarak istikrar ve barış ortamına geçiş sürecindeki zararları incelenecektir.

Seçimler, gücün ve yönetimin demokratik olarak dağılmasına neden olduğundan çatışma ortamının ortadan kaldırılması için ideal bir yol olarak görülmektedir. Ancak geçmişte bazı örnekler göz önüne alındığında iç savaş sırasında ya da savaş sonrası barışın uygulamaya geçtiği kırılğan ülkelerde gerçekleştirilen seçimlerin mevcut çatışma ortamını daha da körüklediği, güvensizlik ve kargaşaya sebep olduğu gözlemlenmektedir. Diğer taraftan iç savaş sonrası gerçekleştirilen seçimlerin önemli bir özelliği, seçime katılan adayların demokrasiyi ya da demokratik seçimleri ilkesel bir duruştan çok bir araç olarak görüyor olmasıdır. Bu bakış açısının siyasal aktörler üzerinde yaygın hâle gelmesi, büyük ölçüde siyasal ve toplumsal olarak girilen uzlaşma süreçlerinin ve güvenlik sektörü reformu çabalarının tamamlanmadığı, başka bir deyişle tarafların karşılıklı tavizler verme noktasında hâlen öncelikli çıkarlarını maksimize ederek bir güç paylaşımı içine girdikleri döneme işaret etmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı; iç savaş sırasında gerçekleşen seçimleri meşruiyet bakımından kadük bırakan, toplumsal ve siyasal açıdan bağlılığın sorgulanmasına yol açan ve savaşan taraflar arasındaki ayrışmayı derinleştirerek mevcut güvensizlik ortamını ön plana çıkaran sebepleri tespit etmektir. Öyle ki çalışmanın üzerinde duracağı bir başka husus, iç savaş sırasında gerçekleşen seçimlerin hangi şartlar dâhilinde “kazanan her şeyi alır” (winner takes all) yaklaşımına evrildiğini ele almaktır.

İç (sivil) savaş kavramı, kendi içinde farklı tanımlamaları barındırmaktadır. Bu açıdan makale iç savaşı etnik, siyasal, dini hatta ırksal kutuplar altında mobilize olan aynı ülke vatandaşlarının iktidarı ele geçirme mücadelesi olarak ele almaktadır. Bununla beraber makale, belli bir (iç) savaş döneminin hemen ardından ya da süresince gerçekleşen seçimlerin demokratik yapıya geçişte ve bazı durumlarda yeniden devlet inşasında ortaya çıkardığı güvenlik temelli ama toplumsal ve siyasal tabanda hissedilen sonuçlara odaklanmaktadır. Bu bağlamda seçimlerin birbiriyle savaşmış taraflar nezdinde yarattığı meşruiyet sorunlarının neler olduğu ve seçimlerin uzlaşma ve barışın uygulanması sürecine ne gibi olumlu/olumsuz etkiler bıraktığı sorularına yanıt aranmaktadır.

Bununla birlikte kırılğan güvenlik atmosferine sahip ülkelerde gerçekleşen seçimler, geniş kapsamlı bir meşruiyet krizine neden olmakta, hizip, grup ve

toplulukları kristalize ederek toplumsal ve siyasi ayrıştırmayı derinleştirmektedir. Öte yandan iç savaş sırasında veya hemen sonrasında yapılan seçimler, ön plana çıkan aktörler tarafından karşısındakini elimine etme ya da çatışmayı kendi lehine sonuçlandırmak üzerine güç elde etme üzerine kurulu bir yarış olarak değerlendirilmektedir.

Bu kapsamda Flores ve Nooruddin, iç savaş ve çatışma sonrası siyaset sahnesinde öne çıkan paydaşların barış ve demokrasi gibi değerlere bağlılıklarının yetersiz oluşunun seçimleri mevcut anlaşmazlıkları tırmandıran bir faaliyete dönüşmesiyle sonuçlandığını ileri sürmektedirler.¹ Farklı bir tanımlamayla Horowitz² ve Macdonald³ demokrasi tecrübesi sınırlı kırılğan devlet yapıları için demokratik seçimlerin yerine “uzlaşmacılık” yani geniş koalisyonlar arasında güç paylaşımı kavramını ortaya atmaktadır. Nitekim Staffan Lindberg, güç paylaşımının etkin olduğu bir geçiş sürecinin otoriter rejimleri besleyeceği argümanından hareketle her ne pahasına olursa olsun seçimlerin demokrasinin kalitesini ya da değerini artıracığı görüşünü savunmuştur.⁴ Lindberg, seçimlerin doğal sonucu olarak yönetime gelen meşru aktörlerin sıcak ya da soğuk çatışmalara son vermek adına daha yetkin güç unsurlarına sahip olacağını ve bu nedenle seçimlerin barış ortamına geçişte efektif bir çözüm olduğunu ifade etmiştir.⁵ Ancak bu güç konsolidasyonunun bazı riskleri ve demokratik katılım anlamında sınırlılıkları beraberinde getirdiği ifade edilebilir. Bu anlamda Michael Mann, demokratik seçimlerin etnik temizlik için bir araç olduğunu ileri sürerek seçimlerin yeniden devlet inşasında (ulus-devlet olma yolunda) bazı grupların marjinalize edilmesine ön ayak olduğuna işaret etmektedir.⁶ Flores ve Nooruddin, bu durumu demokratik seçimlere ve sonuçlarına bağlılık noktasında ele almakta, kazanan tarafın seçimler öncesinde ortaya sürdüğü barışın tesis edilmesi ve yönetimde demokratik normların takip edilmesi gibi taahhütlerin geçmiş rekabet ve kırgınlıklardan ötürü değişkenlik gösterebileceğini vurgulamaktadır.⁷ Öyle ki seçimler aracılığıyla statükonun bozulması, iktidarın devlet kaynaklarını rakip güce kaybetmesi

1 Thomas Flores and Irfan Nooruddin “The Effect of Elections on Postconflict Peace and Reconstruction”, *The Journal of Politics*, 74, 3, 2012, s. 558

2 Donald Horowitz “Ethnic Groups in Conflict”, *The International Journal of African Historical Studies*, 22,2, 1989.

3 Michael Macdonald “The Siren’s Song: the Political Logic of Power-Sharing in South Africa”, *Journal of Southern African Studies*, 18,4, 1992

4 Staffan I. Lindberg, *Democracy and Elections in Africa*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006.

5 A.g.e.

6 Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge University, 2006.

7 Thomas Flores and Irfan Nooruddin “The Effect of Elections on Postconflict Peace and Reconstruction”, *The Journal of Politics*, 74, 3, 2012, s. 560

anlamına gelecektir. Ancak buradaki kayıp yalnızca maddi bir kayıp olarak da düşünülmemelidir. Max Weber'in *Economy and Society* adlı eserinde tanımladığı "patrimonyalizm" kavramı, otoritenin bireysel ve bürokratik güç ile doğrudan ilişkili olduğu anlamına gelmektedir.⁸ Kavramın kullanımını Afrika'daki otoriter devlet yapılarını anlamak adına geliştiren Daniel C. Bach ise "neo-patrimonyalizm" üzerinden patronaj ilişkisi ve nepotizmin hâkim olduğu kaynak zengini ülkelerde kamu çıkarları ile bireysel ya da grup çıkarlarının örtüştüğünü vurgulamaktadır.⁹ Burada bireysel ya da grup çıkarları ile kastedilen, iktidarı elinde bulunduran gücün (Devlet Başkanı vs.) bu kaynaklar aracılığıyla yandaşlarını kendisini desteklemeye ikna etmesi ya da rıza göstermelerinin önünü açmasıdır. Çünkü patrimonyal düzende bu kaynakların ilgili yerlere akışındaki süreklilik, otoriter lider için varlığının devamı anlamına gelmektedir.¹⁰

Ayrıca Almami Cyllah, benzer dönemdeki seçimlerin illegal milis grupları, savaş ağalarını ve bazı durumlarda terör gruplarını meşru birer aktör pozisyonuna taşıma riski olduğuna değinmektedir.¹¹ Popüler destek alan figürlerin genelde silahlı unsurlar olması, halkın silahlı çatışmaların yaşandığı iç savaşlarda sorunların yine askerî yöntemlerle çözüleceğine dair taşıdığı bilinçaltından kaynaklanmaktadır. Çünkü güvenlik sektörünün (polis ve ordu gücünün) dağınk ve zayıf olduğu ülkelerde istikrarsız yapılar, silahlı gruplar için bir fırsat teşkil etmektedir. Çok sayıda benzer grubun siyasi, toplumsal ve askerî alanda güç iddia etmesi ve aralarındaki rekabet, sıradan halkı bu gruplar arasında bir tercihe zorlamaktadır.

Bununla beraber savaş döneminde gerçekleştirilen seçimler, iki farklı başlık altında sıralanmaktadır. Bunlardan ilki yakın gelecekte herhangi bir barış anlaşması ya da diyalog sürecinin olmadığı ve silahlı çatışmaların süre geldiği bir ortamda yapılan seçimlerdir.¹² Sri Lanka, İsrail, Filistin ve Kolombiya gibi ülkelerde belli dönemlerde gerçekleşen seçimler buna örnek gösterilebilir. İkincisi, geniş çaplı çatışmaların sonlanarak taraflardan birisinin askerî zaferi sonucu kırılğan ateşkeslerin sağlandığı bir ortamda gerçekleşen seçimlerdir.¹³ Genellikle Afrika ülkelerinde rastlanan bu seçim modelleri, takip edilen aş-

8 Mikhail Maslovski "Max Weber's concept of patrimonialism and the Soviet system", *Sociological Review*, 44(2), 1996, s. 294-308.

9 Daniel C. Bach, "Patrimonialism and neopatrimonialism: comparative trajectories and readings", *Commonwealth & Comparative Politics*, 49:3, 2011, s. 276.

10 A.g.e.

11 Cyllah, Almami (ed.) "Contentious Winners: Warlords and Illegal Armed Groups as Legitimate Actors in Liberia", *UNSSC*, 2011, s. 52.

12 Kristine Höglund, Anna K. Jarstad, Mimmi Söderberg Kovacs, "The predicament of elections in war-torn societies", *Democratization*, 16(3), 2009 s. 531.

13 A.g.e.

malara bağlı olarak uluslararası kurumların güçlü desteğine ihtiyaç duymaktadır. Ruanda, Etiyopya ve Uganda gibi ülkelerde düzenlenen yerel ve genel seçimler bu kategori içinde yer almaktadır. Bu noktada 2014 Libya parlamento seçimlerini birinci kategoride göstermek mümkündür.

Makale giriş ve sonuç dâhil olmak üzere toplam dört bölümden oluşmaktadır. Bu doğrultuda literatür değerlendirmesinin de yer aldığı giriş bölümünde, çalışmayı geniş bir perspektife taşımak ve çıktıları olgunlaştırmak adına teorik bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır. Makalenin birinci bölümünde ise 2014 Libya parlamento seçimlerine giden süreç, 2011 yılının Şubat ayında Libya’da başlayan devrim hareketlerinden itibaren resmedilmektedir. Makalenin ikinci bölümünde 2014 parlamento seçimlerinin Libya siyasi istikrarına, toplumsal barışına ve güvenlik atmosferine yaptığı etkiler incelenmektedir. Bu etkiler, ilgili kısımda farklı alt başlıklar altında sorgulanmaktadır. Bu başlıklar sırasıyla, bağlılık, meşruiyet ve güvenlik olarak üçe ayrılmaktadır. Sonuç bölümünde ulaşılan bulgular değerlendirilerek geleceğe yönelik öngörude bulunmaktadır.

I. Libya’da 2011 Sonrası Siyasi Atmosfer

Arap Halk Hareketleri olarak adlandırılan ve literatüre halkların otoriter liderlere karşı reform taleplerini daha sesli bir biçimde dile getirdiği hükûmet karşıtı gösterilerin ilk ayağı 2010 yılında Tunus’ta gerçekleşmiştir. 2011 yılının Şubat ayı itibarıyla Tunus’ta başlayan dip dalga, Kuzey Afrika’nın petrol ve doğal gaz rezervleri bakımından zengin ülkesi Libya’ya sıçrayarak günümüze kadar uzanan siyasi ve toplumsal bölünmüşlüğü oluşturmuştur.

42 yıllık iktidarının ardından Muammer Kaddafi, Ekim 2011’de doğduğu şehir olan Sirte’de isyancılar tarafından linç edilerek öldürülmüştür. Bu tarihten itibaren Libya’da yaşananların Kaddafi rejiminin bırakmış olduğu zayıf devlet algısı, kabile ve milis gruplar ile iç içe geçmiş devlet kurumları ve siyasi kültürün henüz olgunlaşmaması ile bağlantılı olarak ülkeyi kutuplaşma ve iç çatışmaya sürüklediği söylenebilir. Öyle ki devrimin gerçekleştiği tarihten kısa bir süre sonra “devrimin hangi yerel aktörler tarafından sahiplenileceği” sorunsalı ve buna bağlı olarak patlak veren siyasi güç mücadelesi şehir, bölge, kabile ve hatta milis grup bazlı ayrışmaları ön plana çıkarmış, güç ve iktidar merkezinin Kaddafi döneminde arka planda kalarak devrim hareketlerine öncülük eden Mısırata ve Bingazi gibi şehirlere kaymasına yol açmıştır.¹⁴ Bu kapsamda devrim esnasında direnişçi olarak adlandırılacak çoğunluğun devrim sonrasında çevre şehirlere kaynaklı tehditler sebebiyle silahlanması

14 Ulf Laessing, “*Understanding Libya Since Gaddafi*”, C Hurst, 2020.

kaçınılmaz hâle gelerek milis grup yapılanmaları hız kazanmıştır. Dolayısıyla oluşan rekabet ortamındaki karşıt cephelerin “devrimci” ve “karşı devrimci” olarak tanımlanması mümkün olmakla beraber bu karşıt cephelerin güç ve çıkar amaçlı hareket ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.¹⁵ Ayrıca Şubat devrimi sonrası meşruiyet mücadelesine giren grupların İslam referanslı (Mısralı silahlı gruplar ve Müslüman Kardeşler hareketi) ve seküler (Kaddafi dönemi subay ve bürokratları) kimliklere sahip olması, Libya’daki mücadeleye dini ve ideolojik boyut kazandırmaktadır.

2012’nin ilk çeyreğiyle beraber ortaya çıkan tabloda toplumsal ve güvenlik merkezli kutuplaşmanın yanında siyasi bölünme, devrim sonrası aktörler arasında çatışma ortamını tetikleyen halkanın son zinciridir. Bu bağlamda Kaddafi karşıtı gösterilerin devam ettiği dönemde muhalif hareketlerin uluslararası aktörler nezdinde muhataplık kazanması adına kurulan Ulusal Geçiş Konseyi (UGK), ülkeyi Haziran 2012’deki Milli Genel Kongre (MGK) seçimlerine taşımıştır.¹⁶ Temmuz ayında göreve gelen 200 kişilik MGK içerisinde 120 koltuk bağımsız üyelere 80 koltuk ise siyasi partiler aracılığıyla seçilecek adaylara ayrılmıştır.¹⁷ Nitekim bağımsız olarak MGK’ya giren üyelerin de mevcut siyasi partiler altında konsolide olduğu ve ideolojik anlamda yakın gördüğü bloka bağlı hareket ettiği söylenebilir. Ayrıca belirtmek gerekir ki demokrasi kültürü ve çoğulcu siyasi katılım anlayışına yabancı olan Libya’da siyasi partiler, büyük ölçüde ülkenin doğu, batı ve güneyindeki kabilelerin ve devrim sonrası siyasi alana dolaylı yönden müdahil olan milis grupların meşruiyet kazanma ve ekonomik kaynaklara ulaşma aracı olarak değerlendirilmektedir.

I.I. Siyasi Men Yasası ve Kutuplaşma

Bu geleneksel yapı dâhilinde kurulan MGK’da iki önemli ittifakın öne çıktığını görmek mümkündür. Bunlardan birincisi liberal devlet görüşünü benimseyen Mahmud Cibril liderliğinde oluşturulan Ulusal Güçler İttifakı (UGİ) iken diğeri Müslüman Kardeşler (MK) hareketinin içinden doğan Adalet ve İnşa Partisi olmuştur.¹⁸ Ancak Mayıs 2013’te MGK’da kabul edilen “siyasetten men yasası”, devrim sonrası oluşan statüko içinde grupların kendi varlıklarına tehdit olarak algıladıkları potansiyel muhalif hareketleri bastırma ve eli-

15 Daveed Gartenstein-Ross, Nathaniel Barr, “Dignity and Dawn: Libya’s Escalating Civil War”, *International Centre for Counter-Terrorism – The Hague*, February 2015, s.17

16 Kareem Fahim & Suliman Ali Zway, “Violence and Uncertainty Mar Libyan Election for a New Parliament”, *New York Times*, 25 June 2014

17 Emrah Kekili, “Haftar’ın Darbe Girişiminden BM Çözüm Taslağına Libya Siyaseti”, *SETA*, 152, Şubat 2016, s. 9

18 Haala Hweio, “The Muslim Brotherhood: Libya as the Last Resort for the Continued Existence of the Global Movement”, *Middle East Law and Interdisciplinary Governance Journal*, 2020, s.6.

mine etme kampanyasına dönüşerek kırılğan siyasi ve toplumsal dinamiklerin Libya siyasetinde yer edinmesine zemin hazırlamıştır.¹⁹

İlgili yasa, 1969-2011 tarihleri arasında devlet kurumlarında orta düzeye kadar görev yapan bürokratların yeni dönemde herhangi bir görev almasını yasaklamıştır.²⁰ Yasakların medya ve akademi alanındaki kişileri kapsamaması, yasanın Libya’da pek çok farklı alanda kutuplaştırıcı etkilere yol açmasını ve hizipleşmenin savunmacı ve saldırgan özelliklerinin her alana yansımalarını tetiklemiştir.²¹ Ayrıca Trablus ve Mısırata’daki İslam referanslı grupların parlamento üzerindeki baskılarının da bu yasanın kabul edilmesine sebep olduğu ifade edilebilir.²² Öyle ki Kaddafi dönemindeki görevlerinden ötürü Cibril liderliğindeki UĞİ içinden pek çok kişiye getirilen yasaklar, büyük ölçüde Trablus’taki İslam referanslı grupların çıkarlarına uygun gözükmektedir. Diğer taraftan bu ötekileştirme kampanyası, yalnızca Kaddafi dönemindeki asker ve bürokratlar üzerinde kırıklık yaratmamış, ülkenin doğusundaki kabile ve milis gruplar özelinde de tarihsel kin ve öfkenin tırmanmasına yol açmıştır.

Artan gerilim içinde 2013 yılında ülkenin doğusundaki Bingazi, Tobruk ve Derna şehirlerindeki emekli subaylara yönelik gerçekleşen suikastların Mısıratalı milis gruplar ve parlamentodaki MK hareketine müzahir kişilerle ilişkilendirilmesi, mevcut gerilimlerin adı geçen şehirlerde silahlı çatışmalara dönüşmesine ön ayak olmuştur.²³ Öte yandan Eylül 2012’de ABD’nin Bingazi’deki Konsoloslughuna düzenlenen saldırıda Büyükelçi Chris Stevens’in hayatını kaybetmesi olayının faili terör örgütü el-Kaide bağlantılı Ensar el-Şeria,²⁴ ülkenin doğusunda eylemlerini artırarak Bingazi’deki güvenlik atmosferinin istikrarsızlaştırmasına dayanak oluşturmuştur. Bu noktada ülkedeki siyasi kargaşa ve toplumsal fay hatlarındaki çatlakların derinleşerek askerî alternatifi gündeme getiren ilk olay, emekli bir general olan Halife Hafter’in 2014’ün Şubat ayında Trablus merkezli hükûmete yönelik darbe girişimi olmuştur. Mısırata ve Trabluslu milislerin müdahil olmasıyla püskürtülen bu girişim başarısızlıkla sonuçlansa da kısa-orta vadede silahlı çatışmaların yoğunlaşacağını göstermesi bakımından kayda değerdir. Takip eden süreçte kaotik güvenlik denklemi ve otorite boşluğunu fırsat gören Hafter, ülkenin doğusundaki İslam

19 Ulf Laessing, “Understanding Libya Since Gaddafi”, C Hurst, 2020.

20 Daveed Gartenstein-Ross, Nathaniel Barr, “Dignity and Dawn: Libya’s Escalating Civil War”, International Centre for Counter-Terrorism – The Hague, February 2015, s.17.

21 A.g.e

22 Policy Brief, “Addressing Libya’s multiple crises: When violent politics, extremism and crime meet”, Clingendael, July 2015.

23 Daveed Gartenstein-Ross, Nathaniel Barr, “Dignity and Dawn: Libya’s Escalating Civil War”, International Centre for Counter-Terrorism – The Hague, February 2015, s.20.

24 Frederic Wehrey, Wolfram Lacher, “Libya’s Legitimacy Crisis: The Danger of Picking Sides in the Post-Qaddafi Chaos, Foreign Affairs, 6 October 2014.

referanslı gruplara karşı “Onur Operasyonu”nu (*Operation Dignity*) başlatmış ve kısa süre içinde Libya’nın doğusundaki önde gelen kabilelerin (Avakir, Ubeydat vd.) ve Kaddafi döneminde görev yapan emekli subayların desteğini almıştır.²⁵ Bu iki grubun Hafter’in operasyonlarına verdiği desteğin arka planında iki temel sebep bulunmaktadır. Birincisi Hafter’in statüko karşıtı hamleleri devrim sonrası dışlanma tehdidiyle bağlantılı biçimde “hayatta kalma” stratejisi izleyen eski elitlere yeniden siyasi ve askerî sektörde alan açma olanağı sunmaktadır.²⁶ İkincisi, çoğu görece seküler dünya görüşüne sahip eski asker ve bürokratların İslam referanslı gruplara karşı duyduğu ön yargı ve kaygılardan kaynaklanmaktadır.²⁷

Hafter, Bingazi ve farklı doğu kentlerindeki şiddet eylemlerini gerçekleştiren unsurlar ile hükûmet arasında organik bir bağ olduğu retoriğinden hareketle “Trablus merkezli hükûmetin İslam referanslı teröristlerin elinde olduğu” argümanını işleyerek askerî operasyonlarında hem yerel kamuoyunun hem de ABD başta olmak üzere uluslararası aktörlerin desteğini almayı planlamıştır.²⁸ Buna karşılık Hafter’in saldırılarını püskürtmek adına Ensar el-Şeria’nın da aralarında bulunduğu İslam referanslı gruplar, kendi içlerinde mobilize olarak Bingazi Devrimcileri Şura Konseyi altında teşekkül etmektedir.²⁹ Benzer güç birliği, MGK’nın askerî kanadı olarak Mısralı milis grupların başını çektiği Libya Şafağı (*Libya Dawn*) altında şekillenmektedir. MK hareketi ile güçlü bağlara sahip Libya Şafağı milislerinin lider kadrosunda Salah Badi³⁰ gibi Şubat devriminin sembol isimleri yer almakta ve grup, devrimin sahiplenilmesi hususunda yönetimin eski ve yeni elitler arasında dağılımını öngören modele karşı cephe olarak mutlak hâkimiyet amaçlamaktadır.

Ülkenin doğu ve batısında kurulan askerî ittifakların önemli bir özelliği, her iki oluşumun siyasi uzantılarının olması ve bu ittifakların aynı zamanda Libya siyaset sahnesini oluşturan parti, hareket ve figürler için kırılğan güvenlik atmosferinde bireysel ve kolektif güvenliği sembolize etmesidir. Öyle ki işleyen ve kurumsal bir ordunun olmaması, 2011 sonrası Kaddafi rejimine ait silah depolarının illegal grupların eline geçmesi ve Libya’daki yerel siyasetin uluslararası boyut kazanmasına müteakip “vekalet savaşları” adı altında dış ülkelere bağımlı yerel vasilerin devşirilmesi, Libya’daki yerel siyasi figürlerin korunma ihtiyacını bir gereklilik hâline getirmektedir.

25 Mohamed Eljarh, “Libya’s Islamists Go for Broke”, *Foreign Policy*, 22 July 2014.

26 Ulf Laessing, “Understanding Libya Since Gaddafi”, C Hurst, 2020.

27 A.g.e

28 Policy Brief, “Addressing Libya’s multiple crises: When violent politics, extremism and crime meet”, Clingendael, July 2015.

29 A.g.e

30 A.g.e

1.2. 2014 Parlamento Seçimleri

Toplumsal ve siyasi karmaşanın zirveye ulaştığı, askerî ittifakların hazırlık sürecini tamamladığı ve Libya krizine angaje olan ülkelerin yerel aktörler üzerinden izlediği ayrıştırıcı siyasetin yoğun manada gözlemlendiği bir atmosfer içinde, 25 Haziran tarihinde Libya ikinci kez seçim denemesinde bulunmuş ve ülkede parlamento seçimleri düzenlenmiştir. Sandık güvenliği, adaylara duyulan güvensizlik sonucu oluşan toplumsal memnuniyetsizlik ve farklı pek çok sebepten ötürü, beklenildiği gibi seçimlere katılım oranı %18 olmuştur.³¹

Sonucu itibarıyla seçimler, MGK içinde bir güç kaymasına sebep olarak Cibril liderliğindeki UĞİ'nin Adalet ve İnşa Partisi ve beraberindeki İslam referanslı partilerin koalisyonuna karşı mutlak üstünlüğünü ortaya çıkarmıştır.³² Ancak sandık aracılığıyla -düşük katılım oranına rağmen- beklenen değişim sahada karşılıklı bulmamış ve Trablus'un kontrolünü elinde bulduran İslam referanslı gruplar, seçim sonuçlarını reddetmek suretiyle Temsilciler Meclisi'nin (TM) başkentte faaliyet göstermesini engelleme yollarını aramıştır. Seçim sonucu belirlenen 200 kişilik parlamento üyeleri ise güvenlik kaygıları nedeniyle parlamento oturumlarının doğudaki Tobruk şehrinde düzenlenmesini kararlaştırmıştır.³³ Bu kararın ardından artan gerilim, MGK'nın Trablus'ta görevi devam ettirmesiyle birlikte çift başlı siyasi yapıyı körüklemiş ve Libya'da iç savaş ortamı için gerekli tüm koşullar hazır hâle gelmiştir. Öyle ki seçimlerin ardından ülkenin doğu ve batısındaki askerî grupların kontrol ettikleri bölgede tam anlamıyla hâkimiyet sağlamak adına giriştikleri operasyonlar, geniş çaplı çatışmaların hazırlık süreci olarak nitelendirilebilir. Hafter'in batıdaki önemli müttefiklerinden birisi olan Zintanlı milislere karşı Libya Şafağı milislerinin operasyonlarının yanı sıra Bingazi'de Hafter birlikleri tarafından başlatılan "Yılan İğnesi" operasyonu³⁴ bu sürece örnek gösterilebilir.

Alan mücadelesinin tartışmalı seçim sonuçlarıyla beraber zirveye ulaştığı bu tarihlerde Tobruk merkezli parlamentonun ilk oturumunda MGK ve yöneticileri, "terörist" ilan edilmiş³⁵, diğer taraftan Trablus'taki Anayasa Mahkemesi seçimlerin anayasaya aykırı olduğunu ilan ederek seçim sonuçlarını geçersiz kabul etmiştir.³⁶ Bunun haricinde Hafter ve doğudaki TM arasındaki

31 "Libyan elections: Low turnout marks bid to end political crisis", BBC, 26 June 2014.

32 Emrah Kekili, "Haftar'ın Darbe Girişiminden BM Çözüm Taslağına Libya Siyaseti", *SETA*, 152, Şubat 2016, s. 16.

33 "Libya's parliament moves to small port city as dangers in Tripoli increase", *Washington Post*, 5 October 2014.

34 Mohammed Eljarh, "The Fight for Benghazi Heats Up", *Foreign Policy*, 15 October 2014.

35 Emrah Kekili, "Haftar'ın Darbe Girişiminden BM Çözüm Taslağına Libya Siyaseti", *SETA*, 152, Şubat 2016, s. 18.

36 "Libya faces chaos as top court rejects elected assembly", *Reuters*, 6 November 2014.

bağlar, parlamento oturumunda milis güçlerin lideri Hafter'e Genelkurmay Başkanı sıfatının verilmesiyle açık bir görünüm kazanmıştır. Ancak yakın geçmişte Trablus'a işgal girişiminde bulunan ve çok sayıda sivilin hayatını kaybetmesine yol açan tartışmalı bir figürün meşrulaştırılma girişimleri, ülkenin batısındaki toplumsal dargınlığın ve kutuplaşmanın hat safhaya ulaşmasında etkili olmuştur.

Bu gelişmeler ışığında Libya'da bölünmüşlük ve devrim sonrası güç mücadelesinin tartışmalı parlamento seçimleriyle beraber daha geniş bir tabana yayıldığı ve çift kutuplu yapının bileşenlerinin gerek askerî gerekse siyasi ve toplumsal anlamda belirgin hâle geldiği ifade edilebilir. Nitekim demokrasilerin değişmez araçlarından birisi olan seçimlerin birleştirici özelliği, Libya'daki mevcut koşullar altında ayrıştırıcı bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Öte yandan seçimler, yerel gruplar arasındaki anlaşmazlık ve çatışmaların çözümsüz bir hâl almasıyla Birleşmiş Milletler (BM) Libya Misyonu başta olmak üzere uluslararası aktörlerin sürece müdahil olmasının önünü açmıştır. Bu durum Libya'yı farklı ülkelerin diplomatik yollarla ve çözüm üretme adı altında çıkarlarını maksimize etmeye çalıştığı bir sahaya dönüştürmüştür. Bir sonraki bölüm, Haziran 2014'te gerçekleşen parlamento seçimlerinin hangi açılardan Libya'nın ulus inşa sürecine ve siyasi bütünlüğüne engel teşkil ettiği farklı parametreler dâhilinde incelenecektir.

2. Ulus İnşa Süreci

2011 Şubat devriminin ardından ortaya çıkan siyasi tablonun Libya'daki geleneksel ve yapısal sorunları canlandırdığı söylenebilir. Bu bağlamda 2014 parlamento seçimlerinden hemen önce taraflar arasında fazlasıyla hissedilen güç mücadelesi ve bunun bir uzantısı olarak ortaya çıkan silahlı çatışmalar, seçim sonuçlarının Libya'nın demokrasi yolculuğuna olumsuz anlamda etki etmesine yol açmıştır. Çünkü günümüzde devam eden keskin ayrılıkları, seçimlerin ardından şekillenen rekabet ortamı ile açıklamak mümkün görünmektedir. Bu doğrultuda 42 yıllık otoriter düzenin sona ermesi, pek çok farklı alanda kapsamlı değişim ve reformları kaçınılmaz hâle getirmiştir. Ancak iç çatışma ortamının devam ettiği kırılgan güvenlik ve toplumsal dinamiklere sahip olan Libya'da gerçekleşen seçimler, yalnızca ulus inşa sürecini baltalamakla kalmamış, mevcut çatışma ortamının katmanlaşmasına ve askerî boyut kazanmasına yol açmıştır. Çalışmanın bu bölümünde Libya örneği göz önüne alınarak iç savaş esnasında ya da hemen sonrasında gerçekleşen seçimlerin üç farklı nedenden ötürü toplumsal bütünleşmeyi, demokrasi ve ulus inşa sürecini, barış ortamını ve siyasi istikrarı engellediği analiz edilecektir. Bu kapsamda seçimlere ya da siyasi otoriteye bağlılık sorunu, seçimlerin bir amaçtan

çok ulusal meşruiyete giden yolda bir araç olarak görülmesinden hareketle meşruiyet sorunu ve son olarak iç savaş ortamının yarattığı güvenlik kaygıları, üç temel başlık olarak incelenecektir.

2.1. Bağlılık

Silahlı veya silahsız çatışmaların varlık gösterdiği bir atmosferde seçimler, Libya özelinde “kazananlar” ve “kaybedenler” retoriğinin öne çıkmasına neden olmuştur. Bu noktada çatışma sonrası ya da esnasında gerçekleşen seçimlerde kazanan tarafın barış ve demokratik değerlere bağlılık hususunda seçim öncesinde verdiği taahhütleri yerine getirme ihtimali oldukça zayıftır.³⁷ Bu taahhütler arasında azınlık haklarına önem ve öncelik verilmesi, kapsamlı hukuki reformların başlatılması ve kamu hizmetinin tüm bölgelere eşit seviyede dağıtılması gösterilebilir. Seçimlerin rakip gruplar arasında yaşanan çatışmalardan kısa bir süre sonra gerçekleştiği senaryo, tarafların birbirlerine yönelik kin ve öfkelerinin yalnızca arka plana atıldığı ve iktidar gücünün eli geçirilmesiyle beraber intikam duygularının ağır bastığı bir senaryo olarak kabul edilebilir.

Diğer taraftan kontrolü eline geçiren iktidar grubu, geçmişte rakip olduğu yeni muhalefete karşı güçlü bir baskı uygulayarak siyasi sahneden elimine etmeye yönelik adımlar atabilir. Halk gözünde muhalif unsurların istikrarsızlık ve güvenlik kaygıları ile ilişkilendirilmesi, bu tutuma belli oranda destek kazandırmakla beraber Libya örneğinde olduğu gibi kitlesel bir kutuplaşmaya yol açabilir. Örnek olarak seçimlerin öncesinde ve hemen sonrasında doğu ve batı bölgelerinde başlayan kampanyalar, rakip güçlerin bulunduğu bölgelerdeki azınlık karşıtı ve homojen bir topluluk yaratmaya yönelik stratejiler ile açıklanmaktadır. Bu anlamda Trablus hükûmeti, ülkenin doğusunda “terörist” ve Müslüman Kardeşler hareketinin etkisi altında gibi anlatılarla halka servis edilirken, ülkenin batısında Halife Hafter ve beraberindeki milis grupların uluslararası bağlantıları olduğu ve Kaddafi rejimini geri getirmeye çalıştığı yönünde argümanlar kamuoyuna servis edilmiştir. Dolayısıyla bu durum, seçim sonrası tabloda “kaybedenlerin” kısa süre içinde kontrol ettiği toplulukları manipüle etme yoluna başvurmaya neden olmaktadır.

2014 parlamento seçimlerinin sonucunda ise bu durum iki temel alternatifi ortaya çıkarmıştır. Birincisi “ses” yani mağlup olan partinin ya da grupların destekçileri siyasi hoşnutsuzluğunu protestolarla göstermesi iken ikinci alter-

37 Thomas Flores and Irfan Nooruddin “The Effect of Elections on Postconflict Peace and Reconstruction”, *The Journal of Politics*, 74, 3, 2012, s. 558.

natif, “çıkış” olarak adlandırılan siyasi katılımdan ayrılma yoludur.³⁸ Ancak 2011 Şubat devrimi sonrasında bölge halklarının birbirine entegre edilmesindeki zorluklar ve Kaddafi döneminden kalma çarpık devletleşme süreci, seçim sonuçlarının bölge halklarına gönderdiği mesajlarda farklılık yaratmaktadır. Bu kapsamda Libya’nın siyasi kültürüne paralel olarak 2014 parlamento seçimleri, kaybeden taraf nezdinde devlet kurumlarından ve kaynaklarından dışlanma tehdidinin yanı sıra geçmiş savaş suçlarından ötürü yargılanma riskini de içinde barındırmaktadır.

Büyük petrol rezervlerine sahip Libya’da 2011 sonrası otorite boşluğu ve kurumlar arası koordinasyon bozukluğu sebebiyle rakip tarafların etkin olduğu bölgelerde milis gruplarca işletilen geniş bir illegal ekonomik ilişkiler ağını yönettikleri söylenebilir. 2014 parlamento seçimleri, siyasi dengeleri, statükoyu ve dolayısıyla bu yerleşik hâle gelmiş yolsuzluk ağını değiştirmesi bakımından da siyasi elitlerin önemli bir kısmı tarafından olumsuz karşılanmıştır. Seçimlerle beraber kaybeden tarafın karşı karşıya kaldığı varoluşsal tehditler, Libya’da muhalif hareketlerin radikalleşmesine ve silahlı alternatiflerin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Bu açıdan parlamento seçimlerine bağlılık gerek siyasi gerekse toplumsal tabakada düşük kalmıştır.

2.2. Meşruiyet

İkinci olarak 2014 parlamento seçimleri, geniş çaplı bir meşruiyet sorununu Libya siyasi krizinin merkezine almıştır. Çünkü seçime katılan partilerin ortak yönü, seçimlerin bir amaçtan ziyade meşruiyet kazanmak adına bir araç olarak görünüyor olmasıdır. Bu araçsallaştırma, pek çok sorunlu alt başlığı içinde barındırmaktadır. Öncelikle, iç savaş sırasında ya da hemen sonrasında gerçekleşen seçimler, seçim için gerekli kurumların (yargı, kolluk kuvvetleri ve medya) taraflı (partizan) ve altyapı bakımından yetersiz oluşu sebebiyle seçim sonuçlarının ya da halk iradesinin sandığa yansımına gölge düşürmektedir. Bu senaryolar dâhilinde farklı örnekler bakıldığında çok sayıda savaş suçlusunun, savaş ağasının (*warlord*) ve tartışmalı figürün iç savaş sonrası gerçekleşen seçimlerde halk desteğini arkasına aldığı görülmüştür. Liberya ve Afganistan gibi ülkelerde bu durumun örneklerini görmek mümkündür.³⁹ Bazı ülkelerde bu durumun engellenmesine yönelik bazı hukuki önlemler alınsa da Libya’daki hukuk altyapısındaki eksiklikler ve toplumsal dinamikler, tartışmalı figürlerin siyaset sahnesine eklemlenmesine izin vermiş ve vermekte-

38 Fabio Olivia, “Learning to Lose: Accepting Electoral Outcomes”, *UNSSC*, 2011.

39 Cyllah, Almami (ed.) “Contentious Winners: Warlords and Illegal Armed Groups as Legitimate Actors in Liberia”, *UNSSC*, 2011, s. 52.

dir. Libya 2014 parlamento seçimleri ise seçimle göreve gelen parlamentonun geçmişte çok sayıda savaş suçu işleyen emekli General Hafter ve milis yapılanmasını ülkenin meşru silahlı organı ilan etmesi ile yukarıdaki örnekler ile dolaylı yoldan örtüşmektedir.

Bununla birlikte silahlı unsurların ve illegal grupların seçimlerde belli bir destek almasının arka planında iki temel mantık yatmaktadır. Libya üzerinden bunları açmak gerekirse ilk olarak Libya halkının orta-uzun vadede içinde bulunduğu çatışma ortamının siyasi diyalog yoluyla çözülme olasılığını düşük bulması gösterilebilir. Bu noktada 42 yıllık otoriter rejimin ardından yönetimde güç paylaşımı esasına dayalı bir modelin Libya’da popülerlik kazanmasını beklemek pek olası görünmemektedir. Aynı zamanda diplomasi ve “taviz” kültürünün yenilgiyi çağrıştırdığı Libya siyasi atmosferinde halk, silahlı çatışmaların silahlı unsurlar tarafından çözülebileceği görüşünü benimsemiştir. Bu geleneksel yaklaşımın bir sonucu olarak Libya’da 2014 parlamento seçimlerinin ardından ülke siyasetinde milis grupların ve askerî unsurların hâkimiyetinin tescillendiği söylenebilir. İkinci olarak 2014 parlamento seçimlerine katılım oranı, 2012 yılındaki %62 oranına göre ciddi bir düşüş yaşayarak %18’e gerilemiştir.⁴⁰ Hiç şüphesiz 2014 seçimlerine giden yolda yaşanan olaylar silsilesi bu gerilemede etkili olmuştur. Özgür propaganda ortamının yokluğu, anayasa ve seçim yasalarının net bir biçimde belirlenmemesi ve adaylara duyulan güvensizlik halk nezdinde oluşan kaygıların başında gelmektedir.

Son olarak 2014 parlamento seçimleri, taraflar arasındaki diyalog ve uzlaşma sürecini sonlandırmış ve çözümsüzlüğü sürdürülebilir hâle getirmiştir. Yerel müzakerelerin ve siyasi iletişim kanallarının yetersiz kalışı, farklı bölgesel ve bölge dışı aktörlerin arabulucu rolünde krize müdahil olarak meşruiyet kazanmasına yol açmıştır. Nitekim bu zaruri müdahillik, Libya’daki siyasi açmazı “Libyalı çözümlerin” getirilmesini ikinci plana taşımıştır.

2.3. Güvenlik

2014 parlamento seçimlerinin ulus inşa sürecine, siyasi ve toplumsal istikrara zarar veren bir diğer yönü ise güvenlik sektörü ile bağlantılı olarak mevcut askerî ve milis grup yapılanmalarını kristalize etmesidir. Bu doğrultuda ülkenin doğu ve batısında faaliyet gösteren Onur Operasyonu ve Libya Şafağı grupları, gerilimin ve çatışmaların artmasıyla beraber polis ve asker gücü hâline gelmiş, 2011 sonrası Libya’nın kronik sorunlarından birisi olan milis entegrasyonu ve milislerin silahsızlandırmasını kapsayan reformlar zincirinin önemli ölçüde ertelenmesine yol açmıştır. Ayrıca bu grupların pek çoğunun

⁴⁰ Ben Fishman, “Libya’s Election Dilemma”, *Washington Institute*, 21 May 2018.

resmî kurumlara (İçişleri, Savunma Bakanlığı, parlamento ve Genelkurmay Başkanlığı) bağlı hareket etmesi ve bölgesel ölçekte belli bir güç paylaşımı içine gitmesi, Haziran 2014 seçimleri sonucu oluşan yapıda elde ettikleri güç ve kaynaklara paralel olarak mevcut görevlerinden feragat etmelerini zorlaştırmıştır. Öyle ki hâlen günümüzdeki çatışmaların bu dönem içinde kurulan ittifakların birbiri ile mücadelesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Diğer taraftan dünya genelindeki milis entegrasyon reformları dikkate alındığında bu denli kemikleşmiş askerî ittifaklar içinde yapılması planlanan reformların şiddeti tetikleyebileceğini de vurgulamak gerekir. Çünkü mevcut polis ve ordu içindeki birey ve grupların planlanan reformları kendi varlıklarına bir tehdit olarak algılaması muhtemel görünmektedir. Ek olarak reform sürecinin belli bir zamana ihtiyacı olduğu düşünüldüğünde bu zaman zarfının siyasi aktörler tarafından seçimleri korku ve şiddet yoluyla kendi lehlerine yönlendirmek için kullanabileceği bir güvenlik boşluğuna dönüşmesi olasıdır. Libya örneğinde ise rakip taraflara müzahir milis grupların reform sürecine adapte edilmesi, daha marjinal ve radikal grupların açılan boşluğu doldurmalarına zemin hazırlamakla beraber bu ortamın Mağrip bölgesi ve Sahel bölgesindeki terör hareketleri tarafından bir fırsat olarak yorumlanacağı ifade edilebilir. Bu anlamda yalnızca 2014 seçimlerinin ardından oluşan kaotik ve kırılğan güvenlik ortamı IŞİD'in Libya'ya girişi için yeterli olmuştur. Hatta Libya'nın doğu ve batısını ayıran en önemli merkez şehirlerinden birisi olan Sirte, 2015 yılının Mayıs ayında IŞİD'in terör örgütü tarafından kuşatılmış ve Haziran ayında ele geçirilmiştir.⁴¹

Gelinen noktada Haziran seçimleri, Libya'daki güvenlik ikilemini derinleştirerek milis gruplara siyasi, toplumsal ve askerî düzende daha fazla esneklik ve nüfuz alanı kazandırmıştır.

Sonuç

Libya'da iç savaş esnasında gerçekleşen seçimler, demokrasinin ve demokratik değerlerin uygulanması, gücün dağıtılması ve halk iradesinin siyasi alana yansımından ziyade seçimlerin gerçekleştiği ülkedeki toplumsal ve siyasi ayrışmaları tetikleme potansiyeline sahiptir. Ayrıca siyasi kültürü zayıf ve demokrasi tecrübesi sınırlı olan ülkelerde seçimlerin iktidara ve rakip aktörler nezdinde iktidar ile özdeşleşen ekonomik kaynak, şiddet uygulama gücü ve siyasi otoriteye ulaşmaya yönelik araçsallaştırması, seçimlerin modern demokratik toplumlar tarafından algılanan genel-geçer özelliklerinin dışına çıkarak iç savaş sırası veya sonrasında güvenlik atmosferine paralel olarak rakip güçler arasındaki tansiyonu artırdığı gözlemlenmektedir.

41 "IŞİD Sirte'yi ele geçirdi", *Al Jazeera Türk*, 9 Haziran 2015

Makale kapsamında belirlenen 2014 Libya parlamento seçimleri, iki toplumsal ve siyasi cephenin süreç içinde askeri yapılanmaya giderek tamamen mobilize olduğu çift kutuplu bir dönem içinde gerçekleşmiştir. Seçim sonuçları itibarıyla güç dengesindeki değişim, hayatta kalma stratejilerine bağlı olarak tarafları mevcut statükoyu korumaya itmiş, bundan hareketle seçim sonuçlarına bağlılık asgari seviyede kalmıştır. Ayrıca seçimlerden önce farklı bölgelerde oluşturulan karşıt kampanyalar ve anlatılar, ülke genelinde kazanan grupların bir meşruiyet krizine girmesine neden olarak bölgeler arası entegrasyon ve birliğin sağlanmasında başat engeller olmuşlardır.

Bununla beraber Libya siyasetindeki milis grup ve kabile etkisi, Weber'in "bireysel ve kamu çıkarlarının iç içe geçmesi" çıkarımından ötürü hizipleşmeyi, kutuplaşmayı ve halk nezdinde siyasi aktörlere karşı yabancılaşmayı beraberinde getirmiştir. 2012 seçimlerine nazaran parlamento seçimlerine katılım oranının %18 olması, bu durumu destekler mayettedir. Diğer taraftan 42 yıllık Kaddafi iktidarının bıraktığı güçsüz devlet kurumları ve güvenlik sektörü, günümüze kadar gelen seçim denemelerinin bahsedilen milis gruplar tarafından gölgelenmesine yol açmıştır. Yine seçimler sonucunda ortaya çıkan "kaybedenler", kazanan" gruplar tarafından siyasi, ekonomik ve güvenlik alanlarından izole edilme tehlikesi ile karşı karşıya kalmamak adına güç birliği içine gitmiş ve bu güç birliği illegal milis grup liderlerine önemli oranda nüfuz alanı meşruiyet kazandırmıştır. 2014'ün başlarında "terörle mücadele" adı altında Libya'da gerek yerel gerekse uluslararası destek alan Halife Hafter, bu duruma örnek gösterilebilir.

Son olarak makale, Libya'da toplumsal kabul ve bölgeler arası siyasi entegrasyon için seçim yasalarını içine alan kapsamlı bir anayasa, özgür propaganda ortamı, güvenlik sektörü reformlarıyla birlikte adil ve güvenli bir seçim ortamının oluşturulmaması halinde iç savaş sırasında ya da sonrasında gerçekleşen seçimlerin kutuplaşmayı ve istikrarsızlığı derinleştireceği argümanını savunmaktadır.

Kaynakça

Ben Fishman, "Libya's Election Dilemma", *Washington Institute*, 21 May 2018.

Cyllah, Almami (ed.) "Contentious Winners: Warlords and Illegal Armed Groups as Legitimate Actors in Liberia", *UNSSC*, 2011.

Daniel C. Bach, "Patrimonialism and neopatrimonialism: comparative trajectories and readings", *Commonwealth & Comparative Politics*, 49:3, 2011.

Daveed Gartenstein-Ross, Nathaniel Barr, "Dignity and Dawn: Libya's Escalating Civil War", *International Centre for Counter-Terrorism – The Hague*, February 2015.

Donald Horowitz “Ethnic Groups in Conflict”, *The International Journal of African Historical Studies*, 22,2, 1989.

Emrah Kekili, “Haftar’ın Darbe Girişiminden BM Çözüm Taslağına Libya Siyaseti”, *SETA*, 152, Şubat 2016.

Fabio Olivia, “Learning to Lose: Accepting Electoral Outcomes”, *UNSCC*, 2011.

Frederic Wehrey, Wolfram Lacher, “Libya’s Legitimacy Crisis: The Danger of Picking Sides in the Post-Qaddafi Chaos”, *Foreign Affairs*, 6 October 2014.

Haala Hweio, “The Muslim Brotherhood: Libya as the Last Resort for the Continued Existence of the Global Movement”, *Middle East Law and Interdisciplinary Governance Journal*, 2020.

Kareem Fahim & Suliman Ali Zway, “Violence and Uncertainty Mar Libyan Election for a New Parliament”, *New York Times*, 25 June 2014.

Kristine Höglund, Anna K. Jarstad, Mimmi Söderberg Kovacs, “The predicament of elections in war-torn societies”, *Democratization*, 16(3), 2009.

Michael Macdonald “The Siren’s Song: The Political Logic of Power-Sharing in South Africa”, *Journal of Southern African Studies*, 18,4, 1992.

Michael Mann “*The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*”, Cambridge University, 2006.

Mikhail Maslovski “Max Weber’s concept of patrimonialism and the Soviet system”, *Sociological Review*, 44(2), 1996, p. 294–308.

Mohamed Eljarh, “Libya’s Islamists Go for Broke”, *Foreign Policy*, 22 July 2014.

Mohammed Eljarh, “The Fight for Benghazi Heats Up”, *Foreign Policy*, 15 October 2014.

Policy Brief, “Addressing Libya’s multiple crises: When violent politics, extremism and crime meet”, *Clingendael*, July 2015.

Staffan I. Lindberg “*Democracy and Elections in Africa*”, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006

Thomas Flores and Irfan Nooruddin “The Effect of Elections on Postconflict Peace and Reconstruction”, *The Journal of Politics*, 74, 3, 2012

Ulf Laessing, “*Understanding Libya Since Gaddafi*”, C Hurst, 2020

“İŞİD Sirte’yi ele geçirdi”, *Al Jazeera Türk*, 9 Haziran 2015

“Libya faces chaos as top court rejects elected assembly”, *Reuters*, 6 November 2014

“Libyan elections: Low turnout marks bid to end political crisis”, *BBC*, 26 June 2014

“Libya’s parliament moves to small port city as dangers in Tripoli increase”, *Washington Post*, 5 October 2014.

Çatışma Çözümleri ve Uzlaşma Süreçlerinde Kimlik: Suriye’de Mezhepsel Kimlikler ve Çatışma Sonrası Suriye

Ebru ÇOBAN ÖZTÜRK*

Geliş tarihi: 02/02/2022

Kabul tarihi: 15/06/2022

Atf: Öztürk, E.Ç., “Çatışma Çözümleri ve Uzlaşma Süreçlerinde Kimlik: Suriye’de Mezhepsel Kimlikler ve Çatışma Sonrası Suriye”, Ortadoğu Etütleri, 14-1 (2022): 49-77

DOI: 10.47932/ortetut.1127972

Öz: Suriye, çatışma çalışmaları literatüründe yer bulan önemli örneklerden birisidir. Suriye’deki olayların çok sayıda iktisadi, siyasi ve sosyal sebepleri mevcut olsa da mezhepsel kimlikler, bu kimliklerle bağlantılı gelişen materyal kazanımlar ve bunun etrafında şekillenen bir çatışma döngüsü göze çarpmaktadır. Suriye’deki şiddet sona erdiğinde ya da farklı bir biçime dönüştüğünde çatışma öncesi ve sırasında olduğu gibi çatışma sonrası süreçlerde de kimlik vurgusu ve mezhepsel kimlikler siyasi ve toplumsal hayatta yer bulmaya devam edecektir. Bu nedenle çatışma sonrası çözüm ve uzlaşma gibi süreçlerin gerçekleştirilmesi ve bu süreçlerde kimliklerin ve kimlik dönüşümlerinin dikkate alınması gerekmektedir. Ülkede kimliklerin araçsallaştırılarak çatışma unsuru hâline getirilmesinin önüne geçilmesi önem arz etmektedir. Bu süreçler ülkeye hakiki anlamda barışın gelmesi ve şiddetin tekrarlanmaması için gereklidir. Çatışma çözümleri ve uzlaşma literatüründe somut çözümlerle beraber kimlik dönüşümlerinin gerçekleştirilmesi en çok bahsedilen konulardan birisidir. Bu süreçler uygun şekillerde gerçekleştirilmezlerse şiddet, karşılıklı olarak ve belli dönemlerde tekrar eder şekilde döngüsel bir niteliğe bürünmektedir. Çalışmada Suriye’deki mezhepsel kimlikler, çatışma sonrası beklenen çözüm ve uzlaşma süreçlerinde kimliğin yeri ve kimlik dönüşümleri ile olası toplumsal uzlaşma yaklaşımlarından bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Çatışma Çözümü, Uzlaşma, Suriye, Mezhep, Kimlik

* Ebru Çoban Öztürk: Doç. Dr. Çankaya Üniversitesi-TR, ebrucoban@cankaya.edu.tr ORCID: 0000-0002-6332-7639

Identity in Conflict Resolution and Reconciliation: Sectarian Identities in Post-Conflict Syria

Ebru ÇOBAN ÖZTÜRK*

Received: 02/02/2022

Accepted: 15/06/2022

Citation: Öztürk, E.Ç., “Identity in Conflict Resolution and Reconciliation: Sectarian Identities in Post-Conflict Syria”, Middle East Studies, 14-1 (2022): 49-77

DOI: 10.47932/ortetut.1127972

Abstract: Syria is one of the significant examples in the literature of conflict studies. Although there are many reasons for the events in Syria, sectarian identities, material gains related to these identities, and a cycle of violence may remain. When the violence in Syria ends or turns into a different form, the emphasis on identity and sectarian identities will continue to find a place in political and social life in the post-conflict processes as well as before and during the conflict. For this reason, it is necessary to consider identities and identity transformations in processes such as post-conflict resolution and reconciliation, and to prevent identities from becoming an element of conflict by instrumentalizing them. This is necessary for genuine peace to come to the country and to avoid a cycle of violence. One of the most critical issues in conflict resolution and reconciliation literature is the necessity of realizing identity transformations together with concrete solutions. If these processes are not carried out in appropriate ways, it is common for a cycle of violence to recur in certain periods. In this study, sectarian identities in Syria, the place of identity in post-conflict resolution and reconciliation processes, identity transformations, and possible social reconciliation approaches in Syria will be discussed.

Keywords: Conflict Resolution, Reconciliation, Syria, Sect, Identity

* Ebru Çoban Öztürk: Assoc. Dr, Çankaya University-TR, ebrucoban@cankaya.edu.tr ORCID: 0000-0002-6332-7639

الهوية في حلول النزاع وعمليات المصالحة: الهويات الطائفية في سوريا وسوريا ما بعد النزاع

إبرو تشوبان أورتورك *

تاريخ الاستلام: 2022/02/02 تاريخ القبول: 2022/06/15

اقتباس: أورتورك، إ. ت.، "الهوية في حلول النزاع وعمليات المصالحة: الهويات الطائفية في سوريا وسوريا ما بعد النزاع"، دراسات الشرق الأوسط، 77-49 (2022) 1-14

معرف الغرض الرقمي: 10.47932/ortetut.1127972

الملخص

تعتبر سوريا أحد الأمثلة المهمة في أدبيات دراسات الصراع. وعلى الرغم من وجود العديد من الأسباب الاقتصادية والسياسية والاجتماعية للأحداث الجارية في سوريا، إلا أن ما يبرز في هذا الصراع هو الهويات الطائفية، والمكاسب المادية المرتبطة بهذه الهويات ودائرة الصراع التي تشكلت حولها. عندما ينتهي العنف في سوريا أو يتحول إلى صيغة مختلفة، سيستمر التركيز على الهوية وستلعب الهويات الطائفية دورها في الحياة السياسية والاجتماعية فيما بعد الصراع، مثلما كانت قبل وأثناء النزاع. لهذا السبب، من الضروري تنفيذ العمليات الضرورية لما بعد الصراع مثل وضع الحلول والمصالحة، والأخذ بالاعتبار الهويات وتحولات الهويات في هذه العمليات. ومن المهم منع تحويل الهويات في البلاد إلى أدوات وإلى عناصر تستخدم في الصراع. هذه العمليات ضرورية لإحلال سلام حقيقي وعدم تكرار العنف في البلاد. من أكثر القضايا التي يتم ذكرها في أدبيات حلول النزاع والمصالحة هي تحقيق تحولات الهويات بحلول ملموسة. إذا لم يتم تنفيذ هذه العمليات بالطرق السلمية، يتخذ العنف طابعاً دورياً يتكرر في فترات معينة وبشكل متبادل. في هذه الدراسة، سنتم مناقشة الهويات الطائفية في سوريا، ومكانة الهوية في عمليات الحلول والمصالحة بعد النزاع، وتحولات الهوية ومقاربات المصالحة الاجتماعية المحتملة.

الكلمات المفتاحية: حلول النزاعات، عمليات المصالحة، سوريا، الطائفة، الهوية.

* أستاذ مشارك، جامعة تشانكايا، تركيا، ebrucoban@cankaya.edu.tr
رقم أوركيد: 0000-0002-6332

Giriş

Ortadoğu tek tanrılı dinlerin ve mezheplerin doğduğu bir bölge olarak dini ve mezhepsel kimliklerin ne denli önem arz ettiğine tanıklık etmiştir. Tek tanrılı dinlerin doğduğu tarihlerden günümüze değin din ve mezhep bölge hakları için önemli ve tanımlayıcı bir kimlik meselesi olmuştur. Dini ve mezhepsel kimlikler bütünleştirici, iş birliğine ve uzlaşmaya yönlendirici olabildiği gibi bizzat çatışmaların sebeplerinden de sayılmaktadır. Bölge halkının ve yaşam şekillerinin büyük oranda dini ve mezhepsel kimlik sınıflandırmalarıyla tanımlanması sadece sosyopsikolojik açıdan değil iktisadi ve siyasi alanlarda da büyük önem taşımaktadır. Örneğin, Suriye gibi keskin mezhepsel farkların olduğu ülkelerde dini ve mezhepsel kimlikler aynı zamanda dini olmayan materyal getiriler de barındırabilmektedir. İktisadi kaynaklar, mali yatırımlar, eğitim kaynakları, silahlı kuvvetler veya bürokrasi gibi kamusal görevler edinebilme, siyasi temsil, iktidarda yer alabilme gibi çok sayıda somut kazançtan da bahsedilebilmektedir. Suriye örneğinde de tanık olunduğu üzere, mezhepsel ve dini nitelik taşıyan çatışmaların arkasında siyasi, iktisadi ve sosyal kazançların paylaşım sorunları yer alabilmektedir. Bu hâliyle çatışmaları manipüle eden elitin dini değerleri ne kadar yaşadığından ziyade dini ve mezhepsel kimlikleri ne ölçüde manipüle edebildiği ve araçsallaştırdığı önem taşımaktadır. Çünkü çoğu zaman siyasi gücü elinde tutan elit, mezhepsel veya dini bağlantılarını sadece siyasi gücü elde etmek veya elinde tutmaya devam etmek için araç olarak kullanabilmektedir.

Suriye halkı, devletin kuruluş tarihinden çok önce mezhepsel ve dini farklılıklarla bir arada yaşamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki Sünni elitin üstünlüğü, Fransız mandasıyla beraber Şii¹ elitin ortaya çıkışı ve darbelerin ardından Şii elitin ülke siyasetinde üstün konuma gelerek siyasette bir sosyal tabaka değişimi yaşandığı bilinmektedir. Çoğunluğunu Şii kökenli subayların oluşturduğu silahlı kuvvetler darbe gerçekleştirmiş, Hafız Esad liderliğindeki grup gücünü pekiştirmek için Sünni ve Hristiyan burjuvaziyle ve elite iş birliğine girmiştir. Ancak tüm bu mezhepler arası değişen siyasi ve sosyal üstünlük biçimlerinde değişmeyen durum ülkedeki mezhepsel farklılık ve mezhepsel vurgunun hep var olmasıdır. Ülkede büyük çoğunluğu oluşturan Sünnilerdir ve mezhepsel kimliğe vurgu yapmak istemeyenlerin olduğu da açıktır. Fakat mezhepsel vurgudan kaçınmaya çalışmak da aslında yine bu meselenin ne denli önemli olduğunun kanıtlarındandır.

1 Şii mezhebin Sünni mezhepten en temel farkı Hz. Ali'yi konumlandırma ve Hz. Ali'ye yüklenen anlamlar olarak kabul edilmektedir. Bu noktadan bakıldığında birbirinden çok farklı gruplar Şii üst kimlik içerisinde yer almaktadır. Ancak literatürdeki anlamıyla Şii mezhepte yer alan kimi gruplar Ortadoğu'nun farklı bölgelerinde Şii mezhebi içerisinde kabul edilmeden ayrı gruplar olarak düşünülebilmektedir. Arap Alevileri/ Nusayriler de bu duruma örnek teşkil etmektedir.

2011 yılında Tunus’ta başlayan ve bölgeye yayılan protesto hareketleri bölgedeki her ülkede aynı etkiyi ve sonucu yaratmamıştır. Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkeler reform süreçlerine başlayabilmişken Suriye, Libya ve Yemen büyük şiddet olaylarına sahne olmuştur. Bu ülkelerdeki sistemlerin kırılabilirliğinin siyasi, iktisadi, sosyal ve kimliksel çok sayıda sebebi mevcuttur. İlerleyen bölümlerde bahsedileceği üzere, Suriye örneğinde de protestolar başladığında en çok bahsi geçen konular iktisadi sıkıntılardır. Fakat çatışma büyük bir hızla mezhepselleşmiştir. Bu mezhepsel vurgu hem siyasi elitten ve mevcut hükûmetten hem de halk tabanından gelmiştir. Çatışmanın büründüğü mezhepsel dil aslında ülkenin toplumsal yapısında bulunan mezhepsel bölüşümlerin de göstergesidir. Bölge ülkelerinin ve Rusya gibi büyük güçlerin de çatışmalara farklı bir uluslararası boyut kattığı ve aynı zamanda mezhepsel vurguyu derinleştirdiği açıktır. Çatışmaların ilk çıkış sebebinin temelde mezhepsel kimlik olmadığı kabul edilse de çatışmanın seyri bu döngüden bağımsız açıklanamamaktadır. Beşar Esad’ın çatışma seyrinde kontrolü kazanmasıyla beraber, çatışmanın sona ermeye yakın olduğunu ve form değiştirebileceğini söylemek mümkündür. Halkın topyekûn katılımından ziyade küçük muhalif gruplar, terör grupları ve devletin kolluk kuvvetleri arasındaki şiddet döngüsünde devam etme olasılığı bulunmaktadır.

Suriye’deki çatışmalar sona erdiğinde de mezhepsel kimliklerin çatışmacı biçimde var olma olasılığı çok yüksektir. Bu denli kutuplaşmış toplumlarda çatışma çözümleri ve uzlaşma süreçleri gerçekleştirmenin de çok zor olduğu aşikârdır. Ancak Suriye’deki gibi güçlü kimlik aidiyetlerindeki sorunlar dikkate alınmadan çözüm ve uzlaşma gerçekleştirmek mümkün değildir. Esad’ın yönetimden gitmeyeceği ve kendi halkına ilişkin dışlayıcı bir dille devam edebileceği düşünülürse uzlaşma sürecinin tüm Suriye halkı için mümkün olup olmayacağı şüphe uyandırmaktadır. Çatışma çözümleri literatüründeki kimlik dönüşümlerinin, literatürdeki anlamlarıyla Suriye’de gerçekleştirilmesini beklemek fazla idealist bir yaklaşım olacaktır. Fakat bu literatürdeki kimlik meselelerinin sınırlı dahi olsa kutuplaşmış bu halkın uzlaşma süreçlerini gerçekleştirilmesi hem ülke hem bölge barışı için gereklidir. Zira gruplar arası çatışmanın döngüsel bir şiddete evrilmesini engellemenin en önemli yollarından birisi bu dönüşümlerdir. Çalışmada önce mezhepsel kimlikler ile sosyal tabaka dönüşümleri tarihi perspektifte anlatılacak, ardından çatışma çalışmalarında kimlik ve çatışma çözümleri ve uzlaşma süreçlerinde kimliğin yerine değinilecek, ardından Suriye’deki uzlaşma süreçlerinde bu dönüşümün olasılıkları aktarılacaktır.

Suriye'de Mezhepsel Kimlikler ve Şii Sosyal Tabakanın Yükselişi

Dini inanç ve mezhepsel aidiyet, kimlik ve kimlik oluşumu ile doğrudan bağlantılıdır. Suriye, devlet kurumları ve toplum olarak mezhepsel kimliklerin büyük önem taşıdığı bir ülkedir. Üstelik 2011 tarihinden itibaren devam eden çatışmaların temelindeki en önemli konulardan birisi mezhepsel kimlikler ve bu kimliklerin etrafında şekillenen güç ve iktidar talepleridir.

Günümüz Suriye toprakları, İslamiyet gelmeden önce de mezhepsel ve dini farklılıkların var olduğu bir bölgedir. İslam, var olan farklılıklara yeni kimlikler eklemiştir. Osmanlı İmparatorluğu bu topraklarda yaklaşık dört yüz yıl hüküm sürmüştür ve dönemin ruhuna uygun biçimde toplulukları dini kimliklere göre kategorize etmiş ve idari birimlerini de buna göre şekillendirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde tüm Ortadoğu'da üç büyük tek tanrılı dine mensup farklı gruplar ve bu grupların da kendi içerisinde çok sayıda kol bir arada yaşamıştır.² Osmanlı İmparatorluğu'nun dini gruplar üzerinde iki büyük etkisi bulunmaktadır. Öncelikle farklı dinler ve mezhepler yaklaşık dört yüz yıl boyunca bölgede büyük bir çatışma olmadan sosyal, iktisadi ve siyasi anlamda istikrar içerisinde ve bir arada yaşamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması aynı zamanda yüzyıllar süren uyumun ve barışın da sona ermesi anlamına gelmiştir.³ İkincisi ise Osmanlı İmparatorluğu döneminde Sünni Müslüman grupların ayrıcalıklı olduğu gerçeğidir. Dönemin gerçekliğinde tüm devletlerde kimliklerin din üzerinden şekillenmesi ve merkezi yönetimin mensubu olduğu din ve mezhebin ayrıcalıklı konumda olması olağandır. Sünnilerin ayrıcalıklı konumu çoğunluk olması sebebiyle de Müslüman toplumların büyük bir bölümünde yaygındır. İmparatorluk topraklarında yerel Sünni ailelerle iş birliği yapılmış ve bu aileler merkezi yönetimin bir uzantısı olarak farklı ayrıcalıklardan faydalanmışlardır. Fakat İmparatorluk dağıldıktan sonra siyasi ve iktisadi ayrıcalıklardan faydalanamayan azınlık grupların yükselişe geçeceği fırsatlar doğmuştur. Bu durumun en erken örneklerinden birisi Suriye'de gerçekleşmiş⁴ coğrafi olarak izole yaşayan Şii Müslümanlardan Nusayri/Arap Alevi gruplar yönetimi ele almıştır.⁵

Osmanlı yönetiminin sona ermesinin ardından bölgeye gelen İngiliz ve Fransız manda yönetimleri de mezhepsel kimliklere vurgu konusunda farklı

2 Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

3 David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, New York, Henry Holt and Company, 2001.

4 Bir diğer önemli örnek de Irak'ta 2003 yılındaki ABD işgaline kadar Sünni Araplar yönetimdekken, işgalden sonra Şii ve Kürt grupların Irak yönetiminde söz sahibi olmalarıdır.

5 Heather M, Robinson, Ben Connable, David E Thaler, Ali G Scotten, *Sectarianism in the Middle East: Implications for the United States*. Santa Monica: RAND Corporation, 2018, s. 75.

olmamıştır. Suriye ve Lübnan topraklarının idaresini elinde bulunduran Fransızlar hem dini hem mezhepsel ayrımlar üzerinden yönetimde ve idari sınırlarda değişiklikler yapmışlardır.⁶ Yapılan değişikliklerin büyük kısmı uzun süreli olmasa da dini ve mezhepsel farklılıklara yapılan vurgu mevcut kimliklerin derinleşmesinde ve husumetlerin artmasında etkili olmuştur. Nitekim Ortadoğu’da kimlik sadece aidiyeti ifade etme, farklılığını dile getirme anlamına gelmemektedir. Mevcut kimliklere göre siyasi erk veya nüfuz alanları bölüşülmekte ya da iktisadi paylaşımlar yapılmaktadır. Bu nedenle mezhepsel ve dini kimliklerin anlamı büyük olmakta ve yaşamsal önem taşımaktadır.

Suriye topraklarındaki Fransız manda yönetiminin öngörülemez olumsuz etkileri mevcuttur. Fransız yönetiminin, Suriyeli yöneticilere inisiyatif alma ya da kendi topraklarını yönetebilmeyi teşvik etmesi İngiliz manda rejimlerinden farklıdır. Bağımsız karar alma mekanizmalarına izin verilmediği gibi yerel yöneticilere siyasi sorumluluk da verilmemiş ve her bir yerel yönetici bir Fransız bürokrata hesap verir şekilde yönetim sürdürülmüştür.⁷ Bu yönetim biçiminde yerel siyasetçilerin siyasi sorumluluğu olmamakta ya da yönetime, genel olarak siyasi sisteme ilişkin aidiyetler gelişmemektedir. Beraberinde her bir bireyin kendi grubuna aidiyetinin sıkı bağlarla muhafaza edilmesi ya da bu bağın derinleşmesi olağan sonuçlardandır.

Fransız manda yönetimi, üst düzey tüm bürokratik mekanizmaları Fransızlara ayırmaya devam etmiş, Suriyelileri buradan uzak tutmuş ve beraberinde Fransız danışmanların sayısını giderek artırmıştır. Bu durumun süreklilik arz etmesiyle Suriyelilerde ve özellikle ülkenin Sünni ileri gelenlerinde tepkinin ortaya çıkması ve bunun bir Suriye milliyetçiliğine dönüşmesi de kaçınılmaz olmuştur. 1936’daki ayaklanmalar neticesinde Fransızlar ülkenin ileri gelenleriyle görüşmek zorunda kalmıştır. Fransızlar Suriye ve Lübnan’a her ne kadar bağımsızlık vaat etse de bu topraklardan çekilmeye gönüllü de görünmemiştir. Hatta İkinci Dünya Savaşı boyunca kendisine yakın bir grubu yönetime getirmiş ve askerlerini bölgeden çekmemiştir.⁸ 1943’te savaş koşullarının da zorlamasıyla beraber Suriye ve Lübnan’da seçimlerin yapılmasına izin verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde de etkin olan Sünni aileler milliyetçi grupların da desteğiyle seçimleri kazanmış ve 1945-46 yıllarında Fransızlar isteksiz de olsa askerlerini bölgeden çekmişlerdir.

Fransız yönetiminin mezhepsel kimliklerin vurgulanmasıyla sonuçlanan yönetimi bahsedilen özellikleriyle sınırlı değildir. Fransızların açtığı okul-

6 Mehran Kamrava, *The Modern Middle East: A Political History since the First World War*, Berkeley Los Angeles London, University of California Press, 2005, s. 43-45, 50-51.

7 William L. Cleveland and Martin Bunton, *A History of the Modern Middle East*, Philadelphia, Westview Press, 2009, s. 222.

8 A.g.e.

lar, daha sonraki tarihlerde ülke siyasetinde sosyal tabakanın değişmesinde çok büyük bir role sahip olmuştur. Suriye’de siyasetçiler ve dönemin önemli iş adamları/tüccarları Osmanlı İmparatorluğu zamanından itibaren benzer sınıfsal yapıda seyretmiştir. Ülkede Osmanlı İmparatorluğu adına yönetimi sürdüren aileler, büyük şehirlerde yaşayan, kimileri İstanbul’da eğitim almış Sünni ileri gelenlerdir.⁹ Yönetimdeki elit ve bölgenin ileri gelen aileleri benzer ekonomik, dini, mezhepsel ve siyasi çevrelerden ve sosyal sınıftan gelmektedirler. Üstelik benzer şekilde şehirlî, genellikle ticaretle uğraşan ve Sünni mezhepten gruplardır.¹⁰ Bu durum doğal olarak Arap Alevisi/ Nusayri ve kırsal kesimde bulunan grupları dışlayıcı bir etkiye sahiptir. Ortadoğu’nun büyük bir bölümünde zaten ayrıcalıklara sahip olamayan Şii ve kırsal kesim giderek yoksullaşmış, marjinalize olmuş ve merkez çevre ilişkisi içerisinde çevrede yer almıştır.¹¹ Bu durumun Osmanlı yönetiminden ve Fransız manda rejiminden sonra da süreklilik arz etmesi bu tür grupların sosyal ve sınıfsal hareketlik için yeni yollar aramasına yol açmıştır.

Dikey sosyal hareketliliğin Suriye’deki en önemli kurumu 1920’de Fransız manda rejiminin açmış olduğu askerî akademi olmuştur. Marjinal ve kırsal bir azınlık olan Nusayri/ Arap Alevi gruplar Fransız manda yönetimi döneminde bu askerî okul ve ordu aracılığıyla ülkenin etkin ve yükselen grubu hâline gelmişlerdir.¹² Askerî okul aslen Fransız ordusuna yerel destek sağlamak amacıyla açılmıştır, zira ülkedeki eğitilmiş askerî birimler Osmanlı ordusunun çekilmesinin ardından yok denecek kadar azdır. Askerî okul ülkedeki diğer okullardan çok daha yüksek standartlara sahiptir. Ülkedeki Sünni aileler hem siyasi hem iktisadi anlamda ayrıcalıklı ve görece olarak daha varlıklı gruplar olduğundan çocuklarının bu akademiye gitmesine gönüllü olmamıştır. Ayrıca Suriye’deki ayaklanmaların genelinde ve Fransızlarla olan gerilimlerin ön safalarında Sünni gruplar olduğundan Fransız yönetiminin açtığı okullara şüpheyle yaklaşarak çocuklarını bu okullara göndermemeleri olağandır.

Fakat ülkedeki dezavantajlı azınlıklar için askerî akademi, kırsal bölgelerde var olmayan maddi olanaklara kavuşma, sosyal kabul görme, sınıf atlama gibi önemli imkânlar sunmaktadır. Askerî akademiye giren Şii ve özellikle de Nusayri/Arap Alevi gruplar için büyük bir sınıf atlama fırsatı doğmuştur. Askerî akademi niyet edilmemiş sonuçlar doğurmuş, bu okuldan mezun olanlar

9 Tareq Y. Ismael, Jacqueline S. Ismael, Glenn E. Perry, *Government and Politics of the Contemporary Middle East*, London, New York, Routledge, 2010, s. 243.

10 A. g. e., s. 226.

11 Nuri Salık, “Rethinking State-Society Relations in Syria until 1970: What Does the Center-Periphery Model Tell Us?”, *Ortadoğu Etütleri*, Cilt 5, No 2, 2014, s. 125.

12 Heiko Wimmen, “The Sectarianization of the Syrian War”, Frederic Wehrey (der.), *Beyond Sunni and Shia: The Roots of Sectarianism in a Changing Middle East*, Oxford, Oxford University Press, 2017, s. 65.

dikey bir sosyal hareketlilik yaşamıştır. Ülkede seküler eğilimli, farklı aidiyetlere ve kimliklere sahip, çoğunlukla Nusayri/Arap Alevi kökenli yeni bir elit ortaya çıkmıştır. Değişmeyen şey ise mezhepsel kimliklere ve aidiyetlere her hâlükârda önem atfedilmesidir.

1946 yılında bağımsızlıktan sonra Suriye, devletin idamesi için gerekli olan insan gücü ve kurumlar açısından zayıf bir konumdadır. Bağımsızlığın hemen ardından ülke içi istikrarsızlıklar başlamıştır. Etnik ve dini farklılıklar, mezhepsel sorunlar, şehirler arasındaki ticari rekabet, şehirler ve kırsal alan arasındaki sosyal ve ekonomik farklar, Batılı ve geleneksel değerler ve gruplar arasındaki gerilimler, bir ülkeyi yönetmek için gerekli olan kendi insan gücüne ve elitine güven ve cesaret hissinin olmayışı, zayıf ve istikrarsız bir devlet ve toplum ortaya çıkarmıştır.¹³

Osmanlı döneminden itibaren ülkede idari görevlerde yer alan ve eğitilmiş olan kesim Sünniler olduğundan ülkedeki ilk yönetici adayları yine Sünni ileri gelenler olmuştur. Sünni elit mezhepsel farklılıkları göz ardı etmeye daha yakın durmuştur. Ülke içerisinde mezhepsel ve dini farklılıkları göz ardı etmeye çalışan bir tutum benimsemeye çalışsalar da yüzyıllardır mezhepsel farklılıklarla yaşayan ve her siyasi rejimin bu ayrımları pekiştirdiği bir toplum için farklılıkları bir kenara bırakmak hiç kolay olmamıştır. Sünniler güçlü aile ve aşiret bağlarına sahip olduklarından aralarında zaman zaman çekişmeler ve sorunlar yaşamışlar ayrıca Fransızlarla olan gerilimin ön saflarında yer aldıklarından yorgun düşmüşlerdir. Bu nedenle Sünniler içerisindeki bir grubun birleştirici dili diğer gruplar için yeterli ve inandırıcı olmayabilmektedir. Buna ek olarak, Sünni ve Hristiyan nüfus ülkede dağınık biçimde farklı şehir ve bölgelerde yaşarken Şii nüfusun farklı kolları olan Nusayri/Arap Alevileri, Dürziler ve İsmaililer daha kompakt azınlık toplulukları oluşturarak bir arada yaşamakta ve bir arada hareket etmektedirler.¹⁴ Aynı zamanda Arap Alevisi/Nusayri azınlık kendi gruplarından çok sayıda insanı askerî akademiye ve silahlı kuvvetlere alarak hem ordu içerisinde bütünleşmiş hem yerel bağları sayesinde güçlenmiştir.

Suriye gibi ülkelerde mezhepsel bağlantıların dışında sosyal bir statü olarak bireyin silahlı kuvvetlere katılması toplumun genelinde de olumlu karşılanan bir durumdur. O dönemin Suriye’inde tek organize olabilen güç ordu olduğundan orduya katılmak iktisadi, siyasi ve sosyal anlamda en doğru eylemlerden birisi olmaktadır. Kurulduğu andan itibaren ordu mensuplarının mezhepsel ve dinsel çeşitliliği ülkedeki genel çeşitlilikle paralel seyretmek-

13 Ronen A. Cohen, *Upheavals in the Middle East: The Theory and the Practice of a Revolution*, Lanham, Boulder, New York, Lexington Books, 2014, ss. 159-160.

14 Ronen A. Cohen, a.g.e, s. 244.

tedir. Fakat bahsettiğimiz üzere Arap Alevisi/Nusayri azınlığın orduya ilgisi o denli yüksektir ki diğer toplumsal grupların mesafeli duruşunun da etkisiyle zaman içerisinde orduda hâkim grup hâline gelmişlerdir.

1947'deki kuruluşundan itibaren ülkede Baas Partisi, Arap milliyetçiliğiyle, İslam ve Sosyalizmi bir araya getiren ideolojisiyle fikirlere vurgu yapan ideolojisi elitler arasında kabul görmüştür. Baas Partisi ve ordu arasında kurulan yeni ve yükselen bir sosyal koalisyon sonucunda şehirli Sünni elit toplumsal ve siyasi üstünlüğünü kaybetmiştir. Baas Partisi kuruluşunda silahlı kuvvetlerde de olduğu gibi farklı sosyal ve siyasi gruplardan oluşmakta ve tüm mezheplerden üye barındırmaktaydı. Fakat ordudaki gelişmelerin benzeri burada da yaşanmıştır. 1966 tarihindeki darbenin ardından ordu, partide en üstün grup hâlini almış ve ideolojik farklılıkların çok büyük bölümünü bertaraf etmiştir.¹⁵ Nusayriilerin etkin olduğu silahlı kuvvetlerin hâkim güç hâline dönüşmesi, partide de üstünlüğü ele geçirmeleri anlamına gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminden itibaren ülkede yüzyıllardır var olan Sünni hâkimiyeti ve yönetimi, ülkedeki sınıfsal değişimle beraber son bulmuştur.¹⁶ Diğer mezhepsel ve ideolojik farklılıklar ortadan kaybolmamış, partide ve orduda var olmaya devam etmiştir. Fakat partide ve orduda hâkim grup özellikle Nusayriiler/Arap Alevileri olmuştur.

Hafız Esad Dönemi Mezhepsel Kimlikler ve Mezhepler Arası Zorunlu İş Birliği

Suriye manda yönetiminin ardından çok sayıda darbe yaşamış bir ülkedir. 1966 yılında gerçekleşen son darbeye önemli bir rolü olan Hafız Esad, bir asker, lider ve güçlü bir figür olarak ortaya çıkmıştır. Cohen'e göre 1966'dan sonraki tüm gelişmeler, Esad'ın giderek daha fazla güçlenmesi, ordunun ve partinin ise zayıflaması anlamına gelmiştir.¹⁷ Hafız Esad'ın ilk uğraştığı konulardan birisi Sünni oligarşiyi olabildiğince güçsüz kılmak olmuştur. Hafız el-Esad'ın ordudaki liderliği bir anlamda farklı bir sosyal ve siyasi tabakanın da liderliği anlamına gelmeye başlamıştır. Sünni tabaka gücünü kaybettiği boşalan tüm pozisyonlara yeni bir yönetici sınıf getirilmektedir. Bu sınıf doğal olarak kırsal kesimden gelen genç ordu mensuplarından oluşmaktadır. Tahmin edilebileceği gibi bu yeni sınıfın merkezinde de Nusayriiler/Arap Ale-

15 Raymond Hinnebusch, "President and Party in Post-Ba'thist Syria: From the Struggle for "Reform" to Regime Deconstruction", Raymond Hinnebusch and Tina Zintl (der.), *Syria from Reform to Revolt: Political Economy and International Relations, Volume 1*, New York, Syracuse University Press, 2015, s. 22.

16 William L. Cleveland and Martin Bunton, a.g.e., s. 222.

17 Ronen A. Cohen, a.g.e., s. 161.

viler bulunmaktadır. Aynı zamanda Esad kendi yönetimini askerî diktatörlük ya da azınlığın yönetimi olarak göstermemek için çaba harcamış, popüler ve halk tarafından desteklenen demokratik bir rejim olduğu imajını çizmeye çalışmıştır. Halktan destek aldığına ilişkin imaj zaman içerisinde bazı alanlarda desteğe de dönüşmüştür. Çünkü kırsal bölgelerdeki Sünni halkın da yoksulluk içerisinde yaşadığı bilindiğinden bu bölgelerdeki Sünnilerin yaşam standartlarını iyileştirmek bu toplumsal tabandan da destek almak anlamına gelmiştir. Bu dönemde, Sünni kırsal nüfusun eğitim olanakları genişletilmiş, iktisadi ve sosyal alt yapı çalışmaları artırılmış ve genel anlamda yaşam kalitesinde artış gözlemlenmiştir.¹⁸

Buna ek olarak, Esad mezhepler arası toplumsal bir koalisyon da sergilemiştir. Nitekim bu stratejik olarak önemli ve gerekli bir hamledir. Bir azınlık grubu olarak¹⁹ büyük çoğunluğu Sünni olan bir ülkeyi yönetmenin güç olduğu açıktır. Bu nedenle tüm mezhepler, dinler ve sosyal sınıflar ile toplumsal bir uzlaşma yapmaya özen göstermiştir. Tabii bu uzlaşmayı günümüz standartlarında algılamamak gerektiğini hatırlamak önemlidir. Bu koalisyonlar Esad’ın izin verdiği ölçüde ve tartışmasız onun liderliğindedir. Şam’daki Sünni burjuvazi bu toplumsal koalisyona destek verdiği gibi birçok Sünni olan veya olmayan kırsal bölgeler de rejime destek vermeye başlamıştır. Bu desteğin varlığı Esad’a karşı yapılan ayaklanmaların püskürtülebilmesinde göze çarpmış ve önemli bir rol oynamıştır. Örneğin 1978-1982 yılları arasındaki köktenci ayaklanmalarda Sünni burjuvazi ve kırsal kesim Esad’ı desteklemiştir. Hinnebusch, Esad’ın kişisel iktidarını, yarı kurumsallaşmış, biraz bürokratik biraz patrimonyal başkanlık monarşisi olarak tanımlamaktadır.²⁰

Bu nitelikteki bir liderlikte silahlı kuvvetler ve Baas Partisi arasındaki simbiyotik var oluşa ek olarak Nusayriler/Arap Alevileri giderek merkezi konumunu güçlendirmiştir. Ancak Nusayriler/Arap Alevileri içerisinde de başka bir küçük ve önemli grubun olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Esad’ın kendi ailesi, akrabaları ve yakınları tüm kritik noktalardaki liderlikleri ellerinde bulundurmaktadır. Esad’ın yönetiminin mezhepsel veya ideolojik bir yönetimden ziyade, bu rejimin Esad ailesi ve stratejik müttefikleri ile onlara destek veren asimile (*co-opted*) burjuvazi ve bürokratlardan meydana geldiğini

18 A.g.e., s. 171.

19 2011’deki çatışmalardan önce Arap Alevi gruplar ABD kaynaklarında genellikle %10 civarında bildirilmiştir. 2011’den sonra çoğunluğu Sünni olan grupların ülkeyi terk etmesiyle beraber Arap Alevi oran artmış ve ülke nüfusunun %15’i civarında seyretmeye başlamıştır. 2011 öncesi oranlar %70-75 Sünni, %10 Arap Alevi, %10 Hristiyan, %5-10 Dürzi, İsmaili ve diğer gruplardır. 2011 sonrasında ise %50 Sünni (%10 oranda Sünni Kürt nüfusla beraber %60), %15 Arap Alevi, %10 Hristiyan, %15 Dürzi, İsmaili ve diğer gruplardır. “Syria”, *CIA*, 15 June 2022.

20 Raymond Hinnebusch, *Syria: Revolution from Above*, London, New York, Routledge, 2001, s. 5.

belirten yazarlar da bulunmaktadır.²¹ Bu bürokrasi ve burjuvazi, farklı sosyal tabakalardan, dinlerden ve mezheplerden kişilerin bir arada olduğu bir gruptur. Hafız el-Esad dönemindeki ahabap-çavuş kapitalizmi (*crony capitalism*) ve yatırımları yine farklı mezhep ve dini gruplarla iş birliği yaparak yürütülmüştür.²² Bu durum, küçük bir ayrıcalıklı grubun siyasi temsil ve iktisadi olanaklardan faydalandığı anlamına gelmektedir. Ayrıca Nusayri/Arap Alevi bir rejimde tüm Nusayrilerin ayrıcalıklı olmadığı da açıktır. Fakat mezhepler arası koalisyon ya da ayrıcalık kazanamayan Nusayriler/Arap Alevilerinin varlığı Suriye’deki yönetimin mezhepçi olmadığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Kamu sektöründeki önemli konumlarda Nusayri/Arap Alevi kişilerin olduğu bilinmektedir.²³ Ayrıca rejimin çok hızlı biçimde mezhepçi bir dil kullanabildiği ya da mezhepleri araçsallaştırabildiği bilinmektedir.²⁴

Yönetim farklı mezhep ve dinlerden birçok kişinin orduda ve hükümet görevlerinde, iktisadi girişimlerde yer almasını sağlamıştır. Bu gruplar tabii ki Esad ailesi ile ittifak hâlinde olan kişilerden oluşmaktadır. Merkezde Esad ailesi ve yakınları olmak üzere iktidarı destekleyen ve kendi gruplarına fayda sağlayan Sünni ve Hristiyan toplulukları da hatırlatmak gerekmektedir. Esad ailesi yönetiminde tüm Nusayriler/Arap Alevileri siyasi ve iktisadi pastadan pay almamış ve yoksulluk içerisinde yaşayan birçok Nusayri/Arap Alevi köyler ve kırsal bölgeler de olmuştur. Ayrıca tüm Nusayri/Arap Alevi grupların bu dönemde Esad ailesine tam destek verdiğini düşünmek de eksik bir yaklaşım olacaktır.

Hafız Esad dönemindeki siyasi söylem her ne kadar devrimci bir dil kullansa da Batı’da kullanılan anlamda bir siyasi devrim olmadığı aşikârdır. Devlet pratikleri otoriter ve baskıcıdır. Kimi yazarlar da Suriye halkının Batılı anlamda disipline edilen ya da bireyselleşen bir toplum olmadığını özellikle vurgulamaktadır.²⁵ Hafız Esad “kült”ü²⁶ çerçevesinde toplumda süreklilik arz

21 Ignacio Álvarez-Ossorio, I. Gutierrez de Teran, “The Syrian Ruling Elite and the Failure of the Repressive Trend”, Ferran Izquierdo Brichs, *Political Regimes in the Arab World: Society and The Exercise of Power*, London, New York, Routledge, 2013, s. 186.

22 Caroline Donati, “The Economics of Authoritarian Upgrading in Syria”, Steven Heydemann and Reinoud Leenders (der.), *Middle East Authoritarianisms: Governance, Contestation, and Regime Resilience in Syria and Iran*, Stanford CA: Stanford University Press, 2013, s. 35-60; Fred Lawson, “Revisiting the Political Economy of the Syrian Uprising”, Raymond Hinnebusch, Omar Imady (der.), *The Syrian Uprising: Domestic Origins and Early Trajectory*, London and New York, Routledge, 2018.

23 Heiko Wimmen, a.g.e., s. 65.

24 Raymond Hinnebusch, “Sectarianism and Governance in Syria” *Studies in Ethnicity and Nationalism*, Cilt 19, No. 1, 2019, s. 41-66.

25 Aurora Sottimano, “Ideology and Discourse in the Era of Ba’thist Reforms: Towards an Analysis of Authoritarian Governmentality”, Aurora Sottimano and Kjetil Selvik, *Changing Regime Discourse and Reform in Syria*, Scotland, University of St. Andrews Centre for Syrian Studies, 2009, s. 34.

26 Hafız Esad kültü ile ilgili detaylı bir çalışma için bkz.: Lisa Wedeen, *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric, and Symbols in Contemporary Syria*, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1999.

eden ve tüm gündelik hayatı kapsayan bir endoktrinasyon ve disipliner pratikler söz konusudur.²⁷ Sunulan Esad kültü bir anlamda toplumun tamamına nasıl davranılacağını, nelerin doğru olduğunu anlatan bir rehber niteliğine bürünmüştür. Fakat toplumsal değişikliklerin bu denli dikey bir nitelikte sürdürülmesi olumlu karşılanan bir durum olmadığından, halkın bu kulte gerçekten inanmak yerine inanmış gibi yapmayı tercih ettiği belirtilmektedir.²⁸ Tüm otoriter yönetimlerde olduğu gibi uzun süre devam eden otoriter rejim ve süreklilik arz eden disipliner pratikler şüphecilik, korku ve sahici olmayan davranış kalıpları ortaya çıkarmaktadır. Bu durum aynı zamanda kendi kendini sansürleyen (*self-censorship*) bir tutuma da yol açmaktadır.

Hafız Esad’ın 2000 yılında ölümüyle beraber yerine oğlu Beşar Esad geçmiştir. Patrimonyal siyasetin bir örneği olarak sonuçları kesin olan bir seçimle oğlunun lider olması tesadüf değildir.²⁹ Hafız Esad yönetimi Nusayrilerin/ Arap Alevilerin bir kısmına olanaklar sağlayan fakat diğer mezhepleri de siyasete katan ve iş birliği yapan bir sistemdir.³⁰ Özellikle şehirlerde yaşayan Sünni ileri gelen aileler hükümetle olan iş birliklerinden fayda sağlamışlardır. Ticari bağlantılar, hükümet ve orduda edinilen bazı konumlar Hafız Esad döneminin diğer mezhepleri dâhil etme stratejileri olmuştur. Hafız Esad’ın kırsal kesimlere yönelik, devlet destekleri, yatırım teşvikleri, Baas ideolojisiyle de bağlantılı olan refah politikaları, kırsal ve çoğunlukla Sünni gruplardan da belli oranda destek alınabildiğine işaretir. Beşar Esad’ın dönemindeyse bu durumda değişiklikler başlamıştır.

Beşar Esad Dönemi Çatışmalar ve Mezhep Siyaseti

Beşar Esad döneminde sosyal devlet uygulamalarında farklılaşma göze çarpmaktadır. İlk olarak Beşar Esad’ın merkezi gücünü pekiştirmek üzere Sünni ileri gelenlerin gücünü azaltma eğilimi gözlenmiştir. Aynı zamanda neoliberal politikalar benimsenmeye başlanarak yeni iş yatırımlarının önü açılmıştır.³¹ İş fırsatları yaratılırken sunulan imkânlardan faydalanan ve yeni yatırımların büyük kısmında etkin olan Esad ailesi olmuş ve Nusayri/Arıp Alevi üstünlüğünün açık biçimde hissedildiği iktisadi bir sisteme dönüşmeye başlamıştır.³² Hafız Esad döneminde devlet tarafından sağlanan gıda ve yakıt

27 Aurora Sottimano, a.g.e., s. 33-34.

28 Lisa Wedeen, a.g.e., s. 30-31.

29 Mehran Kamrava, a.g.e., s. 343.

30 Raymond Hinnebusch, a.g.e., s. 5

31 Raymond Hinnebusch, “The Ba’th Party in Post-Ba’thist Syria: President, Party and the Struggle for ‘Reform’”, *Middle East Critique*, Cilt 20, No.2, 2011, s. 109-125.

32 Myriam Ababsa, “The End of a World: Drought and Agrarian Transformation in Northeast Syria 2007–2010”, Raymond Hinnebusch and Tina Zintl (der.), *Syria from Reform to Revolt*, s. 199-224; Linda

teşvikleri de azaltılınca rejimin kırsal bölgelerdeki desteği kırılğan bir hâle gelmiştir.

2011’de başlayan protesto eylemleri zaten destek kaybına uğramış olan Beşar Esad yönetimi için sıkıntılı ve idare etmesi güç bir dönem olmuştur. Protestolar henüz başladığında, protestocuların kullandıkları dil mezhepsel değildir. Tam tersine Beşar Esad’ın iktisadi politikaları eleştiren, ekonomik dönüşümün yanlışlarına vurgu yapan, yoksulluktan, işsizlikten, sosyal adaletsizliklerden rejimin otoriterliğinden bahseden gösteriler göze çarpmaktadır.³³ Bu yönüyle protestoların başladığı dönemleri mezhepçi bir isyan olarak göstermek eksik bir düşünce olacaktır. Hatta muhalif gösterilerin bu niteliğinden dolayı Suriye’deki tüm çatışmaları yarı mezhepsel olarak yorumlayan yazarlar da bulunmaktadır.³⁴

Gösterilere Esad yönetiminin verdiği yanıt sert olmuştur. Kimi yazarlara göre, özellikle ilk dönemlerde Esad yönetiminin mezhepsel bir strateji sürdürdüğüne ilişkin bir kanıt yoktur.³⁵ Ancak yönetimin göstericilere yönelik sert tutumları devam ettikçe ve gösterilerde birçok Ortadoğu ülkesine oranla daha dirençli bir seyir oluştukça olayların renginin de değişmeye başladığı gözlenmiştir. Örneğin Sünni camilere saldırı olduğu haberleri, Alevi güvenlik güçlerinin öldürüldüğüne ilişkin haberler bir anda yayılmaya başlamış ve mezhepsel nefreti tetikleyen bir hava oluşmuştur.³⁶

2011 öncesinde Suriye’de birçok kişinin hangi mezhebe mensup olduğunu söylemeyi reddettiğini belirten yazarlar mevcuttur.³⁷ Sünnilerde aile ve aşiret aidiyetinin daha sık dile getirildiği ve azınlık mezheplere mensup olan kişilerin de mezhepsel aidiyetlerini vurgulamaktan kaçınmaları bu algıya yol açabilmektedir. Fakat Suriye gibi azınlığa mensup bir grubun yönetimde olması, Arap milliyetçiliğini vurgulayan bir ideolojiye yakın durması ve otoriteryen bir yönetim sergilenmesi zaten halkın oto-sansür uygulayacağı sonucunu aşikâr kılmaktadır. Aynı zamanda herhangi bir kimlik veya aidiyet noktası hakkında ısrarla konuşmayı reddetmek de aslında o konuya ne kadar önem verildiğinin göstergelerinden birisidir. Bu hâliyle mezhepçilik her zaman elit-

Matar, *The Political Economy of Investment in Syria*, Houndmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2016.

33 Dara Conduit, “The Patterns of Syrian uprising: Comparing Hama in 1980–1982 and Homs in 2011” *British Journal of Middle Eastern Studies*, Cilt 44, No 1, 2017, s. 73-87.

34 Christopher Phillips, “Sectarianism and Conflict in Syria”, *Third World Quarterly*, Cilt 36, No 2, 2015, s. 371.

35 Azmi Bishara, *Syria: The Painful Path to Freedom*, Doha, Arab Center for Research and Policy Studies, 2013.

36 Heiko Wimmen, a.g.e.

37 Friederike Stolleis, “Discourses on Sectarianism and ‘Minorities’ in Syria” Friederike Stolleis (der.), *Playing the Sectarian Card: Identities and Affiliations of Local Communities in Syria*, Beirut, Friedrich-Ebert-Stiftung, 2015, s. 8.

lerin, liderlerin, bölgesel ve bölge dışı aktörlerin manipüle etmeye çalışacağı, avantajlı bir araç olmaktadır.

Dünyadaki tüm savaş tarihlerinde, kriz, çatışma, iç savaş ve savaş durumlarında güçlü kimlik gruplarının bir araya toplanma eğilimi olduğu bilinmektedir. Lübnan iç savaşında çatışmalar başlar başlamaz nasıl tüm mezhepler kendi bölgelerinde bir araya gelerek çatışmaya girdiyse Suriye’de de aynı durum gözlenmiştir. 2011 yılına kadar tüm Nusayriiler/Arap Aleviler Esad yönetimini desteklemediği gibi tüm Sünnilerin tamamı da muhalif değildir. Fakat şiddetin artması giderek Arap Alevi nüfusun protestolardan çekilmesine ve Sünnilerin muhalefeti üstlenmesine yol açmıştır. Korku, kimlik aidiyeti veya kişisel çıkar gibi çoklu sebeplerle Arap Alevi gruplar Esad’ın yanında yer almaya safları sıklaştırmaya başlamışlardır.³⁸ Hafız Esad döneminden beri yönetimde yer alan ve uzlaşma taraftarı olmayan etkin kişiler gösterilerin sert bastırılmaya çalışılmasında etkin rol oynamışlardır. Bu durum, her bir grubun kendi kimliği etrafında daha da sertleşmesine ve birleşmesine yol açmıştır. Kimi Sünni aktivistler marjinal terör gruplarına yönelebilenken kimi Sünni gruplar da ülkeyi terk etmeye başta Türkiye’yi tercih ederek, komşu ülkelere sığınmaya başlamışlardır.³⁹

Protestoların hızlı bir şekilde mezhepsel kimliklerin konuşulduğu bir çatışma ve iç savaşa dönmesinde bölgesel ve bölgesel olmayan güçlerin etkin olduğu bilinmektedir. Zira mezhepsel kimlik grupları en kolay manipüle edilebilen gruplardandır. Bireylerin gelişimine içkin ve ailelerini de içine alan güçlü bir kimlik türü olan mezhepsel aidiyet bireyin doğrudan yaşamsal var oluşuyla bağlantılıdır. Bu nedendir ki mezhepsel kimlikleri savunmak ve onun adına büyük mücadelelere girebilmek de kolaylaşmaktadır. Bu durumda diğer devletlerin, farklı ideolojilere sahip devlet dışı örgütlenmelerin, vekalet savaşlarının en kolay manipüle edilebileceği bir alt yapı oluşabilmektedir.

Çatışma çalışmalarında siyasi, iktisadi veya sosyal hayatta dışlanan kimlik gruplarının isyana, muhalif hareketlere, şiddet eylemlerine daha kolay başvurabileceği belirtilmektedir.⁴⁰ Ayrımcılığa maruz kaldığını düşünmek kimlik gruplarında muhalefet için büyük motivasyon oluşturabilmektedir. Özellikle Beşar Esad döneminde Arap Alevilerin iktisadi kazançlarla anılması ve siyasi

38 Leon Goldsmith, “Syria’s Alawites and the Politics of Sectarian Insecurity: A Khaldunian Perspective”, *Ortadoğu Etütleri*, Cilt 3, No 1, 2011, s. 33-60.

39 Hakan Sezgin Erkan, “Suriyeli Göçmenlerin Türkiye’yi Tercihi Üzerinden Göç Teorilerine Yeniden Bakış”, *Ortadoğu Etütleri*, Cilt 13, No 3, 2021, s. 421-445.

40 Ted Robert Gurr, *Peoples Versus States: Minorities at Risk in the New Century*. Washington DC, US Institute of Peace Press, 2000; Lars-Erik Cederman, Andreas Wimmer, Brian Min, “Why do ethnic groups rebel?: New data and analysis”, *World Politics*, Cilt 62, No 1, 2010, s. 87–119; Philip Roessler, “The enemy within: Personal rule, coups, and civil war in Africa”, *World Politics*, Cilt 63, No 2, 2011, s. 300–346.

güçlerini pekiştirme eğilimleri diğer etkenlerle birleşince Arap Alevi azınlığın yönetimine karşı muhalefetin artması ve çatışmaların mezhepsel bir dil alması kolaylaşmıştır.⁴¹

Ülke nüfusunun yaklaşık %10'unu oluşturan Hristiyan azınlıkla ve Sünni ileri gelenlerle iş birliği yapılması veya Esad ailesinin mensubu olduğu Nusayri/Arap Alevi grupların tamamının sistemden faydalanmadığı yani homojen bir azınlık rejimi olmadığına ilişkin önemli verilere rastlanmaktadır. Fakat Suriye'de mezhep vurgusunun, mezhep siyasetinin ve mezhepçiliğin hep var olduğunu ve bu vurgunun azaldığı dönemler olsa dahi her an baskın kültür olarak öne çıkabildiğinin altını çizmek gerekmektedir.

Mezhep-siyaset ilişkisinde önemli olan nokta siyasete diğer mezheplerin katılıp katılmadığından ziyade ülkede hiç bitmeyen bir mezhep vurgusunun yüzyıllar boyunca sürmüş ve Esad döneminde de bunun kurumsallaşmış ve daha fazla araçsallaşmış olmasıdır. Siyasiler, rejimler, kişiler değişse de ülkede mezhepsel kimlik her zaman en önemli ve en üst kimlik türü olarak var olmuştur. Hatırlatılması gereken noktalardan birisi de Nusayriilerin/Arap Alevilerinin aslında neredeyse topyekûn mezhepçi bir yönetime dönüşmesinin 2011'de şiddet olaylarının başlamasıyla gerçekleştiğidir. Hayatta kalma ve çoğunluk olan Sünni gruplara rejimi kaptırmama gibi dürtülerle Nusayriiler/Arap Aleviler giderek kendi içlerine kapanan, sadece kendi gruplarına güvenebilen ve tüm önemli mevkilere kendi yakınlarını getiren bir duruma dönüşmüşlerdir. Bu anlamda yönetimdeki ilk dönemlerinden itibaren Esad ailesine yönelik bir Sünni nefretinden bahsetmek eksik olacaktır. Ancak Esad ailesi rejiminde mezheplerin siyasileştiğinin ve 2011 sonrası çatışmaların mezhepsel bir hâl aldığını belirtmek gerekmektedir.

Tarihsel akışta görüldüğü üzere Suriye, kuruluşunun öncesinde ve sonrasında her zaman mezhepsel kimliklere ilişkin farkındalığın yüksek olduğu bir yerdir. Suriye'deki siyasi rejimlerin tamamı mezhepsel ve dini kimlik vurgusu içeren yönetimler sergilemişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Sünni elitin; Fransız mandası döneminde gerilimli bir mezhepsel siyasetin, Hristiyan ayrıcalığının ve Arap Alevilerinin/Nusayriilerin yükselişe geçmesinin; Hafız Esad ve silahlı kuvvetlerin yönetimiyle birlikte Arap Alevilerinin/Nusayriilerin siyasi gücünün pekişmesinin tamamının özünde mezhep farkındalığı ve mezhepsel kimlikler yer almaktadır. Suriye'deki siyasi rejimlerden hiçbirisi sosyal bütünleşmeyi sağlayan bir niteliğe sahip olmamış tam tersine, yönetimler mezhepsel kimlikler arasında el değiştirmiş, mezhep vurgusu ve algısı var olmaya devam etmiştir.

41 Heiko Wimmen, a.g.e., s. 65-67.

Suriye’de çatışma sonrası için çok sayıda olası senaryo bulunmaktadır. Suriye’nin toprak bütünlüğünü koruması ve yönetimin Şam’ın kontrolünü elinde tutması, Suriye’nin toprak bütünlüğünü koruması ancak Şam’ın kontrolünü kaybetmesi, Suriye’nin bölünmesi ve yönetimin Şam’ı hâlen elinde tutması, Suriye’nin bölünmesi ve muhaliflerin Şam’ı kontrol etmesi şeklinde farklı olasılıklar sıralanmaktadır.⁴² Mevcut çatışma seyrinde Beşar Esad’ın yönetimde kalmaya devam etmesi, Rusya ve İran gibi açık askerî destek veren ülkelerin yardımıyla kontrolü ele almak üzere olduğu ve gücünü pekiştireceği olasılığı yüksek görünmektedir. Fakat bu durum toplumsal uzlaşma ve çatışma çözümlerini gerçekleştirdiği anlamına gelmemektedir. Çatışmalar durdurulduktan sonra ülkedeki en önemli adım, ülkenin siyasi, sosyal ve iktisadi siteminin yeniden yapılandırılması ve bu yapılandırma sırasında mezhepsel kimlikleri baskılayan değil bu kimlikleri dikkate alan ancak gruplar arası çözüm ve uzlaşma süreci başlatan bir yaklaşım olacaktır.

Suriye Örneğinde Mezhepsel Kimliklerin Çatışma Çalışmaları ve Uzlaşmadaki Yeri

Kimlik sosyal bilimlerde sıklıkla bahsedilen soyut kavramlardan birisidir. Birey kimliği, toplumsal kimlik ya da kimliğin inşa edilip edilmediği her zaman tartışma konusu olmuş fakat kimliklerin her daim var olduğu kabul edilmiştir.⁴³ Hatta inşacı kuramın var olup olmadığı değil, kimliklerin inşa edildiği ve inşa edilen kimliklerin niteliği ve toplumsal hayattaki güçlü veya zayıf etkinliği üzerinde durmaktadır.⁴⁴ Kimlik yaşamın ve dolayısıyla sosyal bilimlerin her alanında bahsi geçen bir kavram olsa da çatışma sebebi olarak yer alması çoğu zaman yeterince anlaşılamayan bir durum olmaktadır.

Toplumsal kimliklerin sınıfsal, sosyal, etnik, ulusal, dini, mezhepsel, toplumsal cinsiyete ve ırka ilişkin çok sayıda kategorisi kabul görmektedir.⁴⁵ Sosyal bilimlerde kimlik kavramının ve kategorizasyonunun tarihi bir akışı ve giderek artan bir önemi mevcuttur.⁴⁶ Fakat günümüz dünyasındaki yeri, yaygınlığı ve kabul edilişi geçmişin hiçbir döneminde bu denli yüksek olma-

42 Fabrice Balanche, *Sectarianism in Syria's Civil War*, Washington, The Washington Institute for Near East Policy, 2018, s. 94-106.

43 Sinisa Malesevic, *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*, New York, Palgrave Macmillan, 2006, s. 16.

44 Rogers Brubaker, Frederick Cooper, “Beyond “Identity””, *Theory and Society*, Cilt 29, 2000, s. 10.

45 Rawi E. Abdelal, Yoshiko Margaret Herrera, Alastair Iain Johnston, Rose McDermott, *Measuring Identity: A Guide for Social Scientists*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, s. 17.

46 Andrew J. Weigert, J. Smith Teitge, Dennis W. Teitge, *Society and Identity: Towards a Sociological Psychology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.

mıştır.⁴⁷ Birçok sosyal bilimci kimlik kavramının içi boşaltılarak kullanıldığı konusunda hem fikir olsa da⁴⁸ kimlik, normatif ve davranışsal olarak önemli siyasi sonuçları olan bir kavramdır.⁴⁹ Özellikle uygun bağlamlarda, mezhepsel kimliklerde olduğu gibi güçlü inşa edilen kimliklerin mutlaka siyasi sonuçları olacaktır ve çatışmalara yol açabilen nitelikleri bulunabilmektedir.

Ülkelerin iç politikalarında ve uluslararası ilişkilerinde kimlik siyasetinin gücünü ve etkilerini açık bir şekilde görmek mümkündür. Kimlik grup içerisinde iş birliği, tutunma ve güç kazanma gibi olumlu katkılar sağlarken diğer taraftan farklı gruplarla meydana gelebilecek çatışmaların, muhalif hareketlerin ya da toplumsal hareketliliğin de lokomotifi olabilmektedir. Özellikle dini ve mezhepsel kimlikler içkin, etkili ve aidiyet hissi yüksek olan kimliklerdir. Dini ve mezhepsel kimlikler Suriye örneğinde de görüldüğü üzere, materyal, siyasi ve sosyal faydalar sağlayabilmekte, grup dayanışması, kolektif kimlik ve psikolojik destek sağladığı kadar eğitim olanakları, yatırım olanakları, ticari bağlantılar ve siyasete erişim gibi çok sayıda materyal destek anlamına da gelmektedir. Mezhep kimliğinin siyasette bir araç olarak kullanıldığına, siyasi temsile ulaşmanın, bürokraside yer alabilmenin, ordu mensubu olabilmenin ve iktisadi faydalar sağlayabilmenin önemli bir yolu olarak kullanıldığına sıklıkla tanık olunmaktadır.

Siyasi elite oranla halkın daha derin bir mezhepçi tutuma sahip olduğu genel kabul görmektedir çünkü siyasi elitin iktidarı sürdürebilmek için mezhepler arası koalisyonlar kurabilmektedir. Ancak gerekli gördüğünde mezhepsel kimlikleri halkı manipüle etmek ve destek toplamak için bir araç olarak kullandığı da bilinmektedir. Mezhep kimliğinin bireyleri veya bölgeleri tanımlamak üzere her daim vurgulanması kimliklerin çok hızlı biçimde çatışmacı niteliğe bürünmesine yol açabilmektedir.

Suriye’de uzlaşma ve çözüm süreçlerine başlayabilmek için öncelikle çatışmanın yatıştırılması ve silahlı eylemlerin sona ermesi gerekmektedir. Mevcut durumda Beşar Esad’ın merkezi gücü eline almaya başladığı göz önüne alınarak daha sonra gerçekleştirilecek şiddet döngüsünü önlemek adına çözüm ve uzlaşma süreçleri gerektiği aşikardır. Suriye’nin kuruluş tarihinden itibaren ayaklanmaların ve darbelerin yaşandığı bir ülke olması, 2011 itibarıyla bir iç çatışmaya düşmesi aslında ülkede çok uzun süredir herhangi bir çatışma çözümü ve uzlaşma süreci gerçekleşmediğini göstermektedir. Çatışma

47 Maykel Verkuyten, *The Social Psychology of Ethnic Identity*, Hove, New York, Psychology Press, 2005, s. 40.

48 Rosana Dolón, Júlia Todoli (der.), *Analysing Identities in Discourse*, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2008, s. 3.

49 Rogers M. Smith, “Identity, Interests, and the Future of Political Science” *Perspectives on Politics*, Cilt 2, No 2, 2002, s. 302.

çözümü ve uzlaşma süreçleri şiddetin tekrar etmemesi, öç alma stratejilerine yol açmaması ve döngüsel bir niteliğe bürünmemesi için büyük önem arz etmektedir. Çatışmaların düşük seyirde devam etmesi hâlinde dahi çözüm ve uzlaşma süreçleri gerekmektedir.

Suriye'deki çatışmaların yatıştırılması ve nihayetinde sonlandırılmasının ardından gerçekleştirilecek olan çatışma çözümü süreçleri ülke için somut faydalar sağlayacaktır. Fazlasıyla idealist olsa da ülkede gelecekteki potansiyel çatışmaları önlemenin ilk yollarından birisi demokratik siyasi bir sistemin varlığıdır. Seçimlerin yapıyor olması istikrarlı bir demokratik sistem olduğu anlamına gelmemektedir.⁵⁰ Zira demokrasinin pekişmesi ve yerleşmesi için çok sayıda kurumsal değişim ve siyasi kültüre ilişkin tutumsal dönüşümler de beklenmektedir.

Dengeli ve istikrarlı bir demokratik siyasi süreç sadece seçimlere gitme anlamına gelmemektedir. Klasikleşmiş çalışmalarında Almond ve Verba, bir toplumun siyasi kültürünü, vatandaşların hislerinde, değerlendirmelerinde ve algılarında/bilişinde içselleştirilmiş olan siyasi sistem olarak tanımlamaktadır.⁵¹ Bu nedenle her siyasi sisteme ilişkin, toplumsal algıda ve bilişte kendine has ön koşullar ve ön kabuller bulunmaktadır. Demokratik siyasi kültürün de toplumsal algıda ön koşulları mevcuttur. Bunlardan en önemlisi uzlaşma kültürü, tolerans, vatandaşların aktif katılımı ve ölçülülüğü, diğer grupları dışlamayan tutumları, diğerleriyle değerleri paylaşabilme kapasitesi, çoğul değerli yönelimler gibi önemli özelliklere dayanan çoğulcu kültürdür.⁵² Buna ek olarak, bireylerin siyasi sisteme ortak bağlılığını ifade eden, ortak bir siyasi kimlik geliştirmiş olmaları beklenmektedir.⁵³

Çatışma sonrası Suriye'de mezhepsel kimlikten farklı olarak demokratik siyasi kültüre vurgu yapabilecek farklı kimliklere ihtiyaç vardır. Zira mezhepsel aidiyetlere yapılan vurgu ve mezhepsel siyaset günümüz dünyasında demokratik siyasi kültürün geri plana düşmesi anlamına gelmektedir. Çatışmalar durdurulduktan sonra uzlaşma süreçlerinin başlatılması ve çatışmaların uzun vadede tekrarlanmaması için demokratik sistemin alt yapısının hazırlanması gerekmektedir. Bu yeni sistemin uzlaşmaya dayalı demokratik siyasi değerler içermesini sağlamak üzere hem siyasi önlemler hem de eğitime ilişkin önlemler almak ve sistem olarak demokrasiyi destekleyecek bir siyasi kültür alt yapısı oluşturmak gerekmektedir.

50 Gabriel A. Almond, Sidney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, London, Sage Publications, 1989, s. 366.

51 Gabriel A. Almond, Sidney Verba, *The Civic Culture.*, s. 13.

52 A.g.e., s. 6-34.

53 A.g.e., s. 371.

Demokrasi aynı zamanda var olan kimlik aidiyetlerine yeni siyasi aidiyetler ekleyebilecek bir sistemdir. Kıt kaynaklar için mücadele edilirken kamusal kaynakların, iktisadi kaynakların, siyasi gücün veya sosyal sermayenin mezhepsel kimliklere dayalı kişisel bağlantılarla bölüşülmesinin önüne geçmek gerekmektedir. Mezhepsel kimliklere dayanarak siyasi, iktisadi ve sosyal fayda elde etmek mezheplerin araçsallaştırıldığını göstermektedir.⁵⁴ Bu durumda mezhepsel kimlikler yaygın/sıradan (*banal*) kimlikler olmaktan çıkıp araçsal mezhepçiliğe dönüşmektedir.⁵⁵ Suriye’de var olan durum da bu şekilde açıklanabilmektedir. Çatışma sonrası koşullarda araçsal mezhepçiliğin hem siyasette hem iktisadi yapılarda azaltılması gerektiği aşıkardır.

Çatışma çalışmalarında siyasi değişimlerle, eğitim sistemindeki yeniliklerle kimlik dönüşümleri öngörülürken kimliklerin tamamen ortadan kalkması ya da değişmesi kastedilmemektedir. Zira mezhepsel ve dini kimlikler inanç özgürlüğü ve temel insan hakları çerçevesinde değerlendirilerek, bireylerin bu kimliklerini muhafaza etmesi mümkündür. Burada sorun, bu kimliklerin araçsallaştırılması, manipüle edilmesi ve karşıt kimlik gruplarının birbirlerine tahammül düzeyinin giderek azalarak sonuçta çatışmaya dönüşmesidir. Suriye’de de gerçekleşmiş olan bu durumun düzeltilebilmesi çok sıkıntılı bir sürece işaret etmektedir. Mezhepsel kimliğin terk edilmesi değil, mezhepsel araçsallaşmanın sonlandırılması ve beraberinde çatışan mezhep gruplarının tutum değişimine uğraşılması gerekmektedir. Karşılıklı siyasi tolerans kültürünün gerçekleştirilmesi çatışma çözümü ve uzlaşma literatürünün en önemli noktalarından birisidir.

Çatışma geçmişi olan toplumlarda toplumsal kimliklerin, kolektif hafızaların çatışmalar üzerine kurulu olması, çatışmacı ve dışlayıcı nitelikler taşıması olağandır. Çünkü çatışmalar sırasında mağdurların ve failerin izleri taşıyan, çoğunlukla nefret hisleri barındıran ve o dönemin olağan dışı koşullarıyla uyumlu kimlikler ortaya çıkmaktadır. Ancak çatışmaların sona ermesinin ardından bu kimlikler giderek güncel olanla uyum sağlayamamaktadır. Çatışmaların bireyler ve toplumlar üzerinde travmatik etkileri yüksek olduğundan çatışma bittikten sonra da travma sonrası stres bozuklukları görülmekte, bu durum hem saldırgan -ya da fail- hem de mağdur için geçerli olabilmektedir.⁵⁶ Çatışma tüm taraflar için ardında baş edilmesi gereken acılar bırakmaktadır. Bu tür bireysel ve toplumsal acıyla baş edebilmek için çatışma çözümleri ve uzlaşma süreçlerinin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu süreçler gerçekleş-

54 Raymond Hinnebusch, a.g.e., s. 45.

55 A.g.e., s. 45.

56 Ervin Staub, “Healing and Reconciliation”, R. G. Hovannisian, (der.), *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*, New Jersey, Transaction Publishers, 2003, s. 263.

tirilmediğinde, acı sonraki nesillere aktarılmakta, çatışma olmasa dahi çatışma hâlâ devam ediyormuşçasına dışlayıcı kimlikler sürdürülebilmektedir. Özellikle Suriye gibi ülke içinde çatışmaya düşmüş toplumsal gruplar için uzlaşma gereklidir. Çünkü hasmane tutum taşıyan kimlikler nesilden nesile aktarılrken ülkede yaşanabilecek olumsuz bir gelişmeyle hızlı toplumsal patlamalara ve şiddete dönüşebilmektedir. 2011 yılındaki Arap protesto hareketlerindeki patlamalar ve Suriye’nin içine düştüğü şiddet sarmalı bu duruma örnek teşkil etmektedir

Çatışma yaşayan ülkeler ve toplumlar için öncelik çatışmanın yatıştırılmasıdır, ardından çatışma çözümü ve son olarak da uzlaşma (*conflict settlement, conflict resolution, reconciliation*) sürecinin gelmesi genel kabul gören bir yaklaşımdır.⁵⁷ Hakiki bir barış gelmesi ve şiddetin tekrar etmemesi için çözüm ve uzlaşma aşamasında kimlik meselesi dikkate alınmalıdır. Bu süreçlerde çatışma çözümü ve uzlaşmanın sırasıyla var olmasına ya da birbirinin alternatifiymişcesine yürütülmesine gerek yoktur.⁵⁸ İç içe süreçler şeklinde de yürütülebileceği gibi çatışmanın türüne ve seyrine göre sırası ve içeriği de değişebilmektedir. Fakat çatışma çalışmalarında son dönemlerde kabul gören önemli nokta çatışma çözümünden sonra uzlaşma aşamasının gelmesi gerekliliğidir.⁵⁹ Çatışma çözümü ve uzlaşma süreçleri bir arada uygulanırsa hakiki bir barış sağlayabileceği kabul görmektedir.

Uzlaşma süreci çatışma çözümünden fazlası olarak düşünülmektedir. Çatışma çözümünde var olan sorunlara ilişkin yeni politikalar ve yaklaşımlar geliştirmek gerekmektedir. Çatışmanın hukuki, iktisadi ve siyasi somut sebepleri üzerinde çalışmak, çatışma sebeplerini yeni yaklaşımlar önererek sonlandırmaya gayret etmek gerekmektedir. Uzlaşma ise hem çatışma çözümünü içermekte hem de çözüm süreçlerinin sonrasına da vurgu yapmaktadır.⁶⁰ Yani sadece siyasi ve iktisadi düzenlemeler yetmemekte aynı zamanda uzlaşma sürecinde sosyal grupların karşılıklı tolerans düzeyini, tutumlarındaki deği-

57 John W. Burton, *Conflict Communication: The Use of Controlled Communication in International Relations*, London, Macmillan, 1969, 11 ve 12. bölümler; N. N. Rouhana, “Identity and Power in the Reconciliation of Protracted National Conflict,” A. H. Eagly, R. M. Baron and V. L. Hamilton (der.), *The Social Psychology of Group Identity and Social Conflict: Theory, Application, and Practice*, Washington, American Psychological Association, 2004, s. 173-187; Herbert C. Kelman, “Reconciliation as Identity Change: A Social-Psychological Perspective”, Yaacov Bar-Siman-Tov (der.), *From Conflict Resolution to Reconciliation*, Oxford, Oxford University Press, 2004, s. 111-124.

58 Herbert C. Kelman, “Reconciliation from a Social-Psychological Perspective,” Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher (der.), *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, New York, Oxford, Oxford University Press, 2008, s. 18.

59 Herbert C. Kelman, “Building a Sustainable Peace: The Limits of Pragmatism in the Israeli–Palestinian Negotiations”, *Journal of Palestine Studies*, Cilt 28, No 1, 1998, s. 37.

60 D. J. Whittaker, *Conflict and Reconciliation in the Contemporary World*, London and New York, Routledge, 1999, s. 1-9.

şimleri ve psikolojik süreçleri de etkileyen bir yaklaşım gerekmektedir. Bu anlamıyla uzlaşma çözüm sürecinin bir adım sonrası olarak hem iç hem dış politikada toplumların takındıkları kimlikleri de sorgulamayı ön görmektedir.

Uzlaşma sınırlı veya kapsamlı ölçeklerde yapılabilmektedir.⁶¹ Hukuki kısma odaklanarak insan haklarına ilişkin düzenlemeler ve siyasi çözüm süreçleri başlatılarak daha sınırlı bir uzlaşma süreci mümkündür.⁶² İdeal olan ise bunların üzerine, karşılıklı bağışlama ve dışlayıcı olmayan yeni kimlik arayışına girerek psikolojik süreçleri başlatmak ve daha kapsamlı ve kalıcı bir uzlaşma için çaba harcamak da mümkündür.⁶³ Bu seçeneğin çok zor ancak kalıcı barış için gerekli seçenek olduğu açıktır.

Uzlaşmada güncel olanı önceliğe alan yaklaşımlar olduğu gibi geçmişe odaklanan yaklaşımlar da mevcuttur. Araçsal uzlaşma yaklaşımı (*instrumental*) ya da bir diğer adıyla işaret/sinyalizasyon (*signaling*) uzlaşma modelinde, çatışmada neler yaşandığını ya da çatışmadaki hakikatleri konuşmak mümkün olsa da bu yaklaşım güncel olana odaklanmaktadır. Geçmiş yerine güncel ilişkiler ve iş birliğine dönük eylemler ön planda olmaktadır. Birbirleriyle düşmanca ilişki geliştirmiş grupların aşamalı bir şekilde bir araya gelmeye başlaması ve iş birliği içeren eylemlerde ve projelerde yer alması, böylelikle yavaş dahi olsa karşılıklı güven geliştirebilmeyi öğrenmeleri beklenmektedir.⁶⁴ Bu uzlaşma yaklaşımında ortak çalışmaların ve güven geliştirmeye yönelik eylemlerin sürekli tekrar edilmesini sağlamak önem arz etmektedir. Bireylerin ve grupların sürekli ortaklık içerisinde bulunması negatif algıların, ön yargıların ve düşmanca ilişkilerin azalmasını sağlaması ve tutumlarda dönüşüm yaratması beklenmektedir. İletişimin kesintisiz sürdürülmesi ve özellikle genç nesillerde iş birliği projelerinde ısrarcı olunması ve bu sayede gruplar arası düşmanlıkların ve önyargıların azaltılmaya çalışılması önem taşımaktadır.⁶⁵ Bu yaklaşım geçmişle ilgili konuşmayı ya da adaleti sağlamaya çalışmayı reddetmemektedir. Fakat güncel olana vurgu yaparak geçmişte yaşanan acı olayların üzerinden zaman geçmesini ve ileriki zamanlarda bu olayları konuşabilecek aşamaya gelinmesini öngörmektedir. Araçsal uzlaşma yaklaşımı bir arada yaşamaya devam etmeyen topluluklar için önerilse de Suriye gibi iç çatışma yaşamış olan topluluklarda da uygulanması mümkündür.

61 Ernesto Verdeja, *Unchopping a Tree: Reconciliation in the Aftermath of Political Violence*, Philadelphia, Temple University Press, 2009, s. 12-27.

62 a.g.e.

63 a.g.e.

64 Arie Nadler and Nurit Shnabel, "Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation and the Needs-Based Model of Socioemotional Reconciliation", Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher (der.), *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, s. 37-56.

65 William J. Long, and Peter Brecke, *War and Reconciliation: Reason and Emotion in Conflict Resolution*, Cambridge, MA, MIT Press, 2003, s. 35-119.

Ruanda veya Güney Afrika Cumhuriyeti gibi aynı ülkede yaşayan topluluklar arası epey sıkıntılı, şiddet içeren geçmişleri olan ülkelerde öncelikle tercih edilen uzlaşma modeli bağışlamaya ve geçmişe odaklanan yaklaşımlar olmuştur. Toplumsal duygulanım (*socioemotional*) ya da diğer adıyla bağışlama (*forgiveness*) uzlaşma yaklaşımları, şiddet geçmişleri olan ve günümüzde bir arada yaşamaya devam eden topluluklarda daha sık önerilen yaklaşımlardır. Güney Afrika Cumhuriyeti’nde ve Ruanda’da uygulanmaya çalışılan bu yaklaşımlar doğal olarak her ülkenin siyasi, iktisadi ve kültürel alt yapısıyla bağlantılı şekilde farklı sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Örneğin Güney Afrika Cumhuriyeti’nde⁶⁶ Ruanda’ya oranla daha başarılı sonuçlar elde edilmiştir.

Toplumsal duygulanım uzlaşma yaklaşımında ana hedef toplumu tekrar bütünleştirebilmektir. Araçsal uzlaşma modelinden farklı olarak geçmişe ve çatışmanın olduğu zamana odaklanmak daha ön plandadır. Geçmişte yapılan hataları konuşmak, sorunları anlamaya çalışmak ve bunun için tarih komisyonları gibi oluşumlara başvurmak gerekmektedir. Hatta adalet komisyonları ve ilgili mahkemeleri kurarak failleri cezalandırma yoluyla da geçmişle hesaplaşmak öngörülmektedir. Karşılıklı affetme ve bağışlamayı da içeren uzlaşma türlerinde hakikat ve uzlaşma komisyonlarının kurulması sıklıkla vurgulanmaktadır. Bu komisyonlar geçmişle barışma, karşılıklı affetme, itiraf ve devamında suçluların cezalandırılması gibi çok sayıda işleve sahiptir. Hem tarihe hem de hukuki yollara başvurarak şiddetle bağlantısı olanların, faillerin sorumluluk almaları, cezalandırılmaları ve mağdurlardan ya da mağdur ailelerinden özür dilemeleri beklenmektedir.⁶⁷ Bu yaklaşımda, geçmiş ile barışmak, özür dilemek, karşılıklı bağışlamak ve özür dileme-affetme döngüsünü oluşturmak öncelik arz etmektedir.⁶⁸

Çatışma sonrası Suriye’de toplumsal kimlikler ve özellikle de dışlayıcı mezhepsel kimlikler üzerinde çalışarak uzlaşma süreçleri gerçekleştirme isteği, uzun vadede şiddetin tekrarlamaması için gerekli ancak uygulaması epey güç bir süreçtir. Yeni bir çatışmayı önlemek ve karşılıklı şiddet döngüsü oluşmasının önüne geçebilmek için çatışma çözümlerinin ve uzlaşma süreçlerinin gerçekleştirilmesi gerektiği ve bu süreçler içerisinde demokratik siyasi kültürün yerleştirilebilmesi ve dışlayıcı olmayan kimliklerin inşa edilmesi

66 James L. Gibson, Amanda Gouws, *Overcoming Intolerance in South Africa: Experiments in Democratic Persuasion*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003; James L. Gibson, “Overcoming Apartheid: Can Truth Reconcile a Divided Nation?”, *The Annals of the American Academy*, No 603, January 2006, s. 82-110.

67 Arie Nadler ve Nurit Shnabel, “Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation”

68 Christopher Mitchell, *The Nature of Intractable Conflict: Resolution in the Twenty First Century*, London, New York, Palgrave Macmillan, 2014, s. 277; Ronald J. Fisher, “Social-Psychological Processes in Interactive Conflict Analysis and Reconciliation”, Mohammed Abu-Nimer (der.), *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice*, Lanham, MD, Lexington Books, 2001, s. 28.

gerektiği tüm literatürde kabul edilen bir gerçekliktir. Suriye gibi uzun yıllar şiddet sarmalında bulunan ve dışlayıcı kimliklerin gayet yerleşik olduğu ülkelerde bunu gerçekleştirmenin ne denli zor olduğu aşikardır. Fakat uzun vadeli girişimler için uzlaşma adımları atılması gerektiği de açıktır.

Ülkede çatışma biterken ya da bittikten sonra çatışma çözümleri ve uzlaşma sürecinin hızla başlatılması gerekmektedir. Suriye'nin siyasi, iktisadi, hukuki her türden sorunu olduğu ve ülkedeki siyasi sistemin ciddi biçimde yeniden yapılandırılması gerektiği açıkça görülmektedir. Mevcut durumda Esad yönetiminin ülkeyi yönetmeye devam ettiği düşünüldüğünde yönetimin şiddeti sonlandırmaya yakın olduğu ve aldığı dış destekle birlikte askerî baskı yöntemleri kullanarak mevcut sistemi devam ettirmeye çalışma olasılığı bulunmaktadır. Fakat böylesi bir tercihin orta veya uzun vadede tekrar sorunlara yol açacağını ve toplumda farklı tepkiler doğurabileceğini ön görmek hiç zor değildir. Zira Suriye geçmişindeki hiçbir şiddet olayı ve toplumsal sorunun ardından çözüm ve uzlaşma süreçleri gerçekleştirmeyen ülkelere göre şiddet tekrar eder bir örüntüye sahiptir. Bu nedenle mevcut yönetimin bu denli uzun bir iç savaşın ardından çözüm ve uzlaşma başlatmayı düşünmesi ciddi bir gerekliliktir.

Sonuç

Ortadoğu farklı dinler ve mezheplerin doğduğu bir bölge olarak dini ve mezhepsel kimliklerin en güçlü olduğu yerlerden birisi olmuştur. Tüm Ortadoğu devletleri farklı dini ve mezhepsel grupları barındırırken kimi ülkeler için bu kimlikler birleştirici olmuş ya da çatışmaya yol açmamıştır. Suriye gibi devletler ise çok kısa sürede mezhepsel kimliklerin bayrağı altında çatışmalar ve iç savaşlara sahne olmuştur. Dünya üzerinde homojen ülkeler bulmak imkansızdır, Tüm ülkeler dini, mezhepsel ya da etnik bir azınlığı mutlaka barındırmaktadır. Çok kültürlü, çok dilli her bir ülkenin çatışmaya düşmediği görülmektedir.

Suriye'de farklı din ve mezheplerin bir arada yaşadığı ve sınırları Fransız manda rejimince oluşturulmuş bir ülkedir. Bu nedenle toprağa ve ülkeye bağlı milliyetçilikler oluşması güçtür. Topluluklar uzun yüzyıllar boyunca dini ve mezhepsel kimlikle tanımlandıkları için bu durumun devamının beklenmesi olağandır. Bağımsızlık tarihinden itibaren de ülkede mezhepsel kimlikler güçlüdür ve buna bağlı bir siyaset mevcuttur. Mezhepler doğası gereği aynı mezhepten olmayanlar için dışlayıcı ve güçlü bir kimliktir. Mezhepler için bu dışlayıcı niteliği azaltmanın, geri planda tutmanın yolları mevcuttur. Siyasi ve iktisadi hayattan pay alabilmek mezhepsel, kişisel bağlantılarla değil

de kurumsal ve liyakate dayalı şekilde yürütülebiliyorsa mezhep vurgusunda azalma görüldüğü ve daha kapsayıcı siyasi kimliklerin ortaya çıkabildiği bilinmektedir. Bu durumda mezhepsel kimlikler yaygın ve sıradan (*banal*) kimlikler olarak sosyal hayatta varlığını sürdürmektedir. Fakat Suriye’de ve özellikle Beşar Esad döneminde olduğu üzere, iktisadi ve siyasi hayata erişim mezhepsel bağlantılar kullanılarak gerçekleşiyorsa mezhepçi dilin artışa geçmesi olağandır. Kıt kaynakların olduğu bir yerde siyasi ve iktisadi pazardan pay almak mezhep bağlantısıyla gerçekleşmeye başlamışsa karşılıklı olarak mezhep siyasetinde artış gözlenmektedir. Bu durum da mezheplerin nasıl araçsallaştırıldığına işarettir. Hafız Esad döneminde görece daha sınırlı ölçekte olsa da Beşar Esad dönemi Suriye’inde mezheplerin daha fazla araçsallaştığı ve iç savaşın başlamasıyla bu durumun giderek derinleştiği ve keskinleştiği açıkça görülmektedir.

Suriye’de iç savaşın başlamasına yol açan çok sayıda iktisadi ve siyasi somut sebep mevcuttur ve ilk dönemlerdeki protestolar da işsizlik, iktisadi sıkıntılar, yoksulluk ve benzeri somut sorunlar dile getirilmiştir. Bu nedenle mevcut çatışma içi yarı mezhepsel diyenler olsa da iç savaşın seyri direkt olarak mezhepsel bir retoriğe dönüşmüştür. Elitin, yönetimin, diğer devletlerin ve aktörlerin de bu dili sahiplenip giderek vurguyu artırmasıyla ülkedeki çatışmalar gayet açık biçimde mezhepçi bir nitelik kazanmıştır. Dışlayıcı ve araçsal olarak kullanılan mezhep kimliklerinin olduğu ülkelerde hakiki anlamda barışın gelmesi ve toplum içerisindeki farklı kimlik grupları arasında toleransın artırılması, toplumsal bütünleşme ve uzlaşma gerçekleştirilebilmesi çatışma çalışmalarındaki en güç konulardan birisi olmaktadır. Ülkede hiç değişmeyen sabitlerden birisi mezhepsel ve dini kimliklerin varlığıdır. Yönetimin, elitin, iç savaşın ve diğer aktörlerin artırdığı mezhep vurgusu önümüzdeki yıllarda bu kimliğe ilişkin tüm meselelerin daha zor olacağını işaretleri olmaktadır. Suriye’de çatışma sonrasında çözüm ve uzlaşma süreçleri gerçekleştirilmesi gerektiği aşikardır. Aynı zamanda bu süreçlerde mezhepsel kimliği dikkate almadan çözümün ve uzlaşmanın gerçekleştirilemeyeceği de açıkça görülmektedir.

Ülkede somut anlamda siyasi, iktisadi ve hukuki alt yapının yeniden inşası gerekirken eş zamanlı olarak çatışan grupların sosyopsikolojik süreçleriyle, kimlik, toplumsal algı, karşılıklı iletişim ve tutum meseleleriyle de uğraşılması önem taşımaktadır. Çünkü çözüm sadece somut siyasi ve iktisadi paylaşımların yapılmasıyla gerçekleşmemektedir. Kalıcı çözümler için grupların karşılıklı tutumlarında ve dışlayıcı kimlik algılarında değişiklikler olması gerekmektedir. Bu nedenle ülkede çatışma çözümü ve uzlaşma sürecinin gerçekleştirilmesi tekrar şiddet döngüsüne düşülmemesi için büyük önem arz

etmektedir. Çatışma çözümü ve uzlaşma literatürü, Suriye gibi şiddet döngüsü yaşayan ancak bir arada yaşamaya devam eden toplumlarda uzlaşma için toplumsal duygulanım yaklaşımını önermektedir. Fakat bu yaklaşımı uygulamanın zorluğu ve mevcut iktidarın değişmediği göz önüne alınarak araçsal uzlaşma yaklaşımını da tercih edilebilir görünmektedir.

Kaynakça

Ababsa, Myriam (2015). “The End of a World: Drought and Agrarian Transformation in Northeast Syria 2007–2010”, Raymond Hinnebusch, Tina Zintl (der.), *Syria from Reform to Revolt, Volume I: Political Economy and International Relations*, Syracuse, NY, Syracuse University Press, 199-224.

Abdelal, Rawi E., Yoshiko Margaret Herrera, Alastair Iain Johnston, Rose McDermott (2009), *Measuring Identity: A Guide for Social Scientists*, Cambridge, Cambridge University Press.

Almond, Gabriel A., Sidney Verba (1989), *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, London, Sage Publications.

Álvarez-Ossorio, Ignacio, I. Gutierrez de Teran (2013), “The Syrian Ruling Elite and the Failure of the Repressive Trend”, Ferran Izquierdo Brichs, *Political Regimes in the Arab World: Society and The Exercise of Power*, London, New York, Routledge.

Balanche, Fabrice (2018), *Sectarianism in Syria's Civil War*, Washington, The Washington Institute for Near East Policy.

Bishara, Azmi (2013), *Syria: The Painful Path to Freedom*. Doha, Arab Center for Research and Policy Studies.

Brubaker, Rogers and Frederick Cooper (2000), “Beyond “Identity””, *Theory and Society*, Cilt 29.

Burton, John W. (1969), *Conflict Communication: The Use of Controlled Communication in International Relations*, London, Macmillan.

Cederman, Lars-Erik, Andreas Wimmer, Brian Min (2010) “Why do ethnic groups rebel?: New data and analysis”, *World Politics*, Cilt 62, No 1, s. 87–119.

Cleveland, William L., Martin Bunton (2009), *A History of the Modern Middle East*, Philadelphia, Westview Press.

Cohen, Ronen A. (2014), *Upheavals in the Middle East: The Theory and the Practice of a Revolution*, Lanham, Boulder, New York, Lexington Books.

Conduit, Dara (2017), “The Patterns of Syrian uprising: Comparing Hama in 1980–1982 and Homs in 2011”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Cilt 44, No 1, s. 73-87.

Dolón, Rosana and Júlia Todoli (der.) (2008), *Analysing Identities in Discourse*, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.

Donati, Caroline (2013), “The Economics of Authoritarian Upgrading in Syria”, Steven Heydemann and Reinoud Leenders (der.) *Middle East Authoritarianisms: Governance, Contestation, and Regime Resilience in Syria and Iran*. Stanford CA: Stanford University Press s. 35-60.

Erkan, Hakan Sezgin (2021), “Suriyeli Göçmenlerin Türkiye’yi Tercihini Üzerinden Göç Teorilerine Yeniden Bakış”, *Ortadoğu Etütleri*, Cilt 13, No 3, s. 421-445.

Fisher, Ronald J. (2001), “Social-Psychological Processes in Interactive Conflict Analysis and Reconciliation”, Mohammed Abu-Nimer (der.), *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice*, Lanham, MD, Lexington Books.

Fromkin, David (2001), *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, New York, Henry Holt and Company.

Gibson, James L. (2003), Amanda Gouws, *Overcoming Intolerance in South Africa: Experiments in Democratic Persuasion*, Cambridge, Cambridge University Press.

Gibson, James L. (2006), “Overcoming Apartheid: Can Truth Reconcile a Divided Nation?”, *The Annals of the American Academy*, No 603, s. 82-110.

Goldsmith, Leon (2011), “Syria’s Alawites and the Politics of Sectarian Insecurity: A Khaldunian Perspective”, *Ortadoğu Etütleri*, Cilt 3, No 1, s. 33-60.

Gurr, Ted Robert (2000), *Peoples Versus States: Minorities at Risk in the New Century*. Washington DC, US Institute of Peace Press.

Hinnebusch, Raymond (2019) “Sectarianism and Governance in Syria”, *Studies in Ethnicity and Nationalism* Cilt 19, No 1, s. 41-66.

Hinnebusch, Raymond (2015), “President and Party in Post-Ba’thist Syria: From the Struggle for “Reform” to Regime Deconstruction”, Raymond Hinnebusch and Tina Zintl (der.), *Syria from Reform to Revolt: Political Economy and International Relations Volume 1*, New York, Syracuse University Press.

Hinnebusch, Raymond (2011), “The Ba’th Party in Post-Ba’thist Syria: President, Party and the Struggle for ‘Reform’”, *Middle East Critique*, Cilt 20, No 2, s. 109-125.

Hinnebusch, Raymond (2001), *Syria: Revolution from Above*, London, New York, Routledge.

Ismael, Tareq Y., Jacqueline S. Ismael, Glenn E. Perry (2010), *Government and Politics of the Contemporary Middle East*, London, New York, Routledge.

Kelman, Herbert C. (2008), “Reconciliation from a Social-Psychological Perspective,” Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher (der.), *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, New York, Oxford, Oxford University Press.

Kelman, Herbert C. (2004), “Reconciliation as Identity Change: A Social-Psychological Perspective”, Yaacov Bar-Siman-Tov (der.), *From Conflict Resolution to Reconciliation*, Oxford, Oxford University Press.

Kelman, Herbert C. (1998), “Building a Sustainable Peace: The Limits of Pragmatism in the Israeli–Palestinian Negotiations”, *Journal of Palestine Studies*, Cilt 28, No 1.

Lawson, Fred (2018), Re-visiting the Political Economy of the Syrian Uprising. In Raymond Hinnebusch and Omar Imady (der.), *The Syrian Uprising: Domestic Origins and Early Trajectory*, London and New York, Routledge.

Long, William J. and Peter Brecke (2003), *War and Reconciliation: Reason and Emotion in Conflict Resolution*, Cambridge, MA, MIT Press.

Malesevic, Sinisa (2006), *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*, New York, Palgrave Macmillan.

Masters, Bruce (2001), *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Cambridge, Cambridge University Press.

Matar, Linda (2016), *The Political Economy of Investment in Syria*. Houndmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan.

Mitchell, Christopher (2014), *The Nature of Intractable Conflict: Resolution in the Twenty First Century*, London, New York, Palgrave Macmillan.

Nadler, Arie and Nurit Shnabel (2008), “Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation and the Needs-Based Model of Socioemotional Reconciliation”, Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher (der.), *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, New York, Oxford, Oxford University Press, s. 37-56.

Phillips, Christopher (2015), “Sectarianism and Conflict in Syria”, *Third World Quarterly*, Cilt 36, No 2, s. 357-376.

Robinson, Heather M, Ben Connable, David E Thaler, Ali G Scotten (2018), *Sectarianism in the Middle East: Implications for the United States*, Santa Monica, RAND Corporation.

Roessler, Philip (2011), “The enemy within: Personal rule, coups, and civil war in Africa”, *World Politics*, Cilt 63, No 2, s. 300–346.

Rouhana, N. N. (2004), “Identity and Power in the Reconciliation of Protracted National Conflict,” A. H. Eagly, R. M. Baron and V. L. Hamilton (der.), *The Social Psychology of Group Identity and Social Conflict: Theory, Application, and Practice*, Washington, American Psychological Association, s. 173-187.

Salık, Nuri (2014), “Rethinking State-Society Relations in Syria until 1970: What Does the Center-Periphery Model Tell Us?”, *Ortadoğu Etütleri*, Cilt 5, No 2, s. 115-140.

Smith, Rogers M. (2002), “Identity, Interests, and the Future of Political Science” *Perspectives on Politics*, Cilt 2, No 2, s. 301–312.

Sottimano, Aurora (2009), “Ideology and Discourse in the Era of Ba’thist Reforms: Towards an Analysis of Authoritarian Governmentality”, Aurora Sottimano and Kjetil Selvik, *Changing Regime Discourse and Reform in Syria*, Scotland, University of St. Andrews Centre for Syrian Studies.

Stolleis, Friederike (2015), “Discourses on Sectarianism and ‘Minorities’ in Syria” Friederike Stolleis (der.), *Playing the Sectarian Card: Identities and Affiliations of Local Communities in Syria*, Beirut, Friedrich-Ebert-Stiftung.

Staub, Ervin (2003), “Healing and Reconciliation”, R. G. Hovannisian, (der.), *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*, New Jersey, Transaction Publishers.

Verdeja, Ernesto (2009), *Unchopping a Tree: Reconciliation in the Aftermath of Political Violence*, Philadelphia: Temple University Press.

Verkuyten, Maykel (2005), *The Social Psychology of Ethnic Identity*, Hove, New York, Psychology Press.

Wedeen, Lisa (1999), *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric, and Symbols in Contemporary Syria*, Chicago, London, The University of Chicago Press.

Weigert, Andrew J., J. Smith Teitge, Dennis W. Teitge (1986), *Society and Identity: Towards a Sociological Psychology*, Cambridge, Cambridge University Press.

Whittaker, D. J. (1999), *Conflict and Reconciliation in the Contemporary World*, London and New York: Routledge.

Wimmen, Heiko (2017), “The Sectarianization of the Syrian War”, Frederic Wehrey (der.), *Beyond Sunni and Shia: The Roots of Sectarianism in a Changing Middle East*, Oxford, Oxford University Press, s. 61-85.

موجات الاحتجاجات في العراق بعد 2003: أسبابها وأثرها على العملية السياسية في البلد

حسن هادي الزبيدي *

تاريخ الاستلام: 2022/06/20 تاريخ القبول: 2022/06/21

اقتباس: زبيدي ح.هـ. "موجات الاحتجاجات في العراق بعد 2003: أسبابها وأثرها على العملية السياسية في البلد"، دراسات الشرق الأوسط، 107-79 (2022): 14-1

معرف الغرض الرقمي: 10.47932/ortetut.1133362

الملخص

لا يمكن فصل ما جرى في العام 2011 من مظاهرات وما بعده فالأسباب التي خرج لأجلها المتظاهرين، كان من أسبابها فشل الحكومات المتعاقبة بعد الاحتلال من توفير الأمن والخدمات، لانتشار الفساد المالي والاداري، وهي تهمة تكاد تكون سمة وصفه تسندها الأدلة والوثائق من ذات الاطراف المشاركة بالعملية السياسية، وإذا كان هذا السبب أحد الاسباب التي أدت لانقضاة 25 فبراير/ شباط 2011 وما تلاها وصولا لمظاهرات العام 2013، وأسبابه تمثل اهمية كبرى لطيف واسع من العراقيين، كتقييد الحريات وكثرة عمليات الاعتقالات والاختفاء القسري للمواطنين، لتكتمل هذه الصورة المشوشة مع صورة اخرى حصلت بعد العام 2014، فزادت المعاناة والتحديات، فزادت من اعداد المغيبين، فيما اصبح طيف واسع يسكنون اما في مخيمات للاجئين او في مناطق تنعدم فيها الخدمات لا تصلح للسكن على وفق ابسط المعايير الانسانية.

وإذا كانت هذه الصورة تمثل جزء من العراق، فان الجزء الاخر منه لا يعيش بحال أفضل منه بفقدانهم للخدمات، ويعيش الشباب في حالة من الضياع نتيجة قلة فرص العمل وانتشار المخدرات، فبرزت مظاهرات مناطقية سنوية يوحدها الاسباب التي خرجوا لأجلها، فضلا عن مظاهرات متعددة من العاطلين عن العمل، وكذلك ساعدت تلك الاسباب في انتشار عصابات الجريمة المنظمة، نتيجة انفلات وانتشار السلاح، والذي يتسبب بالكثير من الصدمات بين العشائر العراقية، والنتيجة مظاهرات أكتوبر/ تشرين الأول 2019. ومع ما حققته تلك الاحتجاجات من نتائج بتغيير الحكومة و اجراء انتخابات مبكرة على وفق قانون جديد قسم المحافظات الى مناطق انتخابية بدل عن المحافظة منطقة انتخابية واحدة، مع هذا خرجت هنا وهناك العشرات وربما المئات من المظاهرات والاحتجاجات الفئوية.

هذه الاسباب وغيرها كانت وما تزال تشكل تحديات أمام أي حكومة، لاسيما حكومة مبنية على التوافق والاصطفاف الطائفي، وقد فشلت كالعادة على تشكيل حكومة جديدة رغم مرور ما يزيد عن تسعة أشهر من اجراء الانتخابات المبكرة في أكتوبر/ تشرين الأول 2021، وهو ما تنطلق منه فرضية البحث.

الكلمات المفتاحية: مظاهرات، اقتصاد، خدمات، فساد، اعتقالات، تحديات.

* دكتور، جامعة بغداد-العراق، dr.halrasheed65@gmail.com
رقم أوركيد: 0000-0003-4076-0031

Waves of Protests in Iraq After 2003: Its Causes and Impact on the Political Process in the Country

Hassan Hadi AL-ZUBAİDİ*

Geliş tarihi: 20/06/2022

Kabul tarihi: 21/06/2022

Atf: Zubaidi, H.H, “Waves of Protests in Iraq After 2003: Its Causes and Impact on the Political Process in the Country”, Middle East Studies, 14-1 (2022): 79-107

DOI: 10.47932/ortetut.1133362

Abstract: Demonstrations in 2011 and beyond cannot be separated. The reasons for the demonstrators were the failure of successive governments after the occupation to provide security and services and the spread of financial and administrative corruption. This charge is supported by evidence and documents from the same parties involved in the political process. This is one of the reasons that led to the uprising of February 25, 2011, and the subsequent 2013 demonstrations. There are also other reasons of great importance to a wide spectrum of Iraqis, such as: restricting freedoms, frequent arrests, and enforced disappearances of citizens. Thus, this confused picture will be complemented with another one that occurred after 2014, which led to increased suffering and challenges. This is due to the increasing number of absentees as well as a wide spectrum of people living either in refugee camps or in areas where services are not suitable for living according to the most basic humanitarian standards. If this image represents a part of the people of Iraq, the other part of it does not live better than the loss of services. Young people live in a state of loss as a result of a lack of employment opportunities and the spread of drugs (crystals). Therefore, there were annual regional demonstrations united by the reasons for which they demonstrated, as well as several demonstrations by the unemployed. This helps the spread of organized crime gangs, as a result of the uncontrolled spread of weapons, which causes a lot of clashes between the Iraqi tribes and the result of the demonstrations in October 2019. These and other reasons were and still pose challenges to any government, in the context that the formation of the government is based on consensus and sectarian alignment. This research stems from the hypothesis that “the challenges facing the Iraqi government after 2011 are the same as before, which impedes the maturity of the political process and avoids deficiencies in its policy.” In addition to the introduction and conclusion, this research will include a number of demands discussing the causes of the demonstrations that took place in 2011 and beyond. How did the Iraqi governments deal with them and what were the results of these demonstrations in light of the interaction of governments with them? Hence, in a final demand, a reading of the future of Iraq will take place in light of the internal challenges facing the government.

Keywords: demonstrations, economy, services, corruption, arrests, challenges.

* Hassan Hadi Al-Zubaidi: Dr, University of Baghdad-IR, dr.halrasheed65@gmail.com ORCID: 0000-0003-4076-0031

2003 Sonrası Irak'taki Protesto Dalgaları: Nedenleri ve Ülkedeki Siyasi Sürece Etkisi

Hassan Hadi AL-ZUBAİDİ*

Geliş tarihi: 20/06/2022

Kabul tarihi: 21/06/2022

Atf: Zubaidi, H.H, “2003 Sonrası Irak'taki Protesto Dalgaları: Nedenleri ve Ülkedeki Siyasi Sürece Etkisi”, Ortadoğu Etütleri, 14-1 (2022): 79-107

DOI: 10.47932/ortetut.1133362

Öz: 2011 yılı ve sonrasında yapılan gösteriler birbirinden bağımsız değerlendirilemez. Protestoların nedenleri; işgalden sonra birbirini izleyen hükümetlerin güvenliğini temin etme, hizmet sunumundaki başarısızlığı ve mali-idari yolsuzluğun yaygınlaşmasıdır. Bu suçlama, siyasi sürece dâhil olan taraflarca sunulan kanıt ve belgelerle desteklenmektedir. 25 Şubat 2011 ve sonrasındaki 2013 gösterilerine yol açan sebeplerden biri de budur. Geniş bir Iraklı yelpazesi için büyük önem taşıyan başka nedenler de bulunmaktadır: Özgürlüklerin kısıtlanması, sık sık gerçekleşen tutuklamalar ve vatandaşların kaybolması gibi. Nitekim, bu karmaşık tablo, 2014'ten sonra giderek artan ıstırap ve zorluklara yol açan başka bir tablo ile tamamlanmaktadır. Bunun nedeni; ortadan kaybolmaların artmasının yanı sıra, mülteci kamplarında veya hizmetlerin en temel insani standartlar açısından yaşamaya uygun olmadığı bölgelerde bulunan geniş kitlelerin bulunmasıdır. Bu görüntü, Irak halkının bir kısmının karşı karşıya bulunduğu durumdur, kalan diğer bir kesim ise sunulamayan hizmetler nedeniyle daha iyi koşullarda yaşam standardından mahrum hâledir. Gençler, istihdam olanaklarının olmaması ve uyuşturucuların (kristallerin) yayılmasının bir sonucu olarak yitik durumdadır. Bu nedenle, işsizlerin yaptıkları gösterilerin yanı sıra, farklı motivasyonlarla bir araya gelenlerin yaptıkları yıllık bölgesel gösteriler bulunmaktadır. Bu durum, Ekim 2019'daki gösteriler sonrasında silahların kontrolsüz bir şekilde yayılmasının da etkisi ile Irak aşiretleri arasında çok sayıda çatışmaya neden olmakta ve organize suç çetelerinin yaygınlaşmasına yardımcı olmaktadır. Bütün bunlar, diğer nedenlerle birlikte, genel mutabakat ve mezhepsel uyuma dayanan hükümetin oluşumu açısından, her bir hükümet için zorluk olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Bu araştırma, “Irak hükümetinin 2011'den sonra karşılaştığı zorluklar daha öncekilerle aynıdır ve bu da siyasi sürecin olgunlaşmasını engellemekte ve politikadaki eksikliklerin giderilmesine mâni olmaktadır” hipotezinden yola çıkmaktadır. Giriş ve sonuca ilâveten, bu araştırma, 2011 ve sonrasında meydana gelen gösterilerdeki talepleri ve bunların nedenlerini tartışmaktadır. “Irak hükümetleri tüm bu sorunlarla nasıl başa çıkmıştır ve hükümetlerle etkileşim açısından bu gösterilerin sonuçları ne olmuştur?” soruları bağlamında hükümetin karşı karşıya olduğu iç zorluklar ışığında Irak'ın geleceğine dair bir değerlendirme yapılmaktadır. **Anahtar Kelimeler:** Çatışma Çözümü, Uzlaşma, Suriye, Mezhep, Kimlik.

Anahtar Kelimeler: Gösteriler, Ekonomi, Hizmetler, Yolsuzluk, Tutuklamalar, Meydan Okumalar.

* Hassan Hadi Al-Zubaidi: Dr, Bağdat Üniversitesi-IR, dr.halrasheed65@gmail.com ORCID: 0000-0003-4076-0031

موجات الاحتجاجات في العراق بعد 2003: أسبابها وأثرها على العملية السياسية في البلد

الملخص

لا يمكن فصل ما جرى في العام 2011 من مظاهرات وما بعده فالأسباب التي خرج لأجلها المتظاهرين، كان من أسبابها فشل الحكومات المتعاقبة بعد الاحتلال من توفير الأمن والخدمات، لانتشار الفساد المالي والإداري، وهي تهمة تكاد تكون سمة وصفه تسندها الأدلة والوثائق من ذات الأطراف المشاركة بالعملية السياسية، وإذا كان هذا السبب أحد الأسباب التي أدت لانتفاضة 25 فبراير/ شباط 2011 وما تلاها وصولاً لمظاهرات العام 2013، وأسبابه تمثل أهمية كبرى لطيف واسع من العراقيين، كتقييد الحريات وكثرة عمليات الاعتقالات والإخفاء القسري للمواطنين، لتكتمل هذه الصورة المشوشة مع صورة أخرى حصلت بعد العام 2014، فزادت المعاناة والتحديات، فزادت من أعداد المغيبين، فيما أصبح طيف واسع يسكنون إما في مخيمات للاجئين أو في مناطق تنعدم فيها الخدمات لا تصلح للسكن على وفق أبسط المعايير الإنسانية.

وإذا كانت هذه الصورة تمثل جزء من العراق، فإن الجزء الآخر منه لا يعيش بحال أفضل منه بفقدانهم للخدمات، ويعيش الشباب في حالة من الضياع نتيجة قلة فرص العمل وانتشار المخدرات، فبرزت مظاهرات مناطقية سنوية يوحدها الأسباب التي خرجوا لأجلها، فضلاً عن مظاهرات متعددة من العاطلين عن العمل، وكذلك ساعدت تلك الأسباب في انتشار عصابات الجريمة المنظمة، نتيجة انفلات وانتشار السلاح، والذي يتسبب بالكثير من الصدمات بين العشائر العراقية، والنتيجة مظاهرات أكتوبر/ تشرين الأول 2019. ومع ما حققته تلك الاحتجاجات من نتائج بتغيير الحكومة وإجراء انتخابات مبكرة على وفق قانون جديد قسم المحافظات إلى مناطق انتخابية بدل عن المحافظة منطقة انتخابية واحدة، مع هذا خرجت هنا وهناك العشرات وربما المئات من المظاهرات والاحتجاجات القوية.

هذه الأسباب وغيرها كانت وما تزال تشكل تحديات أمام أي حكومة، لاسيما حكومة مبنية على التوافق والإصطفاف الطائفي، وقد فشلت كالعادة على تشكيل حكومة جديدة رغم مرور ما يزيد عن تسعة أشهر من إجراء الانتخابات المبكرة في أكتوبر/ تشرين الأول 2021، وهو ما تنطلق منه فرضية البحث.

الكلمات المفتاحية: مظاهرات، اقتصاد، خدمات، فساد، اعتقالات، تحديات.

المقدمة

على وفق دستور 2005، والدعوات الدولية والإقليمية، ومنهجية أحزاب السلطة يوم كانت تعيش حالة المعارضة للنظام السابق، يفترض أن يعيش العراق بعد احتلاله وتغيير النظام السياسي فيه، حالة من الاستقرار والازدهار الاقتصادي والسياسي والانسجام الاجتماعي، تكون الأسس الديمقراطية ركنه الأساس، وأحد أركان هذه الديمقراطية هي حرية التعبير والحق في التظاهر لمواجهة الفساد السياسي والإداري، والمطالبة بالحياة

السعيدة. ومن هذه المنطلقات كانت الجماهير تخرج في مظاهرات واحتجاجات ضد ممارسات الحكومة من انتهاكات لحقوق الانسان، وانتشار عمليات الفساد المالي والاداري. الا ان الحكومات المتعاقبة بعد الاحتلال الغربي للعراق عام 2003 والى يومنا هذا، تمارس أوسع انواع القسوة والقوة المفرطة ضد المتظاهرين، فضلاً عن محاولات إدانة واتهامات لمن يخرج في مظاهرات ضد الحكومة. ومع هذه الممارسات، الا ان الشعب ومع اصراره لتغيير الوضع، حقق بعض النتائج الايجابية، منها اشعار الحكومة ان الشعب العراقي مستمر بمطالباته، رغم كل محاولات العنف ضده وعمليات التسيط ومحاولات جره للمربع الطائفي.

وفي ظل تحديات متعددة كانت تواجه الحكومة والمتظاهرين، نجد ان مظاهرات تشرين الاول/ أكتوبر 2019 المستمرة ليومنا، قد جابهت بعض هذه التحديات، حيث أسقطت كل اتهامات الحكومة بالعمالة والانتماء الخارجي والطائفي، وهي تتجه الى تغيير وجهة العملية السياسية نحو ما يطمح له الشعب لغاية تغيير الدستور، فهل سينجح الشعب؟ أم ان القوى السياسية ستبقى تمارس انتهاكاتها وعمليات الفساد المالي والاداري، وترسخ وجودها بصورة أكبر؟

أهمية الدراسة:

تكمن أهمية الدراسة في كونها تواكب تطورات الحراك الشعبي الذي نشهده الساحة العراقية من مظاهرات وفعاليات احتجاجية ضد الحكومات المتعاقبة بعد الاحتلال الامريكي للعراق 2003، ولغاية المظاهرات التي خرجت منذ 1 أكتوبر/ تشرين الأول 2019 والمستمرة ليومنا هذا ونحن في العام 2020.

اشكاليات البحث:

- يفترض ان يعيش العراق بعد الاحتلال وما قيل حول التغيير حينها بوضع سياسي واقتصادي ربما يصل لحد الرفاهية، وبأقل شيء يقال بحال أفضل من الأنظمة السابقة، بما يمتلكه العراق من ثروات اقتصادية وبشرية تؤهله لذلك.
- يفترض بالحكومات ان تحقق شعاراتها التي رفعها قبل التغيير لمستقبل مشرق ينم عن تغيير جوهري، أهمها انها تؤمن بالتغيير السلمي للسلطة، وهي نابعة من الشعب عبر الانتخابات وستستجيب له عندما يطالبها بالتناحي، خاصة وان دستور 2005 الذي كان محط اشكال في حينها في الكثير من مواده، الا انه قد ضمن حقوق وحرريات المواطن في ابداء رأيه من خلال التظاهر والاحتجاج.

فرضية البحث:

ينطلق البحث من فرضية مفادها "ان الواقع الذي خلفه الاحتلال الأمريكي للعراق لم يأت بتحسين للواقع الاقتصادي والسياسي للشعب العراقي، مما ولد نقمة شعبية وتحديات ضد الحكومات التي لم تتعظ بما حصل لحكومات غيرها من الدول، وبشكل خاص بعد العام 2011".

هيكلية البحث:

سيضمن البحث فضلا عن المقدمة والخاتمة، عدد من المباحث التي تناقش اسباب المظاهرات التي خرجت في العام 2011 وما بعده، وكيف تعاطت الحكومات العراقية معها، وما هي النتائج التي خرجت بها تلك المظاهرات في ضوء تفاعل الحكومات معها، وفي المطلب الأخير سيضمن قراءة لمستقبل العراق في ظل التحديات الداخلية التي تواجه الحكومة.

المبحث الأول- الأسباب الاقتصادية والسياسية لخروج المظاهرات والاحتجاجات في العراق:

لعل أهم المشتركات للثورات العربية التي خرجت لأجلها التظاهرات، تتلخص بالمطالبة بالحريات والكرامة الانسانية ومحاربة الفساد المالي والإداري المستشريين، لاسيما تماهي السلطة مع المال، وكانت تقارير التنمية البشرية لسنوات قد شخّصت الحال بهدر الحريات والنقص الفادح في المعرفة، وتلك القضايا شكّلت المشهد الذي يكاد يكون مشتركاً للوضع العربي⁽¹⁾، ولا يختلف العراق عن باقي دول الربيع العربي مع بعض الخصوصية رغم تنوع نظم الحكم في دول الربيع العربي، وهي خصوصيات تتعلق بقيمة الفساد ومقدار انتهاكات الحريات، ولذلك سننطلق في هذا المطلب لبيان خصوصية أسباب المظاهرات في العراق.

الواقع الاقتصادي:

البطالة تشكل تحدّي اقتصادي واجتماعي كبير في العراق، لا تزال تُوْرَق المواطن وتحريره. وتشكل اغلب ان لم نقل كل الحراك الاجتماعي على خلفية الأزمات السياسية والاقتصادية والاجتماعية والأمنية، ومن بين أهم مظاهرها تعمق الفوارق الاجتماعية بفعل الاستقطاب الكبير في توزيع الدخل والثروة. فعلى الرغم من ان العراق بلد غني بالموارد

¹ عبد الحسين شعبان، حزيران 2012، قبل وبعد الربيع العربي الجيوبوليتيك ومفترق الطرق، مجلة حمورابي للدراسات، مركز حمورابي للبحوث والدراسات الاستراتيجية، العدد (3)، السنة الاولى، ص 31.

النفطية، إلا ان دخل الفرد فيه يعد متدنياً قياساً بالبلدان النفطية الاخرى، ويشكل الفقراء نسبة 23% من مجموع السكان، اي ما بين ربع السكان دون مستوى خط الفقر، والمسألة الأخطر (2) ما ذكره المتحدث الرسمي لوزارة التخطيط في سبتمبر/ أيلول 2018، بأن معدل البطالة للفئة العمرية (15-24) سنة بلغت 27.5%. ونصف العاملين بأجر يعملون لدى القطاع الحكومي (3). وأعلن صندوق النقد الدولي في مايو/ أيار 2018 ان معدل بطالة الشباب في العراق تبلغ أكثر من 40% (4). ويواجه حوالي مليون أربعة ملايين يتيم في العراق أوضاعاً صعبة اقتصادياً واجتماعياً (5).

تأتي أغلب هذه النسب نتيجة حتمية لوجود الفساد المالي والاداري (6). ففي ظل الاحتلال، الذي تم في الاصل تحت شعار تخليص العراق من الاستبداد، والفساد السياسي هو شعبة من شعب الفساد. وكان أحد المصادر في هيئة النزاهة العراقية قد كشف النقاب انه بين عامي 2003-2008 بلغت خسائر العراق من جراء الفساد المالي والاداري نحو 250 مليار دولار، واعتبر ان الامانة العامة لمجلس الوزراء تمثل "البؤرة الاخطر للفساد"، وان وزارة الدفاع تحتل موقعاً متقدماً بين الجهات السياسية على مستوى ممارسة الفساد (7). وفي "كتاب سري نشر في 12/11/2013 قد أظهر تفاصيل نفقات مجلس الوزراء لعام 2013، ويبين أن إجمالي نفقات المجلس بلغت ثلاثة ترليونوات و(322) ملياراً، و (698) مليون دينار، موزعة بحسب الجدول على أمانة رئاسة الوزراء، بنسبة 2.85%، بمبلغ (94) مليارات و(743) مليون دينار عراقي، فيما بين الجدول أن الميزانية المخصصة لرئاسة الوزراء بلغت

² للمزيد عن الواقع الاقتصادي للمجتمع العراقي وعن تفاوت الدخل الكلي العائد على اغنى وأفقر المجموعات في المجتمع العراقي، خصوصاً (رواتب الرئاسات الثلاث واصحاب الدرجات الخاصة الخيالية في مقابل الرواتب القليلة جدا لعامة الناس ينظر: هند قاسم محمد، 2015، حق التظاهر السلمي في العراق دراسة في العوامل المؤثرة، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية العلوم السياسية، جامعة بغداد، ص 112.

³ كم تبلغ نسبة الفقر في العراق وفق الاحصائية الجديدة لوزارة التخطيط؟، 15 ديسمبر 2018، <http://alghadeer.tv/news/detail/86993/>، حمل بتاريخ 2020/1/3.

⁴ وزارة التخطيط: نسبة البطالة بين شباب العراق بلغت 22.6%،

⁵ <https://www.rudaw.net/arabic/middleeast/iraq/2308201862018/8/23>، حمل بتاريخ 2019/12/30.

⁶ سلمى جابو مستشارة رئيس الجمهورية لشؤون المرأة، جريدة المدى، 14/تموز/2010، العدد (1847) السنة السابعة، ص 2.

⁷ بينت منظمة الشفافية الدولية في تقرير لها بأن الأعوام 2005، 2006، 2007، 2008، 2010 عد العراق فيها أكبر بلد في الفساد حتى قررت لدى بعض المختصين أن الفساد بلغ نحو 20% من ميزانية العراق السنوية وقد ذهبت هذه المنظمة في تقريرها السنوي لعام 2010 بأن العراق احتل المرتبة 175 من أصل 178 وتأتي بعده الصومال كدولة عربية. ينظر: جميلة عبد الحسين طاهر، 2012، أشكالية بناء دولة القانون العراق أنموذجاً 2003-2010، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية العلوم السياسية، جامعة بغداد، ص 66.

⁸ أحمد ابراهيم محمود وآخرون، 2010، حال الامة العربية 2009-2010 النهضة او السقوط، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، ط1، ص 122.

27.20% من الميزانية العامة للبلد، بمبلغ (903) مليارات، و(701) مليون دينار عراقي⁽⁸⁾. وهذا في سنة واحدة!

بلغ حجم الأموال التي هُربت إلى خارج البلاد منذ 2003 ولحد عام 2013، (130) مليار دولار هُرب قسم منها عن طريق صندوق أعمار العراق الذي بدأ عمله عام 2003 ولغاية 2008 وهذا ما كشفته لجنة النزاهة البرلمانية مؤخراً⁽⁹⁾. وبسبب هذا الهدر والفساد قد اغفلت الحكومة العراقية عن معالجة اهم مشكلة دمرت الاقتصاد العراقي، في المقابل أدى سوء الخدمات، وخصوصا انقطاع الكهرباء في فصل الصيف الحار، الى انطلاق شرارة التظاهرات السنوية. وتشير المصادر حسب البنك الدولي الى ان العراق يسجل إحدى أدنى نسب فرص العمل إلى عدد السكان في المنطقة، ويبلغ عدد عاطلين عن العمل في العراق 2.5 مليون نسمة من أصل إجمالي السكان في سن العمل الذي يقدر بنحو 20 مليون نسمة والعراق أكثر سكان العالم شبابا. فنحو 60% من العراقيين هم دون سن 25 عاماً، أن قرابة ربع السكان في سن العمل لا يعملون بشكل كامل – أي إما أنهم عاطلون عن العمل أو يعانون من بطالة مقنعة، ويتوقع أن يزيد عدد السكان في سن العمل بنسبة 54% من 20 مليون في 2015 إلى 32 مليون بحلول عام 2030، ومع هذه الوفرة في الموارد البشرية يبرز تحدي خلق عدد كاف من فرص العمل اللائقة والمنتجة، وتدني التحصيل العلمي للشباب يحول دون مشاركتهم في أعمال إنتاجية. فمن بين سبعة ملايين شباب عراقي، هناك أكثر من 4.3 مليون شاب خارج مقاعد المدرسة. يبقى القطاع الخاص صغيراً نسبياً وغير منظم إلى حد كبير، وهو لا يستغل حالياً طاقاته كاملة لإدراج الدخل، وتوليد فرص عمل. ومع ذلك تشير التقديرات إلى وجود زهاء 200 ألف عامل غير عراقي في العراق⁽¹⁰⁾.

الواقع السياسي:

هناك الكثير من المشاكل السياسية ولكن تكاد تهمة تزوير الانتخابات من التهم التي طالت جميع عمليات الانتخاب التي حصلت في العراق بعد 2003، وبشكل خاص انتخابات 2018، ولم تكن هذه المشكلة هي الوحيدة. ومن المشاكل الأخرى كانت نتيجة هيمنة كل من الولايات المتحدة وإيران، وحسب تصريحات كثيرة ومنها تصريحات مقتدى الصدر الذي أكد هيمنة

⁸ سمير اسطيفو شبلا، 2014/8/15، حقوق العراق بالارقام في عهد المالكي 2006 – 2014، حمل بتاريخ <https://ijauk.wordpress.com/2014/08/15/2019/12/27>.

⁹ للمزيد عن تفاصيل هذه الأرقام، والجهات المتهمه بتزويرها ينظر: جريدة المدى: في 20/تموز/2013، العدد (2847) السنة العاشرة، ص 1.

¹⁰ ينظر: تقرير منظمة العمل الدولية، لبرنامج الوطني للعمل اللائق العراق: التعافي والإصلاح، 2019-2023.

قاسم سليمان قاسم فليق القدس الايراني على العملية السياسية في العراق⁽¹¹⁾. ومع الطعون الكثيرة⁽¹²⁾ في الانتخابات المبكرة في 10 أكتوبر/ تشرين الأول 2021 الا ان المراقبين قللوا من قيمة التزوير الا فيما يخص زيادة عدد المصوتين حيث تم احتسابهم ليس على عدد من يحق لهم المشاركة في العملية الانتخابية البالغ عددهم بما يزيد عن (25) مليون مواطن هو المعمول به في كل دول العالم وفي الانتخابات السابقة ايضا، ولكن المفوضية اعتمدت نسبة المشاركة على من حدث بطاقته الانتخابية⁽¹³⁾ فأعلنت المفوضية ان عدد من شارك في الانتخابات كان 9.629.601 من بين من يحق لهم المشاركة البالغ عددهم 22.116.368 مواطن، وكانت النسبة المئوية 43.54%⁽¹⁴⁾.

ومن المشاكل التي نعيشها اليوم مشكلة تحديد الكتلة الاكبر فبعد انتخابات مارس/ آذار 2010، التي حصلت بعد جدل عنيف شهدته الساحة العراقية في إقرار قانون الانتخابات وتعديلاته، أعلنت مفوضية المساءلة والعدالة في 7 يناير/ كانون ثاني 2010 استبعاد 15 كياناً سياسياً من المشاركة في الانتخابات، كما استبعدت مئات المرشحين، أظهرت النتائج الرسمية فوز

¹¹ حسن هادي رشيد، 2015، مستقبل العراق ودول الربيع العربي في ظل تحديات التغيير، دار أمجد للطباعة والنشر، عمان، ص 169.

¹² وتم الاعتراض على النتائج الأولية للانتخابات البرلمانية التي أجريت في 10 أكتوبر/ تشرين الأول، من جانب فصائل في وحدات الحشد الشعبي- التابعة للسلطات المركزية، والتي اعتُبرت جزءاً من القوات المسلحة العراقية في عام 2016 – والتي خسرت 48 مقعداً. وذكرت تلك الفصائل حدوث عمليات تزوير وتلاعب "وتدخل أجنبي" في عملية الاقتراع، وهددت باستخدام العنف ضد موظفي لجنة الانتخابات والمراقبين المستقلين. وفي 24 أكتوبر/ تشرين الأول، حاول ما لا يقل عن 500,1 شخص من مؤازري تلك الفصائل اقتحام المنطقة الدولية (المنطقة الخضراء) في العاصمة بغداد، بيد أن قوات الأمن العراقية أوقفتهم. واستجابة لذلك، أجريت عملية عد أصوات يدوية. وفي 5 نوفمبر/ تشرين الثاني، حاول أنصار الفصائل اقتحام المنطقة مرة أخرى واصطدموا مع قوات الأمن، مما أدى إلى مقتل شخصين، على الأقل، وجرح ما يزيد على 100 آخرين. وتم تنفيذ ثلاث هجمات بطائرات مسيرة على منزل رئيس الوزراء مصطفى الكاظمي، في 7 نوفمبر/ تشرين الثاني، فيما يبدو أنه عملية انتقامية، ولم تسفر عن وقوع قتلى. وفي 27 ديسمبر/ كانون الأول، أيدت المحكمة العليا في العراق نتائج الانتخابات. غير أنه لم يتم تشكيل حكومة جديدة. تقرير منظمة العفو الدولية للعام 2021/2022: حالة حقوق الانسان في العالم.

¹³ وبحسب تصريحات المفوضية، كان من المفترض مشاركة 20 مليون عراقي في الانتخابات التي جرت يوم الأحد، من أصل 23 مليوناً ممن يحق لهم الانتخاب، لكن النسب التي تسربت من منظمات مراقبة الانتخابات تشير إلى أن 20-30 في المئة فقط من هذا العدد قد شاركوا فعلياً وفقاً للمعايير التي وضعتها المفوضية، غير أن النسبة الحقيقية للمشاركة ممن يحق لهم الانتخاب لا تزيد على 19 في المئة، ووفقاً لقرار المفوضية، باحتسابها حاملي البطاقة البايومترية أضافت نحو 15 في المئة إلى نسبة المشاركين، وهي نسبة الذين لم يراجعوا أو لم يحدثوا بياناتهم، وهذا من شأنه إعطاء نسبة لا تتطابق مع النسبة الحقيقية، وهو ما يثير الشكوك حول صدقية النتائج النهائية للانتخابات. وفي هذا السياق أفاد المحلل السياسي سلمان الأعرجي بأن الاستناد إلى نسبة العراقيين الذين حدثوا بياناتهم تعد نسبة غير حقيقية، وتحالف قانون الانتخابات الذي سمح للعراقيين الذين تبلغ أعمارهم 18 عاماً بالمشاركة في الانتخابات، والتصويت فيها، سواء أكانت بطاقة الناخب قديمة أم ببايومترية حديثة، شريطة جلب إحدى الهويات الرسمية المعتمدة. ينظر: شذى العاملي، ما معيار تحديد نسبة المشاركة في الانتخابات العراقية؟، الاثنين 11 أكتوبر 2021،

<https://www.independentarabia.com/node>

¹⁴ الموقع الرسمي للمفوضية العليا للانتخابات،

[.https://ihcc.iq/%D8%A7%D9%84%D9%86%D8%AA%D8%A7%D8%A6%D8%AC](https://ihcc.iq/%D8%A7%D9%84%D9%86%D8%AA%D8%A7%D8%A6%D8%AC)

القائمة العراقية بزعامة" إباد علاوي بـ(91) مقعدًا وائتلاف المالكي (89) مقعد⁽¹⁵⁾. وبينت المحكمة الاتحادية ان الكتلة الاكبر هي الكتلة التي تتشكل بعد ظهور النتائج وفي الجلسة الاولى لمجلس النواب⁽¹⁶⁾، ويذكر اباد علاوي ان قائمة دولة القانون تلاعبت في عمليتي العد والفرز وقامت بتزوير النتائج لأنها هي التي تملك السلطة والنفوذ واخذت قائمة دولة القانون بطعون قدمتها الى المحكمة الاتحادية وهي محكمة غير مخولة تحت الدستور وليست لها مثل هذه الصلاحيات ثم قاموا بتشكيل التحالف الوطني⁽¹⁷⁾.

ولم تختلف الأوضاع كثيرا في حكومة حيدر العبادي عن سابقتها من الحكومات من حيث الجوهر، فمنهج المحاصصة الطائفية هو الذي يُسيّر النظام السياسي وليس من خلال العملية الانتخابية، كذلك سوء الخدمات والفساد ناهيك عن ازدياد نشاط الميليشيات والجماعات المسلحة خصوصا في بغداد وظهور عصابات الجريمة المنظمة، وخطف المواطنين مستغلين سوء الوضع الأمني خصوصا مع تحديات الإرهاب وظهور بعض الفصائل والمليشيات التي اتخذت من حجة محاربة "الدولة الاسلامية" والإرهاب غطاء للقيام بعمليات قتل وخطف وسرقات⁽¹⁸⁾.

ويبدو أن الانتخابات البرلمانية التي أُجريت في 12 مايو/أيار 2018، قد أضافت سببًا آخر للمنحى السياسي للاحتجاجات الحالية، من خلال نسبة المشاركة المتدنية، فضلا عن اتهامات التزوير بين المشاركين بالعملية السياسية، وبرزت ايضا اشكالية تحديد الكتلة الاكبر على وفق ما بينته المحكمة الاتحادية لانتخابات 2010، وهو ما اوقع النظام السياسي في اشكالية حقيقية بعد استقالة حكومة (عادل عبد المهدي) 2019، حيث لم تحدد من هي الكتلة الاكبر عند تكليف (عادل عبد المهدي) وفي تجاوز واضح على الدستور مضى اكثر من شهر على الاستقالة وما زال الصراع على تحديد الكتلة الاكبر⁽¹⁹⁾. وتم اختيار (مصطفى الكاظمي) رئيسا للوزراء بشكل توافقي دون تحديد من هي الكتلة الاكبر، وكانت مهمته الاساسية اجراء انتخابات مبكرة، ورغم تأجيلها لأكثر من مرة الا انه تم اجراءها قبل موعدها بست أشهر،

¹⁵ المنظمة العربية لحقوق الإنسان، حزيران/يونيو 2010، حقوق الإنسان في الوطن العربي: تقرير المنظمة العربية لحقوق الإنسان عن حالة حقوق الإنسان في الوطن العربي 2009/2010، مركز دراسات الوحدة العربية، ط1، بيروت، ص ص 161، 162.

¹⁶ الحرب على العراق يوميات - وثائق - تقارير، 2007، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، الطبعة الاولى، ص 1060، وينظر ايضا: نَجْلَاء مَهْدِي شَرِيف، 2012، أزمَةُ الْحُكْم في العراق بَعْدَ عام 2003م، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية العلوم السياسية، جامعة بغداد، ص 134.

¹⁷ للمزيد عن تصريح اباد علاوي ينظر: نَجْلَاء مَهْدِي شَرِيف، مصدر سبق ذكره، ص 134.

¹⁸ أحمد عواد الخزاعي، رسالة إلى أبطال ساحة التحرير، نشر في موقع كتابات الإلكتروني، في 2015/8/17، حمل بتاريخ 2018 /7/20 <http://cutt.us/Rsil>
¹⁹ للمزيد عن اشكالية تحديد الكتلة الاكبر التي تواجه هذه الحكومة، ينظر: انس المندلاوي، 2018، الحكومة العراقية.. إنهم يفضلونها ضعيفة، مجلة البيان، الرياض، العدد (380).

والتي جاءت بقانون انتخابي جديد وافرزت صعود عدد من المستقلين فضلا عن تغيير في الخريطة السياسية الا ان ذلك لم ينع في تجاوز عقبة الكتلة الاكبر، و"يدور الخلاف بين مشروع الصدر والمالكي حول من يملك الكتلة الأكبر ومن ثم الحق الدستوري في تحديد اختيار رئيس الوزراء. ويسعى الصدر، الذي فازت كتلته بـ 74 مقعداً، أي أكثر من ضعف كتلة أقرب منافسيه الشيعة المالكي، إلى تشكيل ما يسميه "حكومة أغلبية وطنية"⁽²⁰⁾. وإذا كان اختيار رئيس الجمهورية لم يشكل عقبة في الانتخابات السابقة الا ان تفسير المحكمة الاتحادية بضرورة حصول المرشح على ثلثي مقاعد البرلمان مع عدم وجود توافق بين الاحزاب الكردية كما السابق حال دون وجود مرشح توافقي ومع أن ائتلاف إنقاذ الوطن يتألف من كتلة التيار الصدري التي فازت في الانتخابات البرلمانية الوطنية في تشرين الأول، وأغلبية الكتل السنوية بقيادة محمد الحلبوسي رئيس مجلس النواب، وعدة كتل كردية بزعامة مسعود بارزاني رئيس كردستان السابق، و على الرغم من أن لديهم مَعًا حوالي 190 نائباً لكن المالكي وحلفاؤه قد ضمنوا حتى الآن مقاطعة ما لا يقل عن 110 نواب، مما خلق "ثلث معطل" لتجنب انتصار مشروع الصدر السياسي. وخلال الأيام الماضية، عمل الجانبان على إقناع النواب المستقلين والكتل البرلمانية الصغيرة، بما في ذلك تلك التي انبثقت عن الحركة الاحتجاجية المناهضة للحكومة لعام 2019، إما بحضور البرلمان أو عدم حضوره. واستخدم المنافسون أدوات إقناع قانونية وغير قانونية مختلفة، بما في ذلك الرشوة والوعود بالوظيفة العامة، وفشل ائتلاف الصدر في إقناع أكثر من 202 من أعضاء البرلمان البالغ عددهم 220 المطلوب للوصول إلى النصاب القانوني للمشاركة⁽²¹⁾. هذا الفشل والتناحر بين البيت الشيعي دعا مقتدى الصدر الى الطلب من اتباع من النواب الى تقديم طلب استقالتهم اليه، وإذا كان البعض شكك في قراره بانه سيتراجع عنه، الا انه هذه المرة قطع طريق العودة وتم تقديمها الى ريس مجلس النواب الذي وافق عليها، مما وضع العملية السياسية تحت ضغط من نوع جديد متمثل بصعود خصومه السياسيين الذين منعه من الفرح بانتصاره، وضغطه بكونه يمتلك الشارع الذي يمكنه ان يحركه باي وقت يشاء.

واقع الحقوق والحريات:

التضييق على الحريات اقترن مع عمق الأزمة السياسية بتنامي توجهات مركزية السلطة وتضييق دائرة المشاركة في صنع القرار السياسي، وبكثرة تجاوز بعض الأجهزة الأمنية على الحريات من خلال اعتقالات ومضايقات طالت العديد من منظمات المجتمع المدني، وفي اتحادات نقابية وجمعيات مهنية وغيرهم، مما يعكس تدخل المؤسسة العسكرية في الحياة السياسية، وقد اشرت منظمات حقوق الإنسان خروقات غير قليلة على صعيد الاعتقالات

²⁰ نيو ايسترن اوتلوك، العراق على شفا جولة جديدة من الصراع السياسي، ترجمة مركز حوراي للبحوث والدراسات الاستراتيجية قسم الترجمة، بغداد، 7 أيار 202، ص 4.

²¹ للمزيد ينظر المصدر السابق.

غير الأصولية، وانتهاك حقوق الإنسان في السجون وفي عمل المحققين، والتضييق متنوع الأشكال على الحريات من طرف القوى المتشددة والمتعصبة⁽²²⁾.

في 2008/7/3 اقر نائب الرئيس الحكومي (عادل عبد المهدي) بوقوع عمليات تعذيب في بعض المعتقلات والوحدات العسكرية، محذراً من أن السلطات العراقية ستعاقب مرتكبي هذه الأعمال وكذلك عناصر حمايات الشخصية ورجال الأمن الذين سجلت عليهم اعتداءات ضد المواطنين وممارسات ضد حقوق الإنسان. وبين إن بعض الممارسات غير القانونية التي تقوم بها بعض الوحدات أو عناصر حمايات المسؤولين أو الأفراد وكذلك القوات المتعددة الجنسية (الاحتلال) تشوه المنجزات التي حققتها القوات المسلحة، على حد قوله⁽²³⁾.

وفي مسالة الحق في المحاكمة العادلة فتشير المصادر الى استمرار المحاكم العراقية في انتهاك المعايير الدولية المتعارف عليها بشأن المحاكمات العادلة، ولا تتوفر فيها ضمانات الاستقلال والحيدة، فضلاً عن استمرار افتقاد النظام القضائي العراقي للاستقلالية في ظل غياب مقومات الحياد والموضوعية، وهيمنة السلطة التنفيذية على السلطة القضائية⁽²⁴⁾.

وكان من نتيجة تلك الانتهاكات ان شهد نهاية العام 2012 مظاهرات خرجت من ما اطلق عليها المحافظات الست المنتقضة وهي (بغداد، الأنبار، صلاح الدين، ديالى، نينوى، وكركوك)، والتي استمرت، بشكل منتظم اثناء صلاة جمعة موحدة⁽²⁵⁾. وطالب زعماء التظاهرة بمحاسبة القوات التي قامت بمداهمة منزل العيساوي. ولاحقاً، اتسعت التظاهرات وشملت محافظات نينوى وصلاح الدين وكركوك وديالى، بدأت مطالبها بإطلاق سراح حماية العيساوي، ولكن سرعان ما تجاوزت التظاهرات الأسباب المباشرة التي اطلقتها، اي اعتقال افراد من حماية العيساوي، لتطرح مطالب أخرى منها ما هو مشروع، كإطلاق سراح الأبرياء من المحتجزين والمعتقلين في السجون وإيقاف الانتهاكات والممارسات المخلة في السجون ومحاسبة ومعاقبة مرتكبيها، والمطالب المتعلقة بتحسين الخدمات وتوفير فرص العمل، مراجعة القوانين والكف عن التطبيقات الانتقائية والتمييزية وانتهاكات حقوق الإنسان التي ترافق بعض ممارسات تنفيذ قانوني المساواة والعدالة ومكافحة الإرهاب، وخصوصاً المادة(4)، وتطبيق عدالة القانون على الجميع دون تمييز⁽²⁶⁾.

ومن الانتهاكات التي تطال المواطنين منها ظاهرة التجاوز على الصحفيين والإعلاميين التي تشكل الظاهرة الأخطر على أصحاب السلطة الرابعة إلا ان عمليات التجاوز والقتل

²² ينظر تقارير ممثلة الامم المتحدة في العراق.

²³ انس المنذلاوي. التقرير السنوي لانتهاكات حقوق الانسان في العراق للفترة من 2008/1/1 ولغاية 2008/12/31، حمل

بتاريخ 2015/2/20، موقع وكالة حق: <http://www.haqnews.net/news.aspx?id=20026>.

²⁴ المنظمة العربية لحقوق الإنسان، حزيران/يونيو 2010، مصدر سبق ذكره، ص 157.

²⁵ حسن هادي رشيد، مصدر سبق ذكره، ص 160.

²⁶ خالد عيسى طه، 2010، العراق ومسيرة الدم الطريق إلى الحرية، الدار العربية للعلوم ناشرون، بيروت، ص 55.

والاعتقال من قبل الأجهزة الأمنية والمليشيات التي كانت وما زالت مستمرة، وان قلت بعض الشيء في احيان إلا أنها ما زالت تشكل خطر حقيقي على عمل الصحفيين وحياتهم⁽²⁷⁾.

الواقع الاجتماعي⁽²⁸⁾:

وثق تقرير بعثة الأمم المتحدة لمساعدة العراق (2010) وجود 1.5 مليون لاجئ عراقي في الخارج أغلبهم في سوريا والأردن، فضلاً عن وجود قرابة 2 مليون نازح⁽²⁹⁾. وحسب احصائيات اليونسيف: "في ديسمبر عام 2016، بلغ عدد النازحين داخلياً العراق 3.1 مليون شخص ونصفهم من الاطفال يعيش النازحون في أماكن سكن مستأجرة نسبة 45%، وفي المجتمعات المحلية المضيفة بنسبة 22%، وفي المخيمات بنسبة 13%، وفي المباني غير المكلمة والمهجورة بنسبة 7.5%، وفي المستوطنات غير الرسمية بنسبة 4.5%، وفي المباني الدينية بنسبة 3.2%"⁽³⁰⁾.

وتتمثل المشكلة في الظروف الانسانية الصعبة التي ترافق العوائل المهجرة ومنها انعدام ابسط مقومات الحقوق التي يجب ان يتمتع بها المواطنون في اي دولة، وحسب تقرير وزارة حقوق الانسان ان اهم الصعوبات التي تواجه العوائل المهجرة صعوبات في توفير الغذاء والماء المناسبين، والصعوبة بالسكن الملائم، والصعوبة في ايجاد عمل، و توفير وسائل النقل، التعليم، والملبس، وتوفير الرعاية الصحية، والصرف الصحي، ولهذا نجد ان تلك العوائل المهجرة تشغل بتلك الظروف وتتناسى ممارسة حقوقها والذي منها حق التظاهر السلمي⁽³¹⁾.

وتشهد محافظة البصرة صيف كل عام مظاهرات كونها تعاني وضعاً مأساوياً بسبب ارتفاع ملحوظ شط العرب حيث وصلت إلى نسب عالية لا يمكن معها استمرار الاستخدام المعتاد

²⁷ انس المنديلاوي، التقرير السنوي لانتهاكات حقوق الإنسان: للفترة من 2009/1/1 إلى 2009 / 12 / 31، حمل بتاريخ 2/20/2015، موقع وكالة حق: <http://www.haqnews.net/news.aspx?id=21678>.

²⁸ هنالك إحصاءات تبين عجز الحكومة عن مواجهة التحديات والحد من المآسي ومليونين وخمسمائة ألف قتيل (حسب إحصاءات وزارة الصحة العراقية والطب العدلي حتى شهر كانون الأول 2008) وثمانمائة ألف مغيب (حسب إحصاءات الدعاوي المسجلة لدى وزارة الداخلية العراقية حتى كانون الأول 2008) وهناك أربعة ملايين وخمسمائة ألف مهاجر إلى الخارج (حسب إحصاءات المتقدمين الى جواز فئة ج لدى مديرية الجوازات العراقية) ومليونين وخمسمائة ألف مهجر في الداخل (حسب إحصاءات وزارة الهجرة والمهجرين العراقية). للمزيد عن الواقع العراقي ينظر: هند قاسم محمد، مصدر سبق ذكره، ص 117.

²⁹ المنظمة العربية لحقوق الإنسان، حزيران/يونيو 2010، مصدر سبق ذكره، ص 163.

³⁰ يونسيف العراق، كانون الثاني/ 2017، فقر الاطفال في العراق: تحليل اتجاهات فقر الاطفال والتوصيات بشأن سياسات الاستراتيجية الوطنية للتخفيف من الفقر 2017 -2021، صندوق الامم المتحدة للطفولة (اليونسيف)، وزارة التخطيط، العراق، ص 12.

³¹ ينظر: هند قاسم محمد، مصدر سبق ذكره، ص 94،95.

للمياه، نتيجة زيادة تراكيز الأملاح في منطقة سيجان، الموقع التاريخي لمصب نهر الكارون بشط العرب، وصلت إلى (25000) جزء بالمليون مقارنة ب(2000) جزء بالمليون في منطقة كتيبان في أعالي شط العرب، وهذا يعود لسببين، أولهما: قذف مياه شديدة الملوحة في هذه الفترة من السنة من الجانب الإيراني كما حصل في السنوات السابقة، وكذلك المد العالي الذي يدفع تلك المياه باتجاه مركز مدينة البصرة⁽³²⁾. وهذه المعاناة لا تقتصر على محافظة البصرة الا انها كانت سبابة بالخروج في المظاهرات سنويا. ولا يستبعد خروجها صيف هذا العام 2022 مع تدني ساعات تجهيز الكهرباء.

المبحث الثاني- الطبيعة الجغرافية والاجتماعية للمظاهرات وكيف تعاملت الحكومة معها:

بعد ان بينا عينة من الواقع المأساوي الذي يعيشه العراق، نتطرق في هذا المطلب لاهم التظاهرات التي خرجت في العراق بعد العام 2011، وكيف تعاملت الحكومة معها.

إن تحالف السلطة مع راس المال المتلاحم والفساد الإداري، اضاف شروخا جديدة بين السلطات الحاكمة وبين مكوناتها الاجتماعية، وما نتج عن ذلك من سيادة العنف في الحياة السياسية، ولذلك كان من الاساليب التي كانت الحكومة تستخدمها خلال كل المظاهرات ليس بتجاهل الاعلام الحكومي والحزبي لها بل انها كانت تستخدم التأجيج الطائفي بعد كل مظاهرات من خلال التذكير بما ينسب للنظام السابق من جرائم، ومن الصور الاكثر ظهورا تاريخ حزب الدعوة وما مورس ضده، فضلا عن صور المقابر الجماعية، فضلا عن قطع الانترنت الذي كان احد الاساليب التي مورست في جميع المظاهرات، لمنع وصول الصورة الحقيقية للمظاهرات وما جوبهت به من عنف مفرط لفضها.

أولاً-مظاهرات 2011:

شهد العراق عدد من المحاولات بتحسين الوضع المتردي سياسيا واقتصاديا واجتماعيا وثقافيا، وكانت احدى المحاولات الكبرى لتغيير هذا الواقع ما شهده العراق يوم الجمعة 25 شباط 2011، والذي تم فيها خروج الملايين من شباب العراق من شماله الى جنوبه، دون ان يأخذ بعد طائفا من المتظاهرين، قتل واصيب فيه العشرات منهم، واعتقال العشرات من كل الاطياف، مع حظر شامل لوسائل الاعلام والتي لاقت شتى انواع التضييق من المنع والاعتداء الى الاعتقال، واذا استمرت لعدة اشهر خلال ايام الجمع^(*)، الا انه تم التضييق

³² الموارد تدعو إيران إلى وقف تصريف مياه المبال إلى شط العرب"، الصباح، 8 يوليو/تموز 2018، حمل بتاريخ 21/12/2019، <http://www.alsabaah.iq/ArticleShow.aspx?ID=159702>.

* مطلقين على كل جمعة اسم محدد، ك"يوم الندم" في 7 آذار 2011 اذ صادف يوم الذكرى الأولى بعد الانتخابات البرلمانية في 2010 للتعبير عن خيبة أملهم بالبرلمان الذي انتخبه الشعب ولم تقم الكتل البرلمانية الفائزة بتحقيق والعمل على تطبيق أي من برامجها وعودها الانتخابية التي دعت لها عشية الانتخابات، وقد بات معروفاً للشعب إنها مجرد سياسية خداع لجمهور الناخبين.

عليها حتى انتهت، بعد ان تم وصفها بالطائفية والبعثية والصدامية، واستطاعت الحكومة من خلق فجوة بين ابناء الشعب، استطاعت بها انتهاء التظاهرات التي لم تكن تنادي بإسقاط النظام، بل اصلاحه⁽³³⁾. لم تخلو التظاهرات من العنف والمضايقات والاعتقالات التي طالت متظاهرين وأحيانا صحفيين ووسائل اعلام، الذي طال عدد من المتظاهرين في بغداد ومحافظات أخرى إذ جرت التظاهرات وسط انتشار أمنى مكثف وقطع للطرق وفرض حظر للتجوال وتحذيرات مسبقة تهدف الى منع التظاهر. مما دفع منظمات دولية الى استنكار هذه الممارسات وضرورة وضع حد لها⁽³⁴⁾. من اساليب التضييق دخول متظاهرين تابعين للأحزاب وقاموا باستخدام السلاح الابيض (السكاكين) بضرب المتظاهرين.

أيّد مجلس النواب، على لسان رئيسه إسامة النجيفي تأييده لمطالب المتظاهرين، ودعا الحكومة إلى تحمل مسؤوليتها بحماية المتظاهرين والحفاظ على أرواحهم وعلى الممتلكات العامة والخاصة، وعلى اثر هذه المظاهرات قام رئيس الوزراء نوري المالكي في 2011/2/27م بتحديد مهلة مائة يوم لتقييم عمل الوزراء والمحافظين ومتابعة مستويات الانجاز فيها⁽³⁵⁾، وبانتهاء المدة لم يستطع تحقيق اي من الوعود التي قدمت للمتظاهرين بصورة خاصة وللعراقيين بصورة عامة.

ثانياً-مظاهرات 2012-2013:

انطلقت هذه الاعتصامات بتاريخ الأربعاء 2012/12/26 في مدينة الأنبار غرب العراق أعقاب قيام قوة أمنية بمحاصرة منزل رافع العيساوي وزير المالية العراقي من القائمة العراقية واعتقال افرادا من حمايته. وكان ذلك سبباً مباشراً للدعوة إلى النظار ضد الحكومة حيث خرج بضعة الأف من المتظاهرين إلى شوارع الأنبار بعد صلاة الجمعة وقاموا بإغلاق الطريق السريع في الفلوجة، وقد شارك في التظاهرة مجموعة من الزعماء السياسيين بينهم رافع العيساوي وزير المالية الذي القى كلمة أثناء الاعتصام⁽³⁶⁾. واستمرت المظاهرات في ست محافظات (بغداد، الأنبار صلاح الدين، وكركوك، وديالى، ونيوى)، وكانت ساحات الاعتصام خارج المدن او في ساحات الجوامع التي كانت تحدد الصلاة الموحدة فيها قبل يوم وفي مناطق متعددة من بغداد، وبقية المحافظات.

³³ حسن هادي رشيد، مصدر سبق ذكره، ص 160.

³⁴ ينظر: لقاء مكي، احتجاجات العراق: مطالب الإصلاح وأزمة النظام السياسي، حمل بتاريخ 2020/1/1، <http://studies.aljazeera.net/ar/reports/2018/07/180723122140494.html>

³⁵ قام مجلس النواب على أثر الانتهاكات التي صاحبت المظاهرات بتشكيل لجنة للتحقيق في الأحداث الدامية التي راقت التظاهر للوقوف على المسببين ومحاسبة المقصرين وكغيرها من اللجان التي شكلت لم تقدم أي نتيجة. جاسم محمد سهراب، 2016، الدور السياسي للحركات الاجتماعية في العراق 2003-2015، اطروحة دكتوراه غير منشورة، كلية العلوم السياسية، جامعة بغداد، ص 179، 180.

³⁶ ينظر: المصدر السابق، ص 184، 186.

وإذا كانت الاتهامات الطائفية لها سمة بارزة حيث اتهمها المالكي بانها "فقاعة" وانها طائفية "نتنة" وتم استخدام القوة المفطرة ضد المتظاهرين بعمليات قتل وتفجيرات⁽³⁷⁾، مما دفع منظمة العفو الدولية الى التصريح بأن السلطات العراقية يجب أن تضع حداً لاستخدام التهريب والعنف ضد العراقيين الذين يطالبون سلمياً بالإصلاحات السياسية والاقتصادية و يجب أن تسيطر على قوات الأمن، وأصررت القوات الأمنية على أن بينهم إرهابيين ينتمون إلى حزب البعث السابق، وان تدهور الوضع الأمني بصورة لافتة عكس مدى الاحتقان السياسي في البلد وضعف النظام الديمقراطي، مما يدل على ان الديمقراطية بعدّها منهجاً مديناً للحياة السياسية والاجتماعية لا يمكن انتهاجها إلا بتوافر مستلزمات نجاحها كافة، وهذه الممارسات زادت من أجواء عدم الثقة⁽³⁸⁾. بين المتظاهرين والحكومة والجهزة الامنية خاصة وان المعتصمين لم يؤثروا على المؤسسات الحكومية او الخاصة، لتنتقل المظاهرات الى مرحلة التصعيد العسكري.

ثالثاً- مظاهرات 2014-2019:

شهدت هذه المرحلة العديد من المظاهرات وتركزت في بغداد والمحافظات الجنوبية، وتنوعت بين المطالبة بالخدمات لأهل المحافظة التي خرجت وان تصدرت محافظة البصرة المشهد بخروجها بمظاهرات سنوية، كانت ايضا قد شهدت هذه الاعوام مظاهرات مطلبية من العاطلين عن العمل وبشكل خاص من قبل العاطلين عن العمل واصحاب العقود والاجور اليومية امام المؤسسات الحكومية، وكذلك اعتصامات حملة الشهادات العليا، ولكن تبقى هنالك مظاهرات بارزة شهدها العراق خلال هذه المدة، وكانت السمة البارزة لها هو الدعوة لها من قبل ما يعرف بالتيار المدني، ومن ثم التحاق التيار الصدري معهم.

³⁷ وقد تعرضت ساحات الاعتصام الى الكثير من العمليات الاجرامية لإنهاء حالة الاعتصام، منها وعلى سبيل الذكر، ما حصل من هجوم من قبل قوات الجيش على ساحة الاعتصام في الفلوجة (في 25 كانون الثاني) 2013 قتل فيها (7) شباب واصابت عدد اخر، وحدث اخر في ساحات الموصل (في 8 آذار 2014) قتل فيها شخص واحد واصابات عدد اخر، وكذلك تفجير جامع سارية في بعقوبة بالقرب من السيطرة الحكومية والتي اوقعت اكثر من (50) قتيلاً وعشرات الاصابات، وكذلك جامع مصعب بن عمير شمال شرق ديالى، وغيرها من المضايقات من اعتقال لرموز دينية وعشائرية كان لها حضور واسع بالمظاهرات، وكان اعنف ما حدث هو اجتياح ساحة الاعتصام في الحويجة نيسان 2013، والتي اوقعت اكثر من (86) قتيلاً وعشرات الاصابات، وتم اعتقال ما يقرب (93) شخصاً، حسب تقرير الامم المتحدة، هذا بالإضافة الى عشرات العمليات والتفجيرات التي استهدفت ساحات الاعتصام التي كانت في اغلبها تتم في الجوامع، ومع فشل محاولات كل تلك المحاولات الا ان الحكومة لم تعجز عن ايجاد ذريعة لاستهداف المتظاهرين، فعمدت الى استهداف رموز الحركة السلمية خلال اكثر من عام والذي انتهى في 2013/12/28 باعتقال النائب احمد العلواني رغم تمتعه بالحصانة البرلمانية، وتم على اثرها رفع خيم الاعتصام وتحشيد الجيوش واجتياح محافظة الانبار، وما زالت تداعيات الحملة العسكرية التي شارك فيها اغلب العناصر الامنية وكافة الأسلحة مستمرة. فبحجة مقاتلة (الارهاب) نقلت الكثير من القطعات العسكرية للمناطق الغربية ولشمال بغداد. ينظر: حسن هادي رشيد، مصدر سبق ذكره، ص 160/161

³⁸ ينظر: جاسم محمد سهراب، مصدر سبق ذكره، ص 185.

شهدت بغداد في 31 تموز 2015 مظاهرات (والتي تمت الدعوة إليها بالأساس من مجموعة من الناشطين المدنيين) تضامناً مع متظاهري البصرة، وكانت الاحتجاجات في مراكز المدن وفي بغداد قد تركزت في ساحة التحرير؛ فظهرت شعارات تدعو إلى ضرورة إقامة الدولة المدنية وتحقيق العدالة الاجتماعية، وحدثت مضايقات واعتقالات طالت عدد من المتظاهرين في بعض المحافظات كبابل والديوانية والبصرة والناصرية، كما تعرض عدد من الصحفيين إلى مضايقات بهدف إعاقة عملهم في تغطية التظاهرات⁽³⁹⁾.

وفي عام 2016 أيضاً خرج التيار المدني ومعه التيار الصدري ومما يميز هذه المظاهرات هو اقتحامهم السبت 30 نيسان/2016 مجلس النواب العراقي في المنطقة الخضراء الشديدة التحصين احتجاجاً على التأخير في إقرار الحكومة العراقية الجديدة. وفرضت الحكومة العراقية حالة الطوارئ في العاصمة بغداد في أعقاب الاحتجاجات⁽⁴⁰⁾.

في منتصف صيف 2016، تجمع الآلاف من أنصار زعيم التيار الصدري مقتدى الصدر مجدداً، بالعاصمة بغداد، يدعون إلى تنفيذ إصلاحات تضع حداً للفساد في البلاد، في حين هدد المتظاهرون بخطوات تصعيدية ضد الحكومة.

وفي فبراير/شباط 2017، نظم التيار الصدري مظاهرة سلمية حاشدة بمشاركة آلاف العراقيين من العاصمة والمحافظات في ساحة التحرير وسط بغداد، وطالب المتظاهرون بتعديل قانون الانتخابات وتغيير مجلس مفوضية الانتخابات والابتعاد عن المحاصصة السياسية.

وفي صيف 2018 خرجت مظاهرات مدن الجنوب العراقي وشملت محافظات (البصرة وميسان والناصرية والنجف وكربلاء وواسط والديوانية والمنتى)، وتعد الأشد والأشرس حينها، حيث هاجموا مقر الأحزاب الحاكمة في الجنوب، وحرقوا صور بعض الرموز الدينية والسياسية، مما تطلب التدخل الفوري من الحكومة لإنهاء هذه المظاهرات،

³⁹ كما تجدر الإشارة إلى اختطاف الناشطين المدنيين جلال الشحماني من بغداد وواعي الجبوري من بابل وتغيبهما دون أن تعلن أي جهة مسؤوليتها عن ذلك، فيما نفت السلطات الرسمية معرفتها مصير الناشطين، ينظر: المصدر السابق، ص 188.

⁴⁰ واستنكرت الكتل الكردية في مجلس النواب اقتحام المجلس والاعتداء على النائب الثاني لرئيس المجلس وعدد من النواب. وعقد في وقت لاحق الأحد، بدعوة من رئيس الجمهورية فؤاد معصوم، اجتماع للرئاسات الثلاث وعدد من قادة الكتل السياسية، وأكد البيان على "دعم القوات الأمنية وحثها على القيام بمسؤوليتها في حفظ الأمن العام للمواطنين وحماية المؤسسات من أي تجاوز عليها من أية جهة كانت واعتماد القانون والسياسات الدستورية في فرض سيادة القانون وهيبة الدول ينظر: بغداد: المتظاهرون يغادرون المنطقة الخضراء، حمل بتاريخ 2020/1/5،

https://www.bbc.com/arabic/middleeast/2016/04/160430_iraq_parliament_stormed

وقد وصل الأمر لدرجة شديدة التوتر، خاصة بعد مقتل أكثر من 20 متظاهراً، وجرح أكثر من 150⁽⁴¹⁾.

ومرة أخرى يخرج اهل البصرة 2019 بمظاهرات طالبوا بمحاربة الفساد ومحاسبة المسؤولين عنه، نتيجة عدم توفير الخدمات، وحملت معها صبغة مختلفة عن مظاهرات العام الماضي، بتركيزها على المطالبة بإقالة محافظ البصرة مع شعارات تطالب بتحسين واقع المدينة. وقد صاحبت أكثر المظاهرات عمليات قتل واعتقالات كلما خرج اهلها في مظاهرات لتحسين الواقع الخدمي لهم.

وبرزت خلال العام 2019 مظاهرات لحملة الشهادات العليا للمطالبة بالتعيينات، والذين يبلغ عددهم لنحو (15) ألف حسب مواقع التواصل الاجتماعي الخاصة بهم. وقد تعرضوا لعدد من الاعتداءات منها ما حصل امام مبنى وزارة التعليم العالي من عملية دهس لعدد من المعتصمين ما زال أحدهم يرقد بالمستشفى وهو في حالة حرجة، وكان من اساليب استهدافهم ايضا استخدام الماء الحار في تفريق تجمع لهم امام مجلس الوزراء.

رابعا: مظاهرات تشرين الاول 2019 وتغيير الحكومة.

وفي ظل حالة تجاهل للواقع المأساوي الذي يعيشه العراق من قبل الحكومات المتعاقبة خرجت مظاهرات حاشدة في 1 أكتوبر/ تشرين الاول 2019، وان كانت في بغداد والمحافظات الجنوبية، الا ان المتظاهرين كانوا في حالة مع ترقب ان يشارك فيها كل العراق، وخوف ان تخرج المحافظات الغربية وشمال بغداد لتستغل من الحكومة لتتهمها بكونها مظاهرات بعثية وطائفية، الا ان المتظاهرين واهالي تلك المحافظات فهمت مغزى نتائج خروجها، فكان عدم خروجها دعم مباشر للمظاهرات، ومع ان الاعلان عنها كانت من مدة عبر وسائل التواصل الاجتماعي، الا ان الاكثريه ومنهم الحكومة لم تتوقع ان يكون لها اثر الا ان خروج الالف من الشباب اكثرهم ما بين ال(15-25) عاما، كان شعارها "نازل اريد وطن" وقد اخرجت الحكومة بشكل كبيرة، وقد استمرت هذه المظاهرات لعدة ايام ثم اعلن الناشطين عن تأجيلها لما بعد زيارة الاربعة، لتعود من جديد كما خطط لها في 25 من تشرين، ومما زاد من زخمها خروج طلبة الجامعات وحتى طلاب المدارس الابتدائية فيها، ومن يومها والجماعات والمعاهد فضلا عن نسبة كبيرة من المدارس في اضراب عن الدوام، فضلا عن الكثير من النقابات والدوائر الحكومية.

وخلفت سلسلة من الهجمات ضد المتظاهرين السلميين خلال الخمس ايام الخمسة الاولى للمظاهرات 157 قتيلا وما يربو على 6000 جريح. وأعلنت قيادة العمليات

⁴¹ جاسم الشمري، تاريخ المظاهرات في العراق بعد العام 2003، حمل بتاريخ 2020/1/5،

<https://www.noonpost.com/content/24210>

المشتركة العراقية، يوم السبت (26 أكتوبر/ تشرين الأول 2019)، أنها ستعامل مع قاتلي المتظاهرين بحزم وقوة وفقا لقانون مكافحة الارهاب، ومع تشكيل اللجنة الوزارية الا انه لم يحدد من قام بعمليات القتل التي طالمت المتظاهرين وقالت القيادة في بيان تلقى موقع "السومرية نيوز" نسخة منه إنه "في الوقت الذي تشهد فيه البلاد تظاهرات للمطالبة بالحقوق التي كفلها الدستور العراقي، فقد استغل البعض هذه التظاهرات وعمل على قتل المواطنين، وإصابة آخرين وحرقت الممتلكات العامة والخاصة ونهبها، دون أي واعز ضمير⁽⁴²⁾. وإذا كانت عمليات القتل المتعمد قد اوقعت 511 قتيلًا، بعد ثلاثة أشهر من الاحتجاجات، الا ان اعنف تلك الهجمات كانت في الناصرية وبغداد بما عرف بمجزرة السنك⁽⁴³⁾.

مورست ضد هذه المظاهرات أبشع انواع القمع باستخدام الرصاص الحي من قبل قناصين منذ انطلاقتها، وكذلك تم استخدام الغازات المسيلة للدموع من النوع العسكري المحرم، كذلك استخدمت للقتل المباشر كونها كانت من الحجم الكبير الذي زاد عن عشر اضعاف ما يستخدم في الدول الأخرى، فاستخدم بعد 25 تشرين الأول كأداة قنص مباشر فوق الكثير من القتلى بإصابات مباشرة.

وفي تصريح لعضو مفوضية حقوق الانسان في العراق بين فيه ان المفوضية وثقت عبر فرقها الرصدية حالات "اغتيال واستهداف لناشطين ومتظاهرين، وإعلاميين بلغ عددها (33) حالة، قتل على أثرها (14) واصيب (19) وأغلبها كانت بعد عودتهم من ساحة التظاهر وتنوعت باستخدام الأسلحة النارية والكاظمة والعبوات الناسفة والقنابل اليدوية والصوتية"⁽⁴⁴⁾. وذكرت المفوضية العليا لحقوق الانسان: "اجمالي إحصائيات الخطف والفقدان الموثقة رسميا" لدى مكاتب مفوضيتنا بلغت (68) حادث خطف وفقدان على خلفية التظاهرات"⁽⁴⁵⁾. وحسب مصادر رسمية انه تم الافراج عن أكثر من 2500 معتقل من

⁴² ارتفاع حصيلة قتلى الاحتجاجات الشعبية ضد الحكومة العراقية، حمل بتاريخ 1/5 /2020، موقع قناة، <https://www.dw.com/ar>.

⁴³ وان أعنف هذه الهجمات كانت في مدينة الناصرية يوم 28/11/2019 وحسب الاخبار المتناقلة من ساحة الاعتصام في ذي قار قتل 47 متظاهرا، واصابة العشرات، وفي 2019/12/7 شن هجوم دام نفذه مسلحون استهدف المتظاهرين في بغداد وتشير التقديرات إلى سقوط 80 شهيد و137، بحسب ما أكدت مصادر طبية، ونفذ الهجوم بواسطة سبع شاحنات "بيك أب" وسيارات نقل ركاب ممتلئة بمسلحين، يحملون بنادق "كلاشنيكوف" (AK-47) ومدافع رشاشة من طراز "بي كي" (PK). يمثل هذا الهجوم الذي سمي "بمذبحة السنك. ينظر لهذه الاحصائيات: هيومن رايتس ووتش" تنشر تقريرها النهائي عن مجزرة السنك والخلاني... عدد الشهداء وصل الى 511، حمل بتاريخ 1/5 /2020، <https://wataniq.comK>، وينظر ايضا: العراق: استمرار المظاهرات رغم ليلة دامية في بغداد سقط فيها عشرات القتلى، <https://www.france24.com>، وينظر ايضا: حمل بتاريخ 1/5 /2020، موقع <https://www.alarabiya.net/ar/arab-and>.

⁴⁴ فاضل الغراوي، عضو مفوضية حقوق الانسان، تصريح في 2019/12/30، وكالات الانباء.

⁴⁵ وكشفت المفوضية العليا لحقوق الانسان أن المتيقي فعليا" ممن لم يكشف عن مصيرهم لحد الان هو (56) ناشط بعد إطلاق سراح ناشطي كربلاء الـ (12) قبل اسبوعين، وتتابع المفوضية مع خلية مكافحة الخطف في وزارة الداخلية جهود

المتظاهرين ولا يعرف العدد الحقيقي للمعتقلين، وينحصر الاستهداف كما صرح وزير الدفاع السابق (نجاح الشمري) عن وجود طرف ثالث وان الأسلحة التي استخدمت لم تستورد من قبل الوزارة.

وما زالت المظاهرات الفئوية المناطقية تخرج بين مدة واخرى للمطالبة بالتعيينات او تحسين الخدمات، مع تصدي من الاجهزة الامنية المكلفة بحمايتها وحدثت خلال المدة الماضية العشرات من التجاوزات على مختلف الشرائح منها ما حصل لحملة الشهادات العليا المعتصمين سلميا في وسط بغداد، في ذات المكان الذي تعرضوا فيه من قبل للقمع لتكون شرارة مظاهرات تشرين، فضلا عن مظاهرات العقود والاجور الزهيدة والمحاضرين المجانين، وهم من يدير المدارس بعد قرار إخراج ثلاث مواليد على التقاعد لتعيين هذه الشرائح ولكن لم يتم تعيينه مع انه تم اخراج مئات الالوف من الموظفين على التقاعد، وهو من نتائج مظاهرات تشرين التي جاء لمصلحة الاحزاب بتعيين اتباعهم.

المبحث الثالث- نتائج المظاهرات في العراق:

اولاً- مظاهرات 2011:

تعد مظاهرات فبراير/ شباط 2011، اول احتجاج كبير تطلقه مجاميع شبابية وتدعمه مراكز القوى والتيارات المدنية، مثقفون وكتاب وناشطون مدنيون⁽⁴⁶⁾. توصلت الاحتجاجات ولم تتوقف لمدة طويلة، ومع تناقص أعداد المتظاهرين، وعدم تحقيق شيء على مستوى الواقع، ومع خيبة الأمل بعدم تجاوب الحكومة والمسؤولين مع المطالب، رغم انتهاء مهلة الـ (100) يوم التي وعد رئيس الوزراء (نوري المالكي)، الا انها مع ذلك نجحت بإثبات وتعزيز سلطة رقابة شعبية مما جعل القوى والشخصيات السياسية المتنفذة تحسب حسابا للجماهير، وللحراك الشعبي، وللدور الرقابي والاحتجاجي لمثل هذه الحركات، وهكذا أسهم الاحتجاج في زيادة وعي المواطنين بحقوقهم، وكشف حجم الفساد الموجود، وأسهم في الضغط على صناع القرار كما مهد لاحتجاجات ونشاطات لاحقة، ولقد أسفرت ايضا من خلال شعاراتها وخريطة توزيع انطلاقتها عن وعي متقدم لدى الشباب العراقي⁽⁴⁷⁾.

ثانياً- مظاهرات 2013/2102:

دعت أطراف سياسية وناشطين مدنيين ومنظمات الحكومة الى الاستماع الى مطالب المتظاهرين والاستجابة للمطالب العادلة منها وحذرت من أن تجاهل الاحتجاجات والمطالب

الكشف عن مصير المتبقين وإطلاق سراحهم في القريب العاجل. المفوضية العليا لحقوق الانسان، 28 كانون الاول 2019.

⁴⁶ سرمد الطائي، المالكي عارياً يا شباب شباط، 2013/2/26، صحيفة المدى، بغداد، العدد (2736)، ص 3.
⁴⁷ جاسم محمد سهراب، مصدر سبق ذكره، ص178-182.

لن يجلب غير العنف وعواقب قد لا تحمد عقباها، وانقسمت الحكومة حيالها انقساماً حاداً بين مؤيد ومعارض لها للأحداث المشار إليها أعلاه، ولم يقتصر الأمر على مجلس النواب، بل وصل الانقسام إلى مجلس الوزراء من خلال تأييد وزراء الكتلة العراقية للتظاهرات ومشاركتهم فيها، فيما التشكيك في القضاء أصبح حديث الشارع، وهذا يعكس اهتزاز جميع أركان الدولة⁽⁴⁸⁾.

ومن التطورات المهمة لهذه المظاهرات اقدام الحكومة لاعتقال النائب احمد العلواني وما صاحبها من عنف، ومن يومها اصبحت الفلوجة والمناطق التابعة لها وبعض اجزاء الرمادي تحت سيطرة ثوار العشائر والفصائل المسلحة التي قاتلت الامريكان، حتى اصبحت سيطرتها على ما يزيد عن 80% من محافظة الانبار التي تشكل خمس مساحة العراق. وفي 9-2014/6/10 وخلال 72 ساعة فقط اصبحت محافظة نينوى ومركزها مدينة الموصل، واغلب مناطق محافظة صلاح الدين، وجنوب غرب كركوك، وشمال سرق وشمال محافظة ديالى، وبعض مناطق ما تسمى بحزام بغداد شمال وغرب وجنوب غرب بغداد، وشمال بابل تحت سيطرة الدولة الاسلامية في العراق⁽⁴⁹⁾. رافق ذلك ظهور عدد من التحديات التي تمثلت في نزوح المواطنين وصعوبة الوضع الاقتصادي جراء انخفاض أسعار النفط، هذا فضلا عن نفقات تمويل الحرب على الإرهاب.

من خلال الاعلام والتصريحات الحكومية فقد ركزت عملية التعامل مع اهالي هذه المحافظات البعد الطائفي بين الشعب، وأصبح هنالك انفصال مجتمعي واضح رجع بالعراق الى المربع الاول التي ظهرت بشكل واضح عام 2005 اثناء حكومة الجعفري، وركزت ايضا الخوف بين اهالي المناطق التي خرجت في تلك المظاهرات من الخروج مرة اخرى، وهو ما برز بوضوح في المظاهرات الحالية.

ثالثاً- مظاهرات 2014-2019:

مثلت هذه المدة نوع من المماثلة والتسوية من قبل حكومة (العبادي)، ومن ثم حكومة (عادل عبد المهدي)، ويمكن الخروج بأهم ما خرجت به المظاهرات خلال خمس سنوات:

- تجاهل وتسوية للمطالب المناطقية، من خلال توفير بعض الخدمات الانية للمحافظات التي خرجت ومنها البصرة.
- وفرت بعض الوظائف في بعض من الوزارات والدوائر الخدمية بأجور يومية لا تسمن ولا تغني من جوع.

⁴⁸ المصدر السابق، ص 184.

⁴⁹ حسن هادي رشيد، مصدر سبق ذكره، ص 161، 162.

- على الجانب السياسي كشفت زيف العملية السياسية التي بنيت على المحاصصة الطائفية، وعلى ان عمليات الفساد المالي والاداري قد شمل الجميع، وان هناك تهاون متعمد يشرك به الكل بعدم كشف الفاسدين او محاسبتهم.
- كانت هذه المظاهرات أحد اسباب مظاهرات أكتوبر/ تشرين الاول الأخيرة، بعد ان فضحت المظاهرات المناطقية من فشل الحكومة في توفير الخدمات والتعينات بصورة عامة.

رابعاً- مظاهرات أكتوبر/ تشرين الاول 2019:

1- مما يميز مظاهرات أكتوبر/ تشرين الاول الأخيرة فشل اتهامهما بالطائفية بعد انتشار وعي الشعب بكون الاحزاب السياسية هي المستفيد من الطائفية كوسيلة للوصول للسلطة ولنهب المال العام، ومن مميزات هذا الوعي انه كان لدى جيل الشباب دون الخامسة والعشرين.

2- اظهرت البعد الوطني للشارع العراقي بخلاف منهج الاحزاب الطائفية، وان عدم خروج المتظاهرين في المحافظات الغربية وشمال بغداد حال دون وصفها بالطائفية، وعدم خروج هذه المحافظات كان محط تفهم من باقي المحافظات التي خرجت، لانهم يعلمون ان خروج تلك المحافظات سيهيطن المظاهرات، ومع ذلك بقيت المطالب وطنية تهم كل العراق.

3- اسقاط الخطوط الحمر عن بعض الرموز السياسية والدينية في الداخل والخارج، والتي كانت حتى عشية المظاهرات لا يستطيع أحد ان يذكر اسمها بسوء.

4- فرض المتظاهرين صوتهم على الحكومة ومجلس النواب، والذي اتخذ قرارات لم تكن لولا خروج المتظاهرين، منها:

- حل مجالس المحافظات.
- حل مفوضية الانتخابات واصدار قانون لإعادة تشكيلها بصورة بعيدة عن هيمنة الاحزاب.
- اقرار قانون انتخابات جديدة.
- استقالة الحكومة.
- وضع المتظاهرين شروط موضوعية لاختيار شخص رئيس الوزراء للمرحلة الانتقالية، في حين فشلت الاحزاب في اختيار مرشح مع اصرار المتظاهرين بالبقاء في ساحات الاعتصام، ورفضها ترشيح رئيس وزراء يخرج من الاحزاب، فتم رفض عدد من المرشحين منهم (عزة الشايندر، محمد شياع السوداني، قصي سهيل، اسعد العيداني) وغيرهم ممن حاولت الاحزاب تمريرهم.

المبحث الرابع- رؤية مستقبلية لواقع الحراك بعد مظاهرات أكتوبر/ تشرين الأول 2019.

يلاحظ منذ العام 2011 تصاعد وتيرة الاحتجاجات والمظاهرات، وان الحراك الشعبي والرغبة في التغيير كان قد شمل ما هو سياسي واجتماعي واقتصادي، وانه كان نتيجة حتمية لتراكم مشاكل كثيرة لم تحل، وظلّ الحراك مستمراً ومتواصلاً على الرغم من الصعود والنزول، إلى أن جاء موعد اللحظة الثورية التي اتحد فيها الشباب العراقي حتى من لم يخرج منهم، ولكن يبقى الحكم على مسار حركة التغيير بالنجاح أو الإخفاق يتعلّق بعوامل مجتمعة، في الحاضر والمستقبل، ولا ننسى التحديات الداخلية والخارجية، وذلك تبعاً لمصالح القوة سلماً وإيجاباً، وحجم التيارات السياسية الاجتماعية المشاركة والقوى المعارضة لها، فكل هذه القوى هي من تحدد النتائج التي ستؤول إليها الامور.

وإذا بينا النتائج التي خرجت بها المظاهرات خلال عقد من الزمان، واخرها المظاهرات الشعبية الاكبر 2019، وما حققته من نتائج ملموسة اثرت على الخريطة الانتخابية بشكل واضح، ومع ذلك فان المظاهرات الفتوية اغلبها تلك التي تطالب بالتعيين، فهي وان كانت الشرارة الاولى لانتفاضة تشرين 2019 بما حصل من ضرب وتجاوز على حملة الشهادات العليا المطالبين بالتعيين، فمظاهراتهم لم تنتهي ما زالت تخرج بشكل اسبوعي ان لم نقل بشكل يومي مع غيرهم من الشرائح، بعد تم تجاهل مطالبهم.

والامر الخطير في المظاهرات المتوقع خروجها من قبل اتباع التيار الصدري، فاذا كانت مظاهراتهم كتيار او مع الاخرين وهم جزء من الحكومة؛ فكيف سيكون الحال وهم خارج العملية السياسية، وهل خروجهم سيكون دافع للأخرين من ما يطلق عليهم ثوار تشرين ممن يرون ان ثورتهم لم تكتمل بين الفشل الذي اصابها بعدم تحقيق نتائجها المتوقعة، وبين سرقة ثمارها، او غيرهم من المعارضين للعملية السياسية، او المطالبين بالخدمات، وربما سينضم لهم المطالبين بالتعيينات، وعندها لن تصمد الحكومة القائمة اليوم كحكومة تصريف اعمال، وليس افضل منها الحكومة القادمة ان تشكلت، ولن تكون حكومة اغلبيية برلمان بل حكومة محاصصة طائفية بكل تأكيد، والاشكالية الاكبر ان تم استخدام العنف ضد المتظاهرين وسقط قتلى وجرى بين اتباع التيار الصدري كيف سيحسم وكلا الطرفين يمتلكان سلاح خارج سلاح الدولة، وكل منهما يعرف اماكن وتحركات قيادات الطرف الاخر، وهذا سيدخل البلاد بأكملة في دوامة عنف خاصة بعد تصريح زعيم فيلق بدر (هادي العامري) اليوم 2022/6/17 "من يراهن على القتال الشيعي _ شيعي متوهم ومن المستحيل ان تحصل ومن يفكر بتأجيل الفتنة سيحترق بها و الذهاب نحو طريق الفوضى معناه خسارة الجميع".

ولكن هنالك تحديات تواجه الاطراف مجتمعة من بقي بالعملية السياسية او تركها، فضلا عن الشرائح المجتمعية المختلفة التي لا تعول كثيرا على ما اسفرت عنه الانتخابات المبكرة سواء تشكلت حكومة ام لا، ذلك لان للعراق خصوصية بكون الانتخابات ومنذ الانتخابات الاولى

2005 وليومنا هذا لا تساهم في انتهاء والفوضى بل هي من تصنعها، في ظل عدم وجود حلول حقيقية تساهم في معالجة سلبيات العملية الانتخابية، خاصة بعد ان اثبتت كل التجارب منذ انتخابات 2010 لا توجد كتلة اكبر تستطيع ان تشكل حكومة اغلبية سياسية بعيدا عن المحاصصة الطائفية والحزبية، تضمن الاستقرار السياسي، وتنتهي خروج المظاهرات المطالبة بالتعيين وتوفير الخدمات، وما يصاحبها من قطع الطرق وما تسببه من ضرر للمواطن، وايقاف عمل مواقع النفط الذي تشهده محافظات الجنوب، ودون ذلك ستبقى التحديات قائمة منها ما مرتبط بالجهات التي تخرج للتظاهر واخرى للحكومات المختلفة. وفي هذا الصدد نشر استاذ العلوم السياسية في جامعة النهريين والناشط في تظاهرات تشرين (الدكتور قحطان الخفاجي) على صفحته على الفيس بك "العراقيون على اعتاب صفحة جديدة لثوار تشرين الوطنية. صفحة تكمل المشوار الحر الخالص، بإزالة عملية الذل السياسية، وعليه فليعلم الجميع، انها ليست لتكرير فاسد، ولا بوابة لمتربص. بل ثورة وعي وتغيير وانتماء".

اولاً- التحديات التي تواجه المتظاهرين:

تحديات سياسية:

- كيفية الاتفاق على قيادة موحدة تكون محط اجماع الجموع المنتفضة، وان لا تعود قضية فشل الثورة بعدم انجاز اهدافها، خاصة وأنها دائما تخرج ضد الحكومة بشكل كامل، ويعود ذلك لان كل المشاركين بالانتخابات لهم وزراء وهم جزء من النقمة الشعبية، وهذا يجعل كل الاحزاب تقف ضدهم.
- وإذا كان السؤال هل يستطيع الشباب بمختلف توجهاتها ان يدخلوا لاحقا ليكون لهم تمثيل سياسي يوازي قوتهم في الشارع، في ظل صراع سياسي مع الاحزاب التي استقوت بالمال العام، وان تستقطب بعض الوجه الشاب (المحرومة) او (الانتهازية) لتسرق ثمار الثورة، وهذا الخيار ثبت عدم جديته في الانتخابات الاخيرة، فلم يستطع من خرج في تشرين ان يحقق قوة برلمانية تواجه الاحزاب الحالية لتشتت التوجهات وعدم وجود قيادة موحدة؛ فضلا عما تمتلكه الاحزاب من قوة وتأثير مادي واعلامي وتنظيم صفوف.

تحديات اقتصادية:

- بعد تقشي الفقر وارتفاع نسبه سنويا مع ازدياد عدد العاطلين عن العمل، سيكون ذلك سببا في خروج المظاهرات والاحتجاجات ضد أي حكومة قادمة في أي انتخابات، لان من اول اهداف المتظاهرين سيكون محاربة الفساد والفاستدين والمطالبة بمحاكمتهم واعادة الاموال المسروقة، وهذا لن يتحقق ابدا بوجود نفس الاحزاب التي لن تسمح بالمساس بمكاسبها فضلا عن احوالهم للمحاكم، لذلك فمهمة محاسبة الفاستدين هي العقبة الاكبر أمام التغيير لان كل من

شارك بالعملية السياسية بعد الاحتلال عليه ملف فساد تم كشفه من ذات السياسيين انفسهم، وهذا يمنع وضع الشخص المناسب في المكان المناسب.

- وما يصعب الأمور امام مطالب المتظاهرين والشعب بعمومه، ايجاد شخصيات تمتلك بعدا اقتصاديا لإدارة اموال العراق واعادة تشغيل العاطلين عن العمل في خارج القطاع الحكومي، الامر الذي يقع ضمن تأثيرات خارجية اقليمية ودولية لاستمرار الاستيراد منها.

تحديات أمنية:

- تعد قضية انتشار السلاح خارج إطار الدولة والقانون مشكلة في بغداد والمحافظات الجنوبية، خاصة وان جميع القوى المسلحة مرتبطة بأحزاب سياسية لها ثقل بالعملية السياسية وهي مصدر قوة ودعم لها في مواجهة المعارضين لها من داخل العملية السياسية او من خارجها، والخوف ان يستخدم هذا السلاح في الانتخابات القادمة.

ثانياً- التحديات التي تواجه الحكومة:

ومع وجود هذه التحديات التي تواجه المتظاهرين المتأهين للخروج فان الحكومة التي سنتشكل بعد هذه الحكومة المنتهية ولايتها، ان طال أمدها او قصر، ستواجه اهم تحديين.

1- الشعب:

تعد الشعوب الحية أكبر تهديد للحكومات المستبدة، والظالمة المنتهكة للحقوق، وسالبة للحريات. ولذلك وبكل تأكيد ان هذا هو زمن الشعوب فبعد ان ازاحت حاجز الخوف عنها، وأصبحت السلطة بالنسبة لها لا تمثل القوة الخارقة التي لا تقهر والتي يجب مهابتها والابتعاد عنها والآنزواء بين الجدران ان لم يكن تحتها، بعد ان اصبحت مقولة (جنب الحيط)، من المقولات التي اكل عليها الدهر وشرب في ظل وجود تلك الانظمة القمعية التي شهدها الوطن العربي خلال العقود الاربعة الاخيرة⁽⁵⁰⁾. فان هذه الشعوب ان صمنت يوما فأنها لن تسكت طول الدهر خاصة وان ايجاد حلول ولو ترقيعيه بما يمس قوت المواطن وسبل راحته وليس رفاهيته تبدوا بعيدة المنال، ولكن تبقى المشكلة في العراق مع ان الكل ينتقد الحكومة ويتهمها بالفساد والمحسوبية والكثير الكثير من الانتقادات الا انه يوم الانتخاب ينسى ويتناسى كل ذلك ليعود وينتخب ذات الاشخاص الذين ينتقدهم ويعتبرهم سبب المأساة التي يعيشها شخصيا، وهذا ما تعول عليه الاحزاب في كل انتخابات فهي عرفت تجبره على انتخابها، لذلك فإن الدعوى لإعادة الانتخابات غير منطقي وغير مجدي، وان تم اعادة الانتخابات، فلن تتغير النتائج كثيرا، وستبقى ذات المشاكل التي عرفتھا العملية السياسية منذ انتخابات 2005، وسنعود الى نقطة الصفر ان لم يكن قبله لتعم الفوضى في ظل انتشار سلاح منفلت

⁵⁰ حسن هادي رشيد، مصدر سبق ذكره، ص 257.

ولا نقصد الفصائل فقط، فما يشاهد في استعراض العشائر في مناسباتها اكثر عددا وقوة من بعض الجيش.

2- الشباب:

الخوف من الشباب نتيجة الوعي الذي أصبح يتمتع به الشباب العراقي قد فاق كل تصورات وتكهنات كانت تقدم تحليل عن هذا الجيل الجديد الذي طالما اتهم بشتى الصفات السلبية، ولكن الحقيقة. اننا ازاء جيل يمتلك القدرة والادراك والفهم، جيل يختلف عن جيل السبعينات والثمانينات، جيل استحق لقب (جيل الثورات العربية) فهذا الجيل اتسم بمجموعة من الملامح التي تراوحت ما بين انخراطه في العولمة بقيمها والياتها وافقها، وارتباطه بمحلية تكوينه السيولوجي لجهة الهوية العربية والاسلامية⁽⁵¹⁾. وما ميز الشباب العراقي وهو ما يخيف الطبقة السياسية انه سبقهم في بناء الذات الوطنية بعيدا عن الشعارات الانتخابية المبنية على الصراع الطائفي واستغلال شراء الاصوات بالمال المسروق.

الخاتمة

عندما انطلقت الشرارات الاولى للحركة الاحتجاجية في أوائل عام 2011 واذا كانت خفت ولكنها عاودت نشاطها بقوة في السنوات اللاحقة وان اختلفت في طبيعتها الجغرافية، الا ان نشاطها لم يكن محصورا في مطلب واحد بل تعدد الى مطالب عديدة من اهمها مكافحة الفساد، وتوفير وتحسين الخدمات الأساسية للمواطنين وتحسين الحياة المعيشية والحياتية، وحفظ الكرامة، وتنفيذ تنمية شاملة، سياسية واقتصادية واجتماعية وثقافية وتعليمية، بل تطورت مطالبها لتأخذ ابعادا طالت نظام المحاصصة الطائفية الذي يركن على قاعدة الهويات الفرعية، مطالبة بتفكيكه وبناء دولة المواطنة، وبعد ان كان قد عزف الكثيرين عن العمل السياسي، بعد ان اصبح همهم الاول كيف يوفروا لقمة العيش لأطفالهم، متناسين كل مفردات الرفاهية والرخاء الواجب توفرها، من خيرات بلاده ولا منة من احداً عليه، نجدهم اليوم تركوا البحث عن العمل للبحث عن وطن، وهم يسعون لكل هذا وغيره من الأهداف والمطالب المشروعة التي ان تم تلبيةها وتطبيقها ستسهم في بناء الثقة وتقلص الهوة بين المواطن والحاكم، وتسهم في نهاية المطاف الى استقرار النظام السياسي، ويتحول العراق حينها الى بلد الرفاهية بما يمتلكه من ثروات اقتصادية وبشرية. وهذه امنيات خارج سياق التحقيق في ظل المسار المعروف للعملية السياسية في العراق.

لذلك ستبقى الحرب السمة البارزة بين الاحزاب والمعارضين لهم من الداخل، بمطالبهم التي تجاوزت تلك المطالب الى المحاكم لزعماء في العملية السياسية، ولذلك سيبقى استهداف

⁵¹ وصال العزاوي، الثورات العربية واستحقاقات التغيير: دراسة تحليلية حول أسباب انهيار النظم السياسية، مجلة قضايا سياسية، تصدر عن كلية العلوم السياسية جامعة النهرين، بغداد، المجلد الرابع، العدد السادس والعشرون، 2012، ص 170.

المتظاهرين السمة البارزة في التعامل معهم من قبل الاحزاب، وهو ليس مؤشر خطير لانتهاك حقوق المواطن في الحياة والأمن والامان والرأي والتعبير والتظاهر السلمي الذي كفه الدستور والشرائع السماوية والوضعية وحسب، ولكنه ينم عن اصرار حكومي ومن القوى المستفيدة منها على عدم تلبية تلك المطالب المشروعة التي تخص كل العراق لانهم يرون فيها انها سبب لزوال نعمتهم، ولذا على الحكومة والقوات الامنية ان تعمل على حماية المتظاهرين والمحافظة على حياتهم وملاحقة المجرمين المسؤولين عن حالات الاغتيال والاستهداف وتقديمهم للعدالة والإعلان بكل شفافية عن نتائج التحقيقات، ونحن على اعتاب مظاهرات لا شك فيها ربما لا ينفذ معها انتخابات مبكرة او حلول ترقيعية، فعلى الحكومة ان لا تتحجج كما السابق بوجود طرف ثالث، فهي المسؤولة عن حماية الجميع وتطبيق القانون على الجميع.

المصادر:

أولاً: الكتب

- 1- أحمد ابراهيم محمود وآخرون، 2010، حال الامة العربية 2009-2010 النهضة او السقوط، ط1، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت.
- 2- الحرب على العراق يوميات - وثائق - تقارير، 2007، ط1، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت.
- 3- حسن هادي رشيد، 2015، مستقبل العراق ودول الربيع العربي في ظل تحديات التغيير، دار أمجد للطباعة والنشر، عمان.
- 4- خالد عيسى طه، 2010، العراق ومسيرة الدم الطريق إلى الحرية، الدار العربية للعلوم ناشرون، بيروت.
- 5- المنظمة العربية لحقوق الإنسان، حزيران/ يونيو 2010، حقوق الإنسان في الوطن العربي: تقرير المنظمة العربية لحقوق الإنسان عن حالة حقوق الإنسان في الوطن العربي 2009/2010، ط1، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت.
- 6- نيو ايسترن اوتلوك، العراق على شفا جولة جديدة من الصراع السياسي، ترجمة مركز حمورابي للبحوث والدراسات الاستراتيجية قسم الترجمة، بغداد، 7 أيار 202.
- 7- يونسيف العراق، كانون الثاني/ 2017، فقر الاطفال في العراق: تحليل اتجاهات فقر الاطفال والتوصيات بشأن سياسات الاستراتيجية الوطنية للتخفيف من الفقر 2017 - 2021، صندوق الامم المتحدة للطفولة (اليونسيف)، وزارة التخطيط، العراق.

ثانياً: الدوريات والصحف

- 1- عبد الحسين شعبان، حزيران 2012، قبل وبعد الربيع العربي الجيوبوليتيك ومفترق الطرق، مجلة حمورابي للدراسات، مركز حمورابي للبحوث والدراسات الاستراتيجية، العدد (3)، السنة الاولى.

- 2- وصال العزاوي، 2012، الثورات العربية واستحقاقات التغيير: دراسة تحليلية حول أسباب انهيار النظم السياسية، مجلة قضايا سياسية، كلية العلوم السياسية جامعة النهريين، بغداد، المجلد الرابع، العدد السادس والعشرون.
- 3- جريدة المدى: الاعداد (2847)، و(2736)، و(1847).

ثالثاً: الرسائل والاطاريح غير المنشورة

- 1- جاسم محمد سهراب، 2016، الدور السياسي للحركات الاجتماعية في العراق 2003-2015، اطروحة دكتوراه غير منشورة، كلية العلوم السياسية، جامعة بغداد.
- 2- جميلة عبد الحسين طاهر، 2012، اشكالية بناء دولة القانون العراق أمودجاً 2003-2010، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية العلوم السياسية، جامعة بغداد.
- 3- نجلاء مهدي شريف، 2012، أزمة الحُكم في العراق بعد عام 2003م، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية العلوم السياسية، جامعة بغداد.
- 4- هند قاسم محمد، 2015، حق النظاهر السلمي في العراق دراسة في العوامل المؤثرة، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية العلوم السياسية، جامعة بغداد.

رابعاً: التقارير الدولية باللغات العربية والإنكليزية

- 1- تقرير منظمة العمل الدولية، لبرنامج الوطني للعمل اللائق العراق: التعافي والإصلاح، 2019-2023.
- 2- تقرير منظمة العفو الدولية للعام 2021/2022: حالة حقوق الانسان في العالم >
- 3- Look, UNHCR (United Nations High Commissioner for Refugees). UNHCR Projected Global Resettlement Needs. (2022).

خامساً: مواقع الانترنت

- 1- أحمد عواد الخزاعي، رسالة إلى أبطال ساحة التحرير، نشر في موقع كتابات الإلكتروني، في 17/8/2015 <http://cutt.us/Rsil>.
- 2- ارتفاع حصيلة قتلى الاحتجاجات الشعبية ضد الحكومة العراقية، <https://www.dw.com/ar>.
- 3- انس المنذلاوي. التقرير السنوي لانتهاكات حقوق الانسان في العراق للفترة من 2008/1/1 ولغاية 2008/12/31، وكالة حق: <http://www.haqnews.net/news.aspx?id=20026>.
- 4- _____، التقرير السنوي لانتهاكات حقوق الإنسان: للفترة من 2009/1/1 إلى 31 / 12 / 2009، وكالة حق: <http://www.haqnews.net/news.aspx?id=21678>.

- 5- _____ ، 2018، الحكومة العراقية.. إنهم يفضلونها ضعيفة، مجلة البيان، الرياض، العدد (380)،
<http://www.albayan.co.uk/Mobile/MGZarticle2.aspx?ID=6479>
- 6- بغداد: المتظاهرون يغادرون المنطقة الخضراء،
https://www.bbc.com/arabic/middleeast/2016/04/160430_iraq_parliament_stormed
- 7- جاسم الشمري، تاريخ المظاهرات في العراق بعد العام 2003،
<https://www.noonpost.com/content/24210>
- 8- سمير اسطيفو شبلا، 2014/8/15، حقوق العراق بالارقام في عهد المالكي 2006 – 2014،
<https://ijauk.wordpress.com/2014/08/15>
- 9- شذى العاملي، ما معيار تحديد نسبة المشاركة في الانتخابات العراقية؟، الاثنين 11 أكتوبر 2021
<https://www.independentarabia.com/node>
- 10- العراق: استمرار المظاهرات رغم ليلة دامية في بغداد سقط فيها عشرات القتلى،
<https://www.france24.com>
- 11- كم تبلغ نسبة الفقر في العراق وفق الاحصائية الجديدة لوزارة التخطيط؟، 15 ديسمبر 2018،
<http://alghadeer.tv/news/detail/86993/>
- 12- لقاء مكي، احتجاجات العراق: مطالب الإصلاح وأزمة النظام السياسي،
<http://studies.aljazeera.net/ar/reports/2018/07/180723122140494.html>
- 13- الموارد تدعو إيران إلى وقف تصريف مياه الميازل إلى شط العرب"، 8 يوليو/تموز 2018،
<http://www.alsabaah.iq/ArticleShow.aspx?ID=159702>
- 14- الموقع الرسمي للمفوضية العليا للانتخابات،
<https://ihc.iq/%D8%A7%D9%84%D9%86%D8%AA%D8%A7%D8%A6%D8%AC>
- 15- هيومن رايتس ووتش" تنشر تقريرها النهائي عن مجزرة السنك والخلاني.. عدد الشهداء وصل إلى 511،
<https://wataniq.com>، 2018/8/23
وزارة التخطيط: نسبة البطالة بين شباب العراق بلغت 22.6%،
2018/8/23
<https://www.rudaw.net/arabic/middleeast/iraq/230820186>

İran ve Suudi Arabistan Dış Politikasında Enerjinin Etkisi

Şevket ŞEKER*

Geliş tarihi: 05/02/2022

Kabul tarihi: 14/06/2022

Atf: Şeker, Ş., “İran ve Suudi Arabistan Dış Politikasında Enerjinin Etkisi”, Ortadoğu Etütleri, 14-1 (2022): 109-140

DOI: 10.47932/ortetut.1127972

Öz: Bu çalışma İran ve Suudi Arabistan’ın enerji politikalarını ve sahip oldukları hidrokarbür kaynaklarının iç ve dış politikalarına etkisiyle iki ülke ilişkilerinde enerjinin yerini tartışmaktadır. Bu doğrultuda çalışma, her iki ülkede hidrokarbür rezervlerinin keşfinden sonra enerjinin ilgili ülkeleri ne ölçüde şekillendirdiği ve gelişen süreçte iki ülkenin bölgesel rekabetinde enerjinin etkisini açıklamayı amaçlamaktadır. Suudi Arabistan dış politika yaklaşımında enerjiyi araçsallaştırmış ve gerek bölgesel gerekse uluslararası düzende sahip olduğu enerji rezervleriyle yer bulabilmiştir. Suudi Arabistan gelecek dönemde de yerini koruyabilmek için çeşitli stratejiler ortaya koymaktadır. 1979 yılından önce ABD’nin iki sütunlu bölgesel politikasının bir sütununu oluşturan İran, devrimden sonra bölgede ABD karşıtı bir tavır takınmış ve nükleer enerji geliştirme programlarıyla uluslararası sistemde tehdit unsuru olarak belirginleşmiştir. Tahran, uluslararası sistemde tehdit olarak ortaya çıkmasının bedelini uluslararası toplumdan izole edilmesi ve yalnızlaştırılmasıyla ödemiştir. Bu durumsa İran ekonomisinin çökmesine ve âtil kapasiteye düşmesine yol açmıştır. Maruz kaldığı yaptırımlar nedeniyle İran enerji sektörü büyük hasar almıştır. Yeterince gelişememiş olan enerji sektörü gereken teknoloji transferini de yapamamıştır. Hâlihazırda İran, petrol üretimi devrim öncesi üretim miktarına devrimden yıllar sonra ulaşabilse de çok fazla arttıramamıştır. Bu nedenle bölgede kurgulamak istediği düzeni kısıtlı petrol ve doğal gaz gelirleriyle gerçekleştirmeye ve bölgesel güç yarışında var olmaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İran, Suudi Arabistan, Petrol, Doğal Gaz, Bölgesel Rekabet

* Şevket Şeker: Yüksek Lisans Öğrencisi, Kocaeli Üniversitesi-TR, sevkettsekerr@gmail.com ORCID: 0000-0002-2950-8858

The Effect of Energy on the Foreign Policy of Iran and Saudi Arabia

Şevket ŞEKER*

Received: 05/02/2022

Accepted: 14/06/2022

Citation: Şeker, Ş., “The Effect of Energy on the Foreign Policy of Iran and Saudi Arabia”, Middle East Studies, 14-1 (2022): 109-140

DOI: 10.47932/ortetut.1068785

Abstract: This study discusses the energy policies of Iran and Saudi Arabia and the place of energy in the relations between the two countries, with the effect of their hydrocarbon resources on their domestic and foreign policies. In this direction, the study aims to explain the extent to which energy has shaped the related countries after the discovery of hydrocarbon reserves in both countries and the effect of energy on the regional competition of the two countries in the development process. Saudi Arabia has instrumentalized energy in its foreign policy approach and has been able to find a place in both regional and international orders with its energy reserves. Saudi Arabia presents various strategies in order to maintain its position in the coming period. Iran, which was a pillar of the United States's two-pillar regional policy prior to 1979, took an anti-US stance in the region after the revolution and became evident as a threat to the international system with its nuclear energy development programs. Tehran has paid the price of its emergence as a threat in the international system by isolating and isolating it from the international community. This situation led to the collapse of the Iranian economy and its idle capacity. Iran's energy sector has been severely damaged due to the sanctions it has been subjected to. The energy sector, which has not developed enough, has not been able to make the necessary technology transfer. Currently, although Iran's oil production reached the pre-revolutionary production level years after the revolution, it could not increase it much. For this reason, it tries to realize the order it wants to establish in the region with limited oil and natural gas revenues and to exist in the regional power race.

Keywords: Iran, Saudi Arabia, Oil, Natural Gas, Regional Competition

* Şevket Şeker: Graduate Student, Kocaeli Uni.-TR, dispatchtsekerr@gmail.com ORCID: 0000-0002-2950-8858

تأثير الطاقة على السياسة الخارجية للسعودية وإيران

شوكت شكر *

تاريخ الاستلام: 2022/02/05 تاريخ القبول: 2022/06/14

اقتباس: شكر، ش.، "تأثير الطاقة على السياسة الخارجية للسعودية وإيران"، دراسات الشرق الأوسط، 140-109 (2022): 1-14

معرف الغرض الرقمي: ortetut.1127972/10.47932

الملخص

تناقش هذه الدراسة سياسات الطاقة لإيران والسعودية وتأثير مواردهما الهيدروكربونية على سياساتهما الداخلية والخارجية ومكانة الطاقة في علاقات البلدين. في هذا الاتجاه، تهدف الدراسة إلى شرح مدى تأثير الطاقة على الدول المعنية بعد اكتشاف احتياطات الهيدروكربونات في كلا البلدين وتأثير الطاقة على المنافسة الإقليمية بين البلدين في هذه الفترة. حوّلت السعودية الطاقة لأداة في مقاربتها لسياستها الخارجية وتمكنت من إيجاد مكانة لها على الصعيد الإقليمي والدولي مع احتياطاتها من الطاقة. تتبنى السعودية استراتيجيات متنوعة من أجل الحفاظ على مكانتها في الفترة المقبلة. شكلت إيران أحد محوري السياسة الإقليمية للولايات المتحدة قبل عام 1979، واتخذت موقفاً مناهضاً للولايات المتحدة في المنطقة بعد الثورة وأصبحت تشكل تهديداً في النظام الدولي ببرامجها لتطوير الطاقة النووية. ودفعت طهران ثمن ظهورها كتهديد في النظام الدولي بعزلها عن المجتمع الدولي وتركها وحدها. أدى هذا الوضع إلى انهيار الاقتصاد الإيراني وتعطل قدراتها. تضرر قطاع الطاقة الإيراني بشدة بسبب العقوبات التي تعرضت لها. وقطاع الطاقة الذي لم يتطور بشكل كافٍ، لم يتمكن أيضاً من إجراء نقل التكنولوجيا اللازمة. وعلى الرغم من أن إيران تمكنت من رفع إنتاجها للنفط اليوم إلى مستوى ما قبل الثورة بعد سنوات من الثورة، إلا أنها لم تتمكن زيادته كثيراً. لهذا السبب تحاول أن تحقق النظام الذي تريد ترسيخه في المنطقة بعائدات محدودة من النفط والغاز الطبيعي وأن تكون موجودة في سباق القوى الإقليمية.

الكلمات المفتاحية: إيران، السعودية، النفط، الغاز الطبيعي، المنافسة الإقليمية.

* طالب ماجستير، جامعة كوجالي-تركيا، dispatchtsekerr@gmail.com
رقم أوركيد: 0000-0002-2950-8858

Giriş

Petrolün keşfi dünya tarihinin dönüm noktalarından birisidir. Körfez bölgesinde petrolün keşfi XX. yüzyılın başına dayanmaktadır. Önce İran'da ardından bölgedeki diğer ülkelerde gerçekleştirilen petrol keşifleri bölge devletlerini etkilediği gibi uluslararası güçlerin de bölgeye yönelik politikalarında belirleyici olmuştur.

Petrol, Ortadoğu ülkelerinin gelişimini sağlayan en önemli unsurdur. Petrolün keşfi ve üretiminden önce dış yardıma bağımlı olan Körfez ülkelerinin düşük olan sosyoekonomik refahları hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Petrol ve doğal gaz rezervi açısından bakıldığında bölgenin en önemli iki ülkesi olan İran ve Suudi Arabistan petrol ve doğal gaz üretimi sonrasında bölgenin önemli iki devleti hâline gelmiştir.

Bu çalışma İran ve Suudi Arabistan'ın sahip olduğu hidrokarbür kaynaklarının ülke siyasetlerine ve ekonomisine etkisini incelemeyi ve ikili ilişkileri enerji çerçevesinde ele almayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda birinci bölümde ve İkinci bölümlerde sırasıyla İran ve Suudi Arabistan'da petrol ve doğal gazın keşfi ve sonrasında ülke iç ve dış politikasına etkisi açıklanarak ekonomik durumlarında enerji kaynaklarının yeri belirtilmiştir. Bu kısımda genel olarak petrolün keşfiyle doğru orantılı bir biçimde doğal gazın da keşfi ve üretimi gerçekleştiği için petrol üzerinde daha çok durulmuştur. Son bölümdeyse Tahran ve Riyad'ın ikili ilişkilerine enerji perspektifinden bakılarak enerjinin ikili ilişkilerin genel seyrinin tam merkezinde olduğu görülmüştür.

İran ve Suudi Arabistan arasındaki bölgesel rekabet ya da düşmanlıkta enerji kaynaklarının rolü büyüktür. Her iki ülkenin dış politika yapım süreci ya enerji merkezli ya da enerji gelirlerinin olanak verdiği ölçüde gelişmektedir. Bu nedenle ikili ilişkilerde birbirlerine karşı temel olarak enerji bir araç olarak kullanılmıştır.

I. İran'ın Hidrokarbür Rezervleri ve İran'a Etkisi

Bu başlık altında öncelikle İran'da petrolün ve doğal gazın keşif süreci ve ardından keşfedilen ve çıkartılarak işlenmeye başlanan hidrokarbür kaynaklarının İran iç ve dış siyasetiyle ekonomisine etkisi tartışılmıştır.

I.1 İran'da Petrol ve Doğal Gazın Bulunması ve İran Siyasetine Etkisi

İran, ilk petrol arama ve çıkarma imtiyazını 1884 yılında Nasıreddin Şah döneminde Hollanda vatandaşı olan Albert Hotz'a vermiştir. İmtiyazdan he-

men sonra petrol arama işlemleri başlamış olsa da herhangi bir sonuç alınmamış ve imtiyaz anlaşması 1889 yılında feshedilmiştir.¹ Öte yandan, İngiltere 1855 yılından itibaren İran'daki doğal kaynaklar üzerine pay sahibi olmaya çalışmıştır. 1855 yılında ilk kez Loftus isimli bir İngiliz petrol araştırması imtiyazı elde etmiştir.² 1872 yılında Reuters Haber Ajansı'nın da kurucusu olan Baron Julius de Reuter, İran'ın tüm doğal kaynaklarının imtiyazını elde eden bir takım ayrıcalık kazanmıştır. Ancak Rusya'nın baskısı nedeniyle İran, anlaşmayı 1873 yılında feshetmiş ve Reuter'e tazminat ödemiştir.³

İran petrolüne olan ilgi verilen imtiyazların sonuçsuz kalmasına rağmen azalmamıştır. 1901 yılında William Knox D'Arcy, İran'dan 60 yıllığına ve her yıl İran'a 20.000 İngiliz lirası ödemek şartıyla imtiyaz elde etmiştir. Ancak elde ettiği imtiyaz Rus etki alanı içindeki Kuzey İran'ı kapsamıyordu.⁴ İmtiyazı elde ettikten sonra başlayan çalışmalar, 1908 yılında İran'ın Huzistan Eyaletinde ilk petrolün bulunmasıyla amacına ulaşmıştır. İran'da ilk petrol bulduktan bir yıl sonra 1909 yılında İran petrollerinin işletilmesi amacıyla Anglo-Persian Oil Company kuruldu. Şirket kurulduktan sonra ülkedeki petrol endüstrisi hızlı bir ilerleme kaydetti. Petrolün taşınması için Karun Nehri-Ahvaz güzergâhından Abadan Adası'na kadar boru hattı döşendi, Abadan'da büyük bir rafineri kuruldu ve onlarca yeni kuyu açıldı. 1920'lere gelindiğinde İran petrol endüstrisi dünyanın en büyük beş petrol üreticiden biri hâline gelmiştir.⁵ Buna rağmen petrol gelirlerinin büyük kısmı İngiliz hükümeti ve petrol şirketi arasında paylaştırılırken İran'a küçük bir yüzde ödenmekteydi.

1911 yılında Deniz Kuvvetleri komutanı olan Winston Churchill İngiliz donanmasının ihtiyaç duyduğu yakıtı tedarik edebilmek için İran'ın petrol kaynaklarına büyük değer vermekteydi. Bundan dolayı 1914 yılında İngiltere ve şirket arasında uygun fiyata ve daha fazla yakıt tedariki için görüşmelere başlanmış ve müzakereler neticesinde İngiliz Hükümeti şirkete ortak olmuştur. İngiltere, 200 bin sterlin şirket yönetiminde temsil hakkı için ve 2 milyon sterlin sermaye için ödeme yaparak mal varlığının yaklaşık %56'sına, karar alma yetkisinin ise yaklaşık %53'ne sahip olmuştur.⁶

İngiliz hükümetinin şirketin çoğunluğunu satın almasıyla İngiltere'nin İran politikası, şirketin çıkarlarına göre şekillenmeye başlamıştır. Birinci Dünya

1 Ghorban Azimy, "İran'ın Hazar Havzası ve Basra Körfezi'ne Yönelik Hidrokarbür Kaynaklı Enerji Politikaları" Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2017, s. 24.

2 Gökhan Bolat, "Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası," *History Studies* 5, no.2, 2013, s. 58.

3 Şükrü S. Gürel, *Orta Doğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1979, s. 48.

4 Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2012, s. 422.

5 Gregory Brew, "The Oil of Iran: Past and Present in Perspective," *E-International Relation*, 19 Ocak 2016.

6 Bolat, a.g.e., s. 63.

Savaşı'ndan sonra İran üzerindeki Rus baskısının kalkmasını İngiltere lehine çevirmek istemiştir. 1919 yılında imzalanan İngiliz İran Antlaşması ile İngiltere ülkeyi tek nüfuz sahibi olmayı amaçlamıştır. Ancak bu antlaşmaya karşı İranlılar yoğun tepki gösterirken anlaşma, birçok ayaklanmalara da neden olmuştur. Bunun yanı sıra antlaşma İran Meclisi'nde onaylanmadığı gibi ABD, Sovyetler Birliği ve Fransa tarafından da tepkiyle karşılanmıştır.⁷ İran'ı İngiliz manda yönetimi altına getirmeyi amaçlayan 1919 Antlaşması'ndan sonra İran hükûmeti ve şirket arasındaki ilişkiler de karmaşık bir hâle gelmiştir. İran hükûmeti ile Birinci Dünya Savaşı yıllarında petrol boru hatlarına yapılan zararını telafi etmek için ödemeyi kesen şirket arasında baş gösteren krizi gidermek için İngiliz Hazine yetkilisi Sydney Amitage-Smith şirket adına görevlendirilmiştir.⁸ Görüşmeler neticesinde D'Arcy'nin yararlandığı imtiyazların da ötesinde yeni ayrıcalıkların tanındığı bir anlaşma yapılmıştır.⁹

1929 Büyük Buhran, petrol endüstrisini de zor durumda bırakmıştır. Kriz nedeniyle petrol gelirlerinin azalması İran'ın aldığı payın da azalmasına yol açmıştır. İran bu durumdan şirketi sorumlu tutmuş ve 1932 yılında şirketin imtiyazları Şah tarafından iptal edilmiştir. İngiltere bu karar üzerine sert tepki göstermiş, Basra Körfezi'ne savaş gemileri gönderirken konuyu da BM'ye taşımıştır. İki ülke arasında 1933 yılında şirkete 60 yıl sürecek yeni bir imtiyaz veren anlaşma imzalanmıştır.¹⁰ 1933 anlaşması İran'a 1901 imtiyaz anlaşmasına göre daha açık koşullar ve sürekli gelirler elde etme imkânı sağlamaktadır. Bununla birlikte ayrıcalık bölgesi 100.000 kilometrekare ile sınırlandırılmıştır. Bu şekilde başka şirketlere de imtiyaz verme fırsatı elde edilmiştir.¹¹ Bunun yanı sıra Rıza Şah'ın başlattığı millileşme faaliyetleri kapsamında şirketin adı Anglo-Iranian Oil Company olarak değiştirilmiştir.¹²

Rıza Şah ülkede büyüyen İngiliz ve Sovyet nüfuzunu dengelemek için benimsediği üçüncü güç politikasıyla Almanya ile yakınlaşma çabasına girmiştir. İkili mutabakatlara rağmen İngiltere ile süren petrol anlaşmazlığı üçüncü güç politikasıyla birleşince gerginlik tırmanmıştır. Böylesi bir atmosfer İran'ın 1941 yılında yeniden işgal edilmesine yol açmıştır.¹³ İngiltere, Birinci Dünya

7 Süleyman Erkan, "İran'a Yabancı Ülke Müdahaleleri (1907-1921)," *Akademik Orta Doğu* 5, no. 1, 2010, s. 106-107.

8 Farideh Kazemi, "Anglo-Persian Oil Company," *Encyclopaedia Iranica*, Son erişim tarihi: 05 Nisan 2021.

9 Gürel, a.g.e., s. 50.

10 Mohammed-Reza Djalili ve Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011, s. 73.

11 Gürel, a.g.e., s. 51.

12 Bolat, a.g.e., s. 65.

13 Maysam Behravesht, "Iran and Britain: The Politics of Oil and Coup D'état after the Fall of Reza Shah," *E-International Relations*, 12 Şubat 2010.

Savaşı'nda olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı'nda da İran'ın petrol kaynaklarını kaybetmeyi göze alamamıştır. İşgalden sonra Rıza Şah tahtan indirilmiş ve yerine oğlu Muhammed Rıza Pehlevi geçmiştir.

Muhammed Rıza Pehlevi tahta çıktıktan sonra İran'ın iç ve dış politikaları üzerinde muazzam bir yabancı baskısıyla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle İngiltere'nin, İran üzerinde büyük bir tesiri vardı. Şah'ta böylesi bir kontrol altında Batı yanlısı politikalar takip etmeye başlamıştır. Şah'ın ilk adımı ABD'li siyasi danışmanların ve şirketlerin ülke ekonomisine ve siyasetine dahil edilmesi olmuştur. Böylesi bir politika İngiltere tarafından da desteklenmiştir. Ancak Şah'ın Batı yanlısı politikaları halk üzerinde hoşnutsuzluğa neden olurken milliyetçi eğilimin artmasına neden olmuştur. Bu durum neticesinde 1951 yılında Muhammed Musaddık'ın hükûmeti devralmasına giden yol açılmıştır. Bu dönemde Venezuela ve Suudi Arabistan'da petrol gelirlerinden %50 pay alma anlaşmaları ve imtiyaz koşullarının değiştirilmesi İran'da da geniş yankı bulmuştur. Suudi Arabistan ve Venezuela'da gelişen durum İran'da petrolün millileştirilmesi çağrılarının yapılmasını ve Musaddık'ın başbakan olmasıyla petrolün millileştirilmesine giden süreci tetiklemiştir.¹⁴

1951 yılında Musaddık'ın petrolü millileştirme hamlesi, İngiltere'nin yıllık yaklaşık 24 milyon sterlin vergi geliri kaybetmesine yol açmıştır. Tek başına Abadan Rafinerisi 347 milyon dolardan daha fazla gelir sağlamaktaydı. Bu oran ise Katar'dan Mısır'a, İsrail'den Kuveyt'e kadar faaliyet gösteren şirketin karının %75'ine denk gelmekteydi. İran olmaksızın şirketin yeni genişleme çabalarının devam edebileceği belirsizdir. Bundan dolayı Abadan Rafinerisinin önemi İngiltere'yi harekete geçmeye zorlamıştır. İngiltere'nin, Musaddık iktidarının kalıcı olamayacağı varsayımları gerçekleşmeyince Amerika Birleşik Devletleri'nden yardım alarak, MI6-CIA liderliğindeki AJAX Operasyonu ile darbe gerçekleştirmiş ve İran'ın petrol rejiminin eski hâline gelmesini sağlamıştır.¹⁵ 1953 yılında gerçekleşen darbe ile Musaddık iktidardan indirilmiş ve Şah'ın otoritesi sağlamlaştırılan yeni bir düzen tesis edilmiştir.

Ağustos 1954'te İran ve sekiz uluslararası petrol şirketi¹⁶, İran petrolünün dünya piyasalarına yeniden akışını gerçekleştirecek bir anlaşmaya varmışlardır. Anlaşmayla İran, 1951'de kamulaştırılan Anglo-Iranian Oil Company'ye 70 milyon dolar tazminat ödeyecek ve gelecek üç yıl içinde İran en az 420

14 A.g.e.

15 Kabreya Ghaderi, "In Defense of the Great Satan: The Role of Colonialism in Iranian and Saudi Arabian Oil Governance", *Journal of Georgetown University Qatar Middle Eastern Studies Student Association* 9, 2015, s. 1-11.

16 Bahsedilen sekiz şirket: Standard Oil Company (New Jersey), Standard Oil of California, Socony Vacuum, Texas Company, Gulf Oil Corporation, Anglo-Iranian, Royal Dutch Shell ve Compagnie Française des Pétroles.

milyon dolar petrol geliri elde edecekti. Ayrıca Konsorsiyum, Abadan Rafine-risinin de üç yıl içinde yenilenerek Doğu Yarımküre'deki en büyük rafine ürün üreticisi konumuna getirme sözü vermiştir.¹⁷ Bunun yanı sıra konsorsiyumun %40'ı Anglo İran'ın, diğer %40'ı beş Amerikan şirketinin olurken %20'si Royal Dutch/Shell ve Compagnie Française de Pétroles arasında paylaştırılmıştır. Britanyalı olmayan şirketler %60'luk payları için Anglo-İran'a 1 milyar dolar ödeme yapmışlardır. Konsorsiyum yabancılar tarafından yönetilmekle birlikte adı, millileştirmeyi yüzeysel olarak korumak maksadıyla, Musaddık'ın verdiği "İran Ulusal Petrol Şirketi" olarak kalmıştır. Şirket karı İran ile yarı yarıya paylaşmayı kabul etmiştir ancak İranlıların ne hesapları kontrol etmesine ne de yönetim kurulunda yer almalarına müsaade etmemiştir.¹⁸

İran'daki ilk petrol kanunu, 1954 Konsorsiyum Anlaşması'nın imzalan-masının hemen ardından 1957'de çıkarıldı. Yasanın amacı, konsorsiyum alanı hariç ülke genelinde ve kıta sahanlığında petrolün hızlı bir şekilde araştırıl-ması, çıkarılması, rafine edilmesi, taşınması ve satılmasını sağlamaktır. Bu-nun için İran'ın hidrokarbon kaynaklarını geliştirmek maksadıyla İran Petrol Şirketine gerekli teknik ve mali yeterliliğe sahip İranlı veya yabancı kişilerle sözleşmeye dayalı ilişkilere girmesine izin verilmiştir. Kanunun çıkarılmasın-dan sonra ilk iş birliği anlaşması aynı yıl İtalyan devlet şirketi olan AGIP ile yapılmıştır. ardından çeşitli anlaşmalar yapılmaya devam edilmiştir.¹⁹

1960'lı yılların sonlarına kadar düşük seyreden petrol fiyatları 1970-74 arasında neredeyse üç kat artış gösterdi. Petrol şirketlerindeki kar artışları İran'ın da petrol sözleşmelerini değiştirmesine yol açmıştır. Petrol Krizi ise yasal değişikliği tetiklemiştir. İran'ın pazarlık gücünü arttıran 1973 Petrol Krizi'nden bir yıl sonra 1957 yarasını yürürlükten kaldıran 1974 Petrol Ya-sası kabul edilmiştir. "İran'ın petrol kaynakları ve petrol endüstrisi millete aittir" ibaresi içeren yeni yasa daha milliyetçi çizgilere sahiptir. Yabancı şir-ketler yalnızca sağladıkları hizmetler karşılığında ücret alırlar ve daha önce kullanılan mekanizmaların aksine ne rezerv alanda ne de kuyu başında petrol üzerinde hak kazanamazlar. Yeni yasayla rekabetçi ve sistematik ihale sistemi oluşturulmuştur. Yeni düzenlemeye rağmen konsorsiyumun faaliyetleri 1979 Devrimi'ne kadar herhangi bir yasal düzenlemeden bağımsız olarak devam etmiştir.²⁰

17 Welles Hagen, Iran And Oil Group Initial Agreement To Resume Output, New York Times, Son eri-şim tarihi: 7 Nisan 2021.

18 Stephen Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri*, Çeviren Selim Önal, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 240.

19 Mahmoud Fard Kardel, "Iran's Oil And Gas Legal Framework: From Exploraton To Revolution," *Asia Pacific Journal of Energy and Environment* 6, no. 1, 2019, s. 18.

20 Nima Nasrollahi Shahri, "The Petroleum Legal Framework of Iran: History, Trends and the Way Forward," *China and Eurasia Forum Quarterly* 8, no. 1, 2010, s. 118.

Devrim öncesi dönemde, Şah'ın petrol politikası ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Kitlesele protestolarda göstericiler ülkenin petrol kaynaklarının korunması gerektiğini ifade etmişlerdir. Petrol gelirlerinin halkın refahının artırılması yerine askerî harcamalara ve sarayın şatafatlı yaşamına gitmesi Pehlevi yönetimine karşı büyük bir öfke oluşmasına yol açmıştır. Bu öfke 1979 yılında İran İslam Cumhuriyeti'ne giden süreci tetiklemiştir.

1979 İslam Devrimi'nden sonra Konsorsiyum anlaşması başta olmak üzere hukuka aykırı olduğu düşünülen tüm sözleşmeler ve anlaşmalar tek taraflı olarak feshedilirken, 1987 yılında önceki bütün kanunları yürürlükten kaldıran yeni bir petrol yasası yürürlüğe girmiştir. Bu yasa 1979 sonrasında ilk ve tek petrol yasasıydı. Bütün petrol faaliyetleri Petrol Bakanlığı'nın sorumluluğuna bırakılmıştır. İran Ulusal Petrol Şirketi, bakanlık himayesi altında faaliyetlerine devam etmiştir. Konsorsiyum²¹ yeni rejim tarafından herhangi bir tazminat ödenmeksizin millileştirilmiştir. İslam Cumhuriyeti, petrol endüstrisini herhangi bir dış katılımdan bağımsız olarak devlet tekeline almayı amaçlamıştır. Ana sanayilerin çoğunun ilerleyen yıllarda yasalarla özelleştirilmesi mümkün hâle gelmişken, petrol sanayisi istisna olarak kalmıştır. Elektrik sektörüne yerli ya da yabancı girişimciler yatırım yapabilirken ya da katılım sağlayabilirken, petrol sektöründe hâlen özelleştirme ya da özel sektör katılımı mümkün değildir.²²

Tablo 1: BP Tarafından İran Devleti'ne Ödenen Kâr Payları²³

Yıl	Ödenen Pay (Milyon \$)	Yıl	Ödenen Pay (Milyon \$)
1960	385.3	1970	1,092.7
1965	522.4	1973	4 (milyar)
1968	817.1	1975	19 (milyar)
1969	937.8	1978	23 (milyar)

1951 yılında İran petrollerinin millileştirilmesi kararı uluslararası bir gündem maddesi hâline gelmiş ve Musaddık yönetimine karşı darbeye giden sürecin zemini hazırlanmıştır. 1953 yılında darbe gerçekleşikten sonra 1979 yılına kadar konsorsiyum İran petroleri üzerinde ayrıcalıklı bir statüde olmuştur. 1979 yılında gerçekleşen devrim ile birlikte İran petroleri devlet tekeline girmiş ve herhangi bir yabancı ya da özel katılıma izin verilmemiştir. Ancak devrimden sonra İran'ın uluslararası toplumdan izole edilmesi İran'ın ekonomik ve teknolojik gelişimini yavaşlatmıştır.

21 1955 yılında adı The British Petroleum Company olarak değiştirilmiştir.

22 Shahri, a.g.e, s. 119-120.

23 Bolat, a.g.e., s. 73.

1979 yılında gerçekleşen İslam devriminden itibaren rejimi korumak yönetici elitlerin temel amacı olmuştur. Bu doğrultuda İran İslam Cumhuriyeti'nin rejim ihracı politikasıyla sürdürülebilir kılınması amaçlanmıştır. Humeyni, "İslam Devrimi İran sınırları içinde mahpus kaldığı gün Fatiha'sı okunmalıdır" ifadesiyle rejim ihracının ana politika olması gerektiğini işaret etmektedir.²⁴ Rejim ihracı politikası çerçevesinde çizilen yeni dış politika ve etkinlik sahasını artırma girişimleri büyük ölçüde petrol gelirlerine bağlı kalmıştır. Ancak petrol gelirleriye dış politikadan önemli ölçüde etkilenmiştir. Devrimden sonra ABD Büyükelçiliği'ndeki rehine krizi sonrasında ABD ile gerilen ilişkiler İran'ın dış ilişkilerini önemli ölçüde değiştirmiştir. İran'ın yeni dış politikası enerji politikasını da etkilemiştir. 1980 yılında Tahran'ın petrol ihracatı devrimden önceki seviyenin neredeyse üçte biri olan günde 888.000 varile düşmüştür.²⁵

Şekil 1 İran Ham Petrol Üretimi

(Trading Economics, <https://tradingeconomics.com/iran/crude-oil-production>)

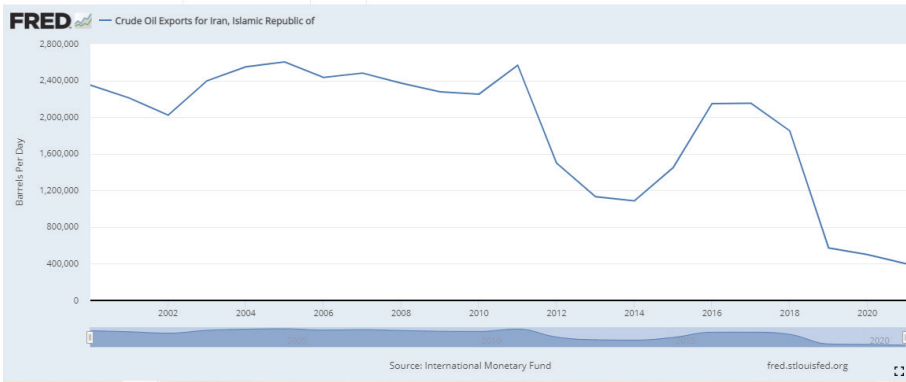
Ayetullah Humeyni sonrasında İran uluslararası sıkışıklığından kurtulabilmek için ideolojiye dayanan dış politikasını değiştirmiştir. Ali Hamaney ve Rafsanjani sonrasında daha pragmatik bir yaklaşım sergilenmeye çalışıl-

24 Nasır Kashef Asl, "İran İslam Cumhuriyeti Dış Politikasının Oluşumunu Etkileyen Etmenler: Bir İranlı Görüşü" içinde *Ortadoğu Siyasetinde İran* ed. Mehmet Şahin ve Türel Yılmaz, Ankara: Barış Kitap Yayın, 2011, s. 143.

25 Mansoureh Ebrahimi, Ahmadali Gholami ve Kamaruzaman Yusoff, "Politics of Oil and Natural Gas vis-à-vis the Foreign Policy of Iran," *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies* 11, no. 3, 2017, s. 75.

mıştır. Böylece enerji endüstrisi için de uygun bir ortam oluşturularak petrol gelirlerinin artışı sağlandı. Muhammed Hatemi'nin reformist ve Medeniyetler Arası Diyalog yaklaşımı uluslararası seviyede memnuniyetle karşılanmıştır. 2001 yılında Suudi Arabistan ile güvenlik anlaşmasının imzalanması bölgesel seviyede de bir girişim başlatmıştı. Hatemi, ekonomik kalkınma amacıyla ülkeye özellikle enerji sektörüne yabancı yatırımcı çekmeye çalışmıştır. Humeyni sonrasında değişen dış politika yaklaşımının bir neticesi olarak İran'da petrol üretimi ve ihracatı artmış olsa da 1993-1999 yılları arasında petrol fiyatlarının düşük seyretmesi İran petrol gelirlerini azaltmıştır. Ancak 2000 sonrasında artan petrol fiyatları İran için bir şans yaratmıştır. Ahmedinejad döneminde dış politika yüksek petrol fiyatlarıyla bağlantılı bir şekilde devam etmiştir. Ancak Ahmedinejad'ın muhafazakâr ve sert tutumu İran'a yaptırımların ağırlaştırılmasına neden olmuştur. Yaptırımların artması İran'ın petrol ihracatının önemli ölçüde düşmesine yol açmıştır.²⁶

Şekil 2 İran Petrol İhracatı

(Fred Blog, <https://fred.stlouisfed.org/series/IRNNXGOCMBD>)

2013 yılında Hasan Ruhani'nin cumhurbaşkanı seçilmesinden hemen sonra P5+1 ülkeleriyle²⁷ yapılan müzakerelerin sonuç vermesi İran'a uygulanan yaptırımların hafifletilmesini sağlamıştır. Yaptırımların gevşetilmesi İran'ın petrol endüstrisinde bir hareketlenmeye neden olmuş ve petrol ihracatında yeniden artış yaşanmıştır. Ancak Donald Trump'ın İran'a maksimum baskı politikası sonrasında İran'a yaptırımlar yeniden uygulanmaya başlamış ve İran petrol ihracatının seviyesi devrimin ilk yıllarındaki seviyeye düşmüştür. Özel-

26 Ebrahimi, Gholami ve Yusoff, a.g.e., s. 76-77.

27 Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Beş Daimî Üyesi (ABD, İngiltere, Fransa, Rusya ve Çin) ve Almanya.

likle Covid-19 ile birlikte İran petrol endüstrisi daha ağır bir darbe almıştır.

Yatırımlar kaldırıldıktan sonra günlük 3,8 milyon varillik üretime ulaşan Tahran'ın, 2019 yılında petrol üretimi yaklaşık 2,1 milyona, 2020 yılında ise Covid-19'un da etkisiyle 1,9 milyon varile kadar düşmüştür. Bununla birlikte stok oranı artmakta ve depolama tesislerinin kapasitesi neredeyse dolmaktadır. Yatırımlar, İran'ın petrol sektörünün gelişmesini, üretilen petrol için pazar bulunmasını ve mevcut üretiminin satılmasını engellemektedir. Mevcut durumda İran'ın en başat enerji pazarı Çin ve Suriye'dir. Ayrıca sermaye yetersizliği kapasite arttırmak için yeni yatırımların yapılmasını engellemektedir. Ülkenin petrol gelirlerine bağımlılığı nedeniyle azalan petrol gelirlerinden dolayı İran IMF'den 5 milyar dolar kredi istemek zorunda kalmıştır.²⁸

1.2 Petrol ve Doğal Gazın İran Ekonomisine Etkisi

İran dünya petrol rezervinin %9'una, doğal gaz rezervinin %16,1'ine sahiptir.²⁹ Diğer taraftan dünya petrol üretiminin %5'ini, doğal gaz üretiminin ise %5,7'sini İran gerçekleştirmektedir. Petrol ve doğal gaz İran'ın en önemli gelir kaynağıdır ve ülke ekonomisi petrol ve doğal gaz kaynaklarına dayanmaktadır. Bütçenin %60'ını, ihracatın yaklaşık %70'ini petrol ve doğal gaz oluşturmaktadır.³⁰ İran iç tüketiminde doğal gazı petrolden daha fazla tercih etmektedir. İran'ın, toplam enerji tüketiminin %68'ini doğal gaz %30'unu petrol oluşturmaktadır.³¹

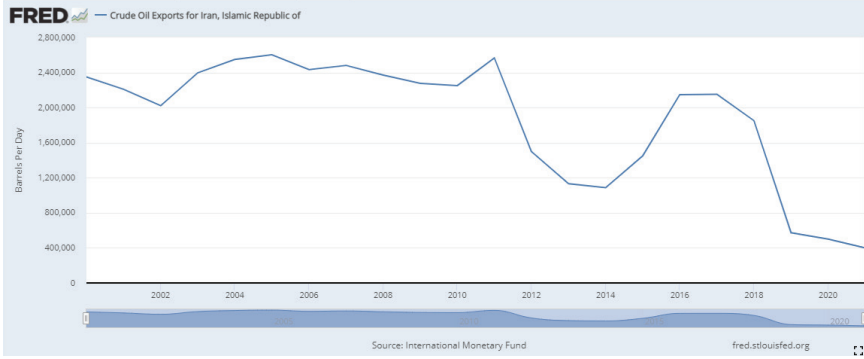
28 İran'ın Petrol Üretimi ve İhracatı Rakamları, *Ticaret Bakanlığı*, Son erişim tarihi: 8 Nisan 2021, <https://ticaret.gov.tr/blog/ulkelerden-ticari-haberler/iran/iranin-petrol-uretimi-ve-ihracati-rakamlari>); Ahmad Zubair Nabizada, İran Petrol Üretiminin Tarihi Düşüşü, *İRAN Center*, 11 Haziran 2020.

29 BP, "Statistical Review of World Energy," 2020.

30 Petrol ve Doğalgaz, *DAKA İran Masası*, Son erişim tarihi: 11 Nisan 2021, <https://www.dakairanmasasi.com/discover-iran/sectorler/enerji/petrol-ve-dogalgaz>; "İran," *Trading Economics*, Son erişim tarihi: 12 Nisan 2021, <https://tradingeconomics.com/iran/exports-by-category>

31 Iran Energy Information, *Enerdata*, Son erişim tarihi: 11 Nisan 2021,

Şekil 3 İran'ın Kaynağa göre toplam enerji arzı 1990-2018(TJ)

(IEA, <https://www.iea.org/countries/iran>)

Ülkedeki doğal gaz sektörü petrol sektörü kadar gelişmemiştir. Bunun en önemli nedeni doğal gazın altın çağını yaşamaya başladığı 2000'lerde İran'ın ağır yaptırımlara maruz kalmasıdır. Bu nedenle gerek doğal gazına pazar bulamaması gerekse yeterli yatırımın yapılamaması doğal gaz sektörünün yeterince gelişmemesine yol açmıştır.³² Ülkede şu anda 23 tanesi geliştirilmiş 50 bağımsız gaz sahası bulunmaktadır. Mevcut gaz sahalarının geliştirilememesi nedeniyle yeni doğal gaz saha araştırmaları yapılmamaktadır. 14 trilyon metreküp rezerviyle Güney Pars doğal gaz sahası İran'ın doğal gaz rezervlerinin %40'ını oluşturmaktadır.³³

İran'da 150 km. ile 845 km. arasında değişen 19 adet petrol boru hattı mevcuttur.³⁴ Çeşitli kapasite ve özelliklerde 110 adet petrol rafinerisi bulunmaktadır. Bunlar; Abadan, Isfahan, Bendar Abbas, Tahran, Arak, Tebriz, Şiraz, Kirmanşah, Levan ve Mescid-i Süleyman rafinerileridir. Rafinerilerin ürün işleme kapasiteleri günlük 1,9 milyon varildir.³⁵

Devletin sunduğu cömert sübvansiyonlar nedeniyle İran'da kişi başı enerji tüketimi oldukça yüksektir. Doğal gaz sektörüne yapılan yatırımın düşük olması buna karşın yüksek tüketim eğilimi İran'ı doğal gaz ithalatçısı yapabilecek konuma getirebilir.³⁶ 2019 yılında günlük 244,2 milyon metreküp doğal gaz üretimi gerçekleşmişken; 223,6 milyon metreküp doğal gaz tüketilmiştir.³⁷

32 Büşra Zeynep Özdemir, İran Yaptırımları Türkiye-İran Enerji İlişkilerine Etkileri, *SETA*, 2018.

33 Ticaret Bakanlığı. İran Enerji Raporu. (Tahran: Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2020), s. 7.

34 A.g.e. s. 4.

35 Samet Muğanlı, İran'da Enerji: Rezervler, Üretim, Tüketim ve Kurumsal Aktörler, *İRAM*, 30 Temmuz 2020.

36 Mardo Soghom, Iran Faces A Natural Gas Crisis With High Consumption And Low Investments, *Iran International*, 19 January 2021.

37 BP, "Statistical Review of World Energy," 2020.

İran, dünya doğal gaz piyasasındaki payını arttırmayı hedeflemesine rağmen doğal gazını komşu ülkelere kısıtlı bir şekilde ihraç edebilmektedir. Çeşitli ülkelerle boru anlaşmaları ve planlamaları yapılmış olsa da uygulanan yaptırımlar ve ABD'nin baskısı projelerin hayata geçirilmesini zorlaştırmaktadır.

İran, doğal gazını Avrupa pazarına sunmak için çabalamaktadır. Ancak önünde iki en önemli engel bulunmaktadır. Birincisi Rusya'nın bu pazardaki ağırlığı ikincisi ise İran'ın olası boru hattı projesinde Türkiye'nin merkezi rol almasına hoş bakmamasıdır. Bu çekincelerden dolayı İran daha çok Güneydoğu Asya'ya yönelmekte ve sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) alanına odaklanmaktadır. Ancak bu alanda da gerek yaptırımlar gerekse ABD baskısı nedeniyle kapasite geliştirememekte ve uluslararası pazarda etkili olamamaktadır. Bu nedenle dünyanın en büyük ikinci doğal gaz rezervine sahip olan İran'ın dünya doğal gaz piyasasındaki payı %1'in altındadır.³⁸

İran'ın Türkiye, Irak ve Ermenistan ile doğal gaz boru hatları mevcuttur. Ayrıca İran petrolün çoğunu Basra Körfezi üzerinden ihraç etmektedir. Bu durumu değiştirmek alternatif pazarlara erişebilmek için Umman ile 1000 kilometrelik Gore-Cask petrol boru hattını hayata geçirmiştir. Böylece İran, petrol ihracatının büyük kısmını Umman Denizi'nden yapmayı planlamaktadır. Bu hat sayesinde İran günde 1 milyon varile kadar petrol taşıyabilecektir.³⁹ Diğer taraftan İran, Pakistan ve Hindistan arasında doğal gaz boru hattı projesi mutabakatı imzalanmışsa da proje ABD baskısı nedeniyle ilerleyememektedir.⁴⁰

Yaptırımların İran ekonomisinin çeşitlendirilmesine mâni olan en önemli faktördür. Bu nedenle İran ekonomisinin petrol ve doğal gaz merkezliliği devam etmektedir. İhracatının büyük kısmı petrol ve petrol ürünlerine dayalı olması, İran'ı petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara karşı kırılganlığını arttırmaktadır.

2. Suudi Arabistan'ın Hidrokarbür Rezervleri ve Suudi Arabistan'a Etkisi

Bu bölümde Suudi Arabistan'da enerji kaynaklarının bulunması ve Suudi Arabistan'ın sahip olduğu doğal kaynaklarının ülke iç ve dış siyasetine etkisi ele alınmış olup, daha sonra doğal kaynakların Krallığın ekonomisindeki yeri açıklanmıştır.

38 Ticaret Bakanlığı. İran Enerji Raporu, 9.

39 Petrol sanayinde 3 önemli proje daha faaliyete başlıyor, *IRNA*, 25 Haziran 2020.

40 Iran - Pakistan Gas Pipeline Victim of U.S. - Iran Confrontation, *Pipeline Technology Journal*, 7 October 2019.

2.1. Suudi Arabistan'da Petrol ve Doğal Gazın Bulunması ve Suudi Arabistan Siyasetine Etkisi

1923 yılında Frank Holmes adlı bir İngiliz vatandaşı tarafından kurulan Eastern and General Syndicate şirketi Necd'in al-Hasa bölgesi için petrol ayrıcalığı elde etmiştir. Ancak 1932 yılına kadar petrol bulunamamıştır. Holmes'in başarısız olması imtiyazın iptal edilmesine yol açmıştır. 1932 yılında Bahreyn'de petrol bulunması Suudi Arabistan için de umut verici bir gelişmeydi⁴¹. 1933 yılında Standart Oil California(SOCAL) ilk petrol imtiyazını almayı başarmıştır. SOCAL'in imtiyaz elde etmesi bölgedeki petrol imtiyazlarındaki İngiliz tekelini kıran ilk adım olmuştur. Şirket sahip olduğu imtiyaz haklarının yarısını Texas Petrol Şirketine devretmiştir. Japonya ve Almanya gibi ülkelerden de imtiyaz talepleri için teklifler gelmiş olmasına rağmen Suudi Arabistan Kralı İbn-i Suud Amerikalı şirketlerle iş birliğine devam etmiştir⁴².

İmtiyaz anlaşmasını yönetmek için California Arabian Standard Oil Company (CASOC) kurulmuştur. CASOC'un çalışmaları 1938 yılında sonuç vermiş ve ilk ticari anlamda petrol üretimi gerçekleşmiştir. Petrol üretimini her geçen gün arttıran CASOC, ismini 1944 yılında Arabian American Oil Company (ARAMCO) olarak değiştirmiştir⁴³.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ABD Başkanı Roosevelt, Suudi Arabistan'ın savunmasını ABD savunması için hayati olduğunu iddia etmiş, Suudi Arabistan'ı Ödünç Verme ve Kiralama Yasası kapsamına alarak, ülkeye doğrudan ABD yardımı göndermeye başlamıştır. 1948 yılında Standard Oil Company of New Jersey ve Secony Mobil Oil, ARAMCO'ya ortak oldu. Ortaklıklar sonrasında yeni pay dağılımı;

Standard Oil Company of New Jersey: %30

Standard Oil of California: %30

Texaco: %30

Secony Mobil Oil %10

olarak değişmiştir. Böylece Ortadoğu'nun en önemli petrol alanlarından biri savaş sırasında ABD şirketlerinin kontrolü altına girmiştir⁴⁴.

1950 yılında ARAMCO'nun net karları üzerinden %50 gelir vergisi ödemesine ilişkin kraliyet yönetmeliği çıkartılmıştır. Gelir vergisinden sonra

41 Gürel a.g.e., s. 61.

42 Özge Koyun, Suudi Arabistan'daki Petrol Gelirlerinin Sosyal Yapıya Olan Etkisi, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006, s. 30-31.

43 "History," *Saudi Aramco*, Son erişim tarihi:23 Nisan 2021, <https://www.aramco.com/en/who-we-are/overview/our-history>,

44 Gürel, a.g.e., s. 63.

ARAMCO ile Suudi Arabistan yarı yarıya kar paylaşım anlaşması yapmıştır. 1952 yılında şirketin politikasında Suudi Arabistan'ın da söz sahibi olmasının yanı sıra şirketin merkez bürolarının Suudi Arabistan'da olması gerektiği üzerinde uzlaşmıştır⁴⁵. 1973 yılında şirketin %25'i, 1980 yılındaysa tamamı Suudi Arabistan tarafından alınmış ve Suudi Arabistan Petrol Şirketi (Saudi ARAMCO) kurulmuştur⁴⁶.

Suudi Arabistan 1960 yılında Petrol ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı kurulmuştur. Amacı, ülkedeki petrol, gaz ve madenlerle ilgili politikaların oluşturulmasını ve yönetilmesini sağlamaktır. Bakanlık, arama ve geliştirmeden rafinaj ve dağıtımına kadar petrol ve petrol ürünleri ile ilgili faaliyetleri izleyerek bağlı şirketleri denetleme yetkisine sahiptir. Bu şirketlerden başlıcaları şunlardır; Saudi Arabian Company (Saudi ARAMCO), Saudi Texaco, ARAMCO Gulf Operation Ltd (AGOC), Saudi Geological Survey⁴⁷. Böylece Suudi Krallığı 1980 yılından sonra petrol politikalarını belirleyen temel aktör olmuştur. Suudi Arabistan, Petrol Bakanlığı ve Yüksek Petrol Konseyi gibi kurumlar vasıtasıyla Krallığın bütün petrol arama, işleme ve finansman gibi politikalarını belirlemektedir.

Suudi Arabistan Amerikalı jeologların ilk petrol keşfinden günümüze kadar bazı istisnaları olmasına rağmen ABD ile özel ve olumlu ilişki içerisinde olmuştur. Bu ilişkilerin en önemli istisnası 1973 Arap-İsrail Savaşı sonrası uygulanan petrol ambargosudur. Bu süreç içerisinde dünya petrol fiyatları neredeyse dört kat artış göstermiştir. Buna karşın 1979 yılında İran'da gerçekleşen devrimin ardından petrol fiyatlarının ani artması üzerine ABD'deki Reagan hükümetinin talebi sonrasında Suudi Arabistan petrol arzını arttırarak petrol fiyatlarında aşırı düşüş olmuştur⁴⁸.

Petrol şirketlerinin özellikle 7 Kız Kardeş'in⁴⁹ petrol üzerindeki tekellerini kırmak amacıyla ekonomik kaygılarla kurulan Petrol İhraç Eden Ülkelerin (OPEC) kurucuları arasında yer alan ve aynı zamanda en etkili üyesi Suudi Arabistan'dır. Bu çerçevede OPEC'in petrolün fiyatıyla arz miktarını belirleme konusunda Suudi Arabistan etkili olmaktadır. OPEC resmi sitesindeki verilere göre dünyanın kanıtlanmış petrol rezervlerinin %79,4'ü OPEC üye ülkelere aittir. Diğer taraftan OPEC petrol rezervlerinin büyük kısmı

45 Koyun, a.g.e., s. 31.

46 Saudi Aramco, a.g.e.

47 "Kingdom of Saudi Arabia Ministry of Petroleum and Mineral Resources" *OpenEI*, Son erişim tarihi: 26 Nisan 2021.

48 Ali Oğuz DİRİÖZ, "Suudi Arabistan Dış Politikası ve Bölge Ülkeleri ile İlişkileri," *Ortadoğu Analiz* 4, no: 39, 2012, s. 96.

49 Bahsedilen yedi petrol şirketi; Anglo-Persian Oil Company(BP), Gulf Oil (Chevron), Standard Oil of California (SoCal), Royal Dutch Shell, Standard Oil of New Jersey(ExxonMobil), Standard Oil Co. of New York (Socony), Texaco.

Orta Doğu'da olup, OPEC toplamının %64,5'ine tekabül etmektedir. OPEC üye ülkeleri arasında kanıtlanmış petrol rezervleri sıralamasında Venezuela %25,5'lik payla birinci sıradadır. Venezuela'yı %22,2 ile Suudi Arabistan, ardından %13,1 ile İran izlemektedir. Venezuela ile İran'ın uluslararası izolasyon durumu ve politik istikrarsızlığı göz önüne alındığında Suudi Arabistan'ın başat rol oynaması kaçınılmazdır⁵⁰. Ayrıca 1967 Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra petrolü İsrail'e karşı kullanmak için siyasi kaygılarla yine Suudi Arabistan'ın kurucusu olduğu Petrol İhraç Eden Arap Ülkeler (OAPEC) üzerinde de krallık etkili olmaktadır.

11 Eylül sonrası Suudi Arabistan'ın ABD'nin sert baskısına maruz kalması Krallığı Rusya ile ilişkileri geliştirmeye mecbur bırakmıştır. Arap Baharı sürecine kadar Rusya ve Suudi Arabistan arasında ilişkiler ivmelenmeye başlamıştır. Ancak Arap Baharı isyanlarıyla birlikte özellikle Suriye ve Yemen'de iki ülkenin farklı politikalar takip etmesi ilişkilerin seyrini olumsuz etkilemiştir. Buna karşın bu dönemde ABD'nin tutarsız politikası bölgede Rusya'yı önemli bir aktör hâline getirirken, İran-ABD yakınlaşması ve nükleer anlaşma ABD-Suudi Arabistan ilişkilerini yıpratmıştır. Bu nedenle Rusya ile ilişkileri geliştirmenin krallık için kaçınılmaz olduğu ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda Aralık 2016'da Rusya, OPEC ile iş birliği yaparak petrol fiyatlarının yükselmesi için uluslararası petrol arzının azalması için üretimi kısma teklifinde bulunmuştur. Suudi Arabistan'ın başını çektiği OPEC üye ülkeleri teklifi kabul ederek 2008'den sonra ilk defa günlük 1,8 milyon varillik üretimi kısma kararı almıştır⁵¹.

Bu uzlaşmanın bir sonraki adımıysa 2017 yılında OPEC üyesi ülkelere OPEC üyesi olmayan 10 ülkeden oluşan 24 üyenin katılımıyla OPEC+ oluşumunun kurulması olmuştur. Küresel petrol rezervinin %90'ına sahip olan bu ülkeler küresel petrol arzının %55'ini kontrol altına tutmaktadır. Aynı zamanda bu ortaklığın amacı ABD'nin kaya gazı petrolünden etkilenen petrol fiyatlarını yeniden canlandırmaktır. 2018 yılındaysa OPEC+ iş birliği amacı doğrultusunda petrol fiyatlarının %40 artmasını sağlayarak başarısını ortaya koymuştur⁵².

OPEC+ oluşumunun kurulması İran ve bazı OPEC+ üyelerini tedirgin etmiştir. Bu ülkelerin temel kaygısı küresel petrol arzının Suudi Arabistan ve Rusya'nın gayri resmi liderliği altına girmesidir. Organizasyona Moskova ve Riyad'ın hâkim olması nedeniyle diğer ülkelerin çıkarlarının göz ardı edileceği ifade edilmektedir⁵³.

50 "OPEC Share of World Crude Oil Reserves 2018," *OPEC*, Son erişim tarihi: 26 Nisan 2021.

51 Engin Koç, "Rusya'nın Ortadoğu'da Taktiksel Hamleleri: Rusya ve Suudi Arabistan İlişkileri," *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9, no. 3, 2020, s. 1962.

52 Ariel Cohen, "OPEC Is Dead, Long Live OPEC+ 2018," *Forbes*, 29 June 2018.

53 Nikolay Kozhanov, "Iran threatened by Russia-Saudi oil pact". *Al-Monitor*, 22 February 2019.

ABD ile Çin arasında yaşanan ticaret savaşları ve ticaret savaşının meydana getirdiği etkiler⁵⁴ ortadan kalkmadan küresel bir salgın hâline gelen koronavirüs nedeniyle yaşanan talep daralması petrol fiyatlarının ani düşüşüne neden olmuştur. Petrol fiyatlarındaki düşüşün önüne geçmek için OPEC ile Rusya yeni bir üretim kısıtlaması yapmak için bir araya gelmişlerdir. Ancak toplantıda petrol üretim kısıtlamasını azaltma önerisini Rusya kabul etmeyince toplantıdan herhangi bir sonuç alınamamıştır. Rusya'nın bu tavrına tepki olarak Suudi Arabistan, 1 Nisan 2020'den itibaren küresel piyasalara önceki döneme göre %26 daha fazla petrol verileceğini açıklaması ve ardından üretimini arttırması petrol fiyatlarının ani bir şekilde düşmesine yol açmıştır. Brent petrol fiyatı yaklaşık %30 düşüşle 20 doların altına kadar gerilediği görülmüştür⁵⁵.

Rusya petrol kısıtlamasının daha çok ABD'nin kaya gazı pazarını arttıracığı endişesiyle kabul etmemiş ve petrol endüstrisinin Suudi Arabistan ve ABD'nin petrol endüstrisine göre daha dayanıklı olduğunu ifade etmiştir. Rusya, ABD'nin kaya gazından yaptığı üretimin maliyetinin Rus petrol üretimine göre daha maliyetli olduğunu ve Suudi Arabistan'a göre ekonomisinin daha dayanıklı ve çeşitlenmiş olduğunu göz önünde tutarak adım atmaktadır.

Suudi Arabistan hem ABD'nin baskısıyla hem de ekonomisi üzerinde oluşan baskı nedeniyle OPEC+ üyesi ülkeleri toplantıya çağırarak 13 Nisan 2020'de yeni bir anlaşma sağlanması konusunda adım atmıştır. ABD Başkanı Trump'ın "büyük petrol anlaşması" olarak nitelediği anlaşmayla üretim kısıtlaması üzerinde anlaşıldı ve petrol fiyatları arz kısıtlamasının etkisiyle yükselişe geçti⁵⁶. Suudi Arabistan'ın çeşitlendirilememiş ekonomisi ve petrole olan bağımlılığı krallık için oldukça büyük bir zaaf olarak görülmekte ve ülkenin dış politikasının sürdürülebilirliğini olumsuz etkilemektedir.

2.2. Petrol ve Doğal Gazın Suudi Arabistan Ekonomisine Etkisi

Suudi Arabistan'ın sahip olduğu enerji kaynakları, milli gelirinin yarısını, ihracatının %80'inden fazlasını ve devlet gelirlerinin %90'ını oluşturmaktadır⁵⁷. Suudi Arabistan dünya petrol rezervlerinin %17,2'sine, dünya doğal gaz rezervinin %3'üne ev sahipliği yapmaktadır. Ayrıca 2019 yılında dünya petrol üretiminin %12,4'ü, doğal gaz üretimininse %2,8'i Suudi Arabistan tarafın-

54 Ticaret savaşının meydana getirdiği tedarik zincirindeki aksamalar, emtia fiyatlarının yükselmesi, negatif büyüme ve ticaret hacmi daralmıştır.

55 Altay Atlı, "Petrol savaşları ve koronavirüsün gölgesinde küresel ekonomi." *Anadolu Ajansı*, 13 Mart 2020.

56 "Büyük petrol anlaşması sonrası petrol fiyatı yükseldi." *Habertürk*, 13 Nisan 2020.

57 Riad Domazeti, *Suudi Arabistan*, İstanbul: İnsamer, 2021, s. 34.

dan gerçekleştirilmiştir⁵⁸. Bu verilere ek olarak Suudi Arabistan ve Kuveyt arasındaki ortak işletilen tarafsız bölgedeki 2,5 milyar varillik petrol rezerviyle Suudi Arabistan dünya petrol rezervinin %20'sini kontrol eder durumdadır. Bu alanda günlük 600.000 varillik üretim paylaşılırken, Bahreyn ile ortak işletilen Abu Safa sahasındaysa günlük 300.000 varillik üretim ortak gerçekleşmektedir. Krallık 100 büyük petrol ve doğal gaz sahasına sahipken 1500'den fazla kuyuya sahiptir. Buna karşın petrol üretiminin neredeyse yarısını Ghawar petrol sahasından gerçekleştirmektedir⁵⁹. Diğer önemli petrol rezerv alanlarıysa; Safaniya, Khurais, Manifa, Abu Sa'fah, Berri, Zuluf, Marjan, Karan ve Jana olarak ifade edilebilir⁶⁰.

Yaklaşık 2000 mil karelik bir alanı kaplayan Ghawar petrol sahası dünyanın en büyük petrol sahasıdır. Suudi ARAMCO tarafından işletilen alan 2020 Temmuz ayında günlük 2,69 milyon varil petrol üretimi gerçekleştirmiştir. Bunun yanı sıra sahanın günlük 4 milyon varili aşkın üretim kapasitesi bulunmaktadır. Diğer taraftan krallık, dördü milli beş tanesi uluslararası ortaklık şeklinde ülke dışında da bulunan toplam dokuz rafineriye sahiptir⁶¹. Bununla birlikte Suudi Arabistan günlük yaklaşık 7 milyon varil petrol ihracat gerçekleştirmektedir⁶².

1973 petrol krizi sonrası artan petrol fiyatlarıyla birlikte Suud yönetimi, halkın refahını arttırabilmek için vergi oranlarını düşürerek birçok teşvik vermiştir. Bunun yanı sıra çeşitli altyapı, sağlık ve askerî projeler kamu harcamalarını arttırmış ve bu harcamaların temel finansmanı petrol gelirleriyle sağlanmıştır. Ancak kamu harcamalarının şeffaflıktan uzak ve plansız bir şekilde gerçekleşmesi yıllık bütçelere uyulmasını zorlaştırmakta ve oldukça fazla bütçe açıklarının verilmesine yol açmaktadır. Petrol gelirlerinden kaynaklanan ticaret fazlaları genellikle bütçe açıklarını finanse eden kamu borçlarının ödenmesine gitmektedir⁶³.

Ticaret savaşları ve sonrasında küresel bir kriz hâline gelen Koronavirüs salgınıyla petrol taleplerinin azalması, petrol fiyatlarının düşmesine yol açmıştır. Düşen petrol fiyatları Suudi Arabistan'ın gelirlerini önemli ölçüde azaltmıştır. Bu açıklarını kapatılabilmek için Suudi yönetimi 2017 yılından iti-

58 BP, "Statistical Review of World Energy," 2020.

59 Ataman, Muhittin, ve Nuh Uçgan. Suudi Arabistan'daki Stratejik Doğal Kaynakların Önemi ve Siyaset ile Ekonomi Üzerindeki Etkisi, *Ortadoğu Yıllığı 2010*, İstanbul: Açılım Kitap, 2011, s. 512.

60 Saudi Aramco, Energy to the World The Story of Saudi Aramco. Aramco Services Company, 2011, s. 19.

61 Baran Can Yücel, Volkan Aslanoğlu ve Büşra Öztürk, "Suudi Arabistan'ın Rafinerileri ve Petrol Ürünleri Ticareti." *ORSAM*, 9 Eylül 2020.

62 "Saudi Arabia facts and figures" *OPEC*. Son erişim tarihi: 28 Nisan 2021.

63 Suudi Arabistan Ülke Raporu, Uludağ İhracatçı Birlikleri, Ekim 2018, s. 4.

baren tahvil ihraçlarına başlamıştır. Son olarak 2021 bütçesinde öngörülen 37,6 milyar dolar açık için, Kral Selman Maliye Bakanına tahvil, sukuk ve diğer borçlanma araçlarını kullanma yetkisi vermiştir⁶⁴.

Suudi Arabistan ekonomisinin petrole bağımlılığı ülkenin kırılganlığını arttırarak, petrol fiyatlarındaki meydana gelen dalgalanmalarda dayanıklılığını azaltmaktadır. Petrol fiyatlarında meydana gelen düşüşlerden sonra bütçe açıklarını borçlanma yoluyla kapatmaya çalışarak ülkenin geleceğini borç yükü altında bırakmaktadır. Ayrıca IMF verilerine göre Suudi Arabistan için 2020'de 77,9 olarak gerçekleşen petrol başa baş fiyatının 2021'de 76,2, 2022'de 65,7 olarak gerçekleşmesi öngörülmektedir⁶⁵. Buna karşın petrol fiyatlarıysa bu fiyatlardan oldukça uzak gerçekleşmiştir. 2020'de bir varil petrolün fiyatı ortalama 41 dolar olarak gerçekleşirken 2021'de petrolün varil başına fiyatı 58,52 dolar olmuştur⁶⁶.

2022'deyse Rusya-Ukrayna Savaşının etkisiyle 100 doların üzerinde seyreden petrol fiyatları Riyad'ı rahatlatmıştır. Ancak çeşitlendirilememiş ekonomi Riyad'ı mevcut konjonktüre bağımlı kılmakta ve petrol fiyatlarını düşürücü etkiye sahip herhangi bir olaydan olumsuz etkilenmesi devam etmektedir. Bu nedenle 'rantier devlet' statüsü içine dahil edilen Suudi Arabistan'ın ekonomisinin sürdürülebilirliği için petrol dışı sektörün çeşitlendirilmesi ve ekonomideki ağırlığının arttırılması önemlidir. Diğer taraftan petrol fiyatlarının düşük seyrettiği dönemlerde Riyad bütçe açığı verecek ve borçlanması artacaktır.

Veliaht Prens Muhammed bin Selman'ın ülkenin ekonomisini petrole bağımlılıktan kurtarmak için ortaya atmış olduğu Vizyon 2030 projesi, başta turizm olmak üzere madencilik ve savunma sanayi gibi alanlara yatırım yapmayı amaçlamaktayken özel sektörün güçlendirilmesi teşvik edilmektedir. Finansman içinse yabancı yatırımcılar lehine piyasanın düzenlenmesi düşünülmekte ve kamuya ait kurumların halka arzı gündeme alınmaktadır. Bu minvalde 17 Kasım-4 Aralık 2019 tarihleri arasında gerçekleşen ülke petrolünü çıkarma tekeline sahip olan Saudi ARAMCO'nun %1,5 hissesinin halka arzında, 25,6 milyar dolar gelir elde edilmiştir. Halka arz sonucunda şirketin değeri iki trilyon doları aşan şirket dünyadaki en değerli şirketler arasına girmiştir. Suudi yönetimi böylesi bir adımı hem Vizyon 2030 projesine finansman sağlamak hem de artan kamu harcamalarını karşılamak amacıyla gerçekleştirmiştir⁶⁷.

64 Rory Jones and Avantika Chilkoti, "Saudi Arabia Set to Raise \$7 Billion in Bond Sale to Plug Spending Gap", *The Wall Street Journal*, 15 April 2020; "Suudi Arabistan 1,36 milyar dolarlık tahvil ihraç etti", *Bloomberg*, 24 Aralık 2019.

65 "Regional Economic Outlook," *IMF*, Nisan 2021.

66 "World Economic Outlook Managing Divergent Recoveries" *IMF*, 2021.

67 Deniz İstikbal, "Suudi Arabistan ekonomisinde değişim, Vizyon 2030 ve Aramco." *Anadolu Ajansı*, 22 Kasım 2021. ; "Saudi Aramco'nun halka arzından beklenen rekor geldi." *Dünya Gazetesi*, 6 Aralık 2019.

Körfez ülkelerinin petrol gelirlerinin artması öncelikle Körfez ülkelerinin dış yardımlara olan bağımlılığını sona erdirmiştir. Ayrıca devletlerin temel gelir kaynağı olan petrol, giderleri karşılamanın temel aracı olmuştur. Körfez ülkelerinin vatandaşlarının vergilendirmeden muaf olması ya da minimum vergiler vatandaşların siyasal sistemden uzaklaşmasına veya uzak tutulmasına yol açmıştır. Diğer taraftan artan petrol gelirleri Suudi Arabistan başta olmak üzere Körfez ülkelerinin eğitim, sağlık ve kent altyapısının gelişmesine yol açmıştır. Vatandaşların gelir düzeyi artarken sosyal refah da yükselmiştir. Bunun yanı sıra ülkeler vatandaşlarının ya da aşiretlerinin bağılıklarını maddi yardımla sağlamaktadır. Böylece herhangi bir aşiretin ya da grubun yönetime karşı isyan etmesinin önüne geçilmektedir⁶⁸. Böylesi bir durumsa Körfez ülkelerinde yabancı işgücünün ağırlık kazanması ve yerli halkınsa emek piyasasından çekilmesiyle sonuçlanmıştır. Yaklaşık 6 milyon yabancı işçinin bulunduğu Suudi Arabistan’da Suudi vatandaşları arasında işsizlik oranının artması nedeniyle yönetim, Suudileştirme politikası çerçevesinde belirli sektörlerle ve belirli büyüklüğe sahip şirketlere farklı oranlarda Suudi vatandaşları istihdam etme zorunluluğu getirmiştir⁶⁹.

Artan petrol gelirleri Suudi Arabistan’ın hızlı bir şekilde kentleşmesine sebep olurken nüfusun %80’inden fazlasının kentleşmesiyle sonuçlanmıştır. Benzer şekilde ölüm oranlarının %20’nin üzerinden yaklaşık %4’e düşmesine ve yaşam kalitesinin artması artan petrol gelirlerinin bir yansımasıdır⁷⁰.

Suudi Arabistan petrol ihracatında Hürmüz Boğazı’na olan bağımlılığını azaltabilmek için yapımına 1982 yılında başlanan Doğu-Batı petrol boru hattı projesine önem vermektedir. İran’ın Hürmüz Boğazı’nda gerçekleştirebileceği olası sabotaj durumlarına karşı Kızıldeniz üzerinden petrol ihracatının sürmesine olanak veren petrol hattına krallık son yıllarda daha fazla değer vermeye başlamıştır. Suudi Arabistan Petrol Bakanı Khalid Al-Falih, 2019 yılında doğu-batı petrol hattının kapasitesinin %40 arttırılmasının hedeflendiğini, böylece Hürmüz Boğazı’ndan gerçekleşen petrol ihracatının azaltılabileceğini vurgulamıştır. Ancak bu hat aracılığıyla doğudan batıya petrol transfer etmek çeşitli güvenlik riskleri içermektedir. Yemen’deki Husi isyancılarının 2019 yılında drone ile gerçekleştirdikleri saldırı neticesinde petrol transferi geçici olarak durmuştur. Benzer tehdit Babülmendep Boğazı için de geçerlidir. Dolayısıyla Suudi Arabistan’dan gelen enerji arzında güvenlik açığı oluşmaktadır⁷¹.

68 Muharrem Hilmi Özev, Milliyetçilik, Din ve Petrol Üçgeninde Körfez Ülkeleri, İstanbul: Tasam Yayınları, 2018, s. 153.

69 Domazeti, a.g.e., s. 4.

70 “Saudi Arabia,” *WorldBank*, Son erişim tarihi: 05 Nisan 2021.

71 “Saudi Aramco fast-tracks East-West pipeline expansion”, *Argus Media*, 5 August 2019; Nidhi Verma, “U.S. becomes India’s second biggest oil supplier, Saudi plunges to No. 4”, *Reuters*, 15 March 2021.

3. İran ve Suudi Arabistan Rekabetinde Enerji

Suudi Arabistan, sahip olduğu enerji rezervleriyle petrol piyasasını kontrol edebilen ve yönlendirebilen bir aktör olarak uluslararası konjonktürde yerini almıştır. Bu doğrultuda Riyad, enerjii dış politikasında araçsallaştırmıştır. Dış politikada tek etkili aracı olan petrol Suudi Arabistan'a stratejik değer katmaktadır.

İran ekonomisi ise çeşitlendirilememiş olması ve yaptırımlar nedeniyle petrol ve doğal gazı bağlı durumdadır. Yaptırımlar ve ABD'nin İran doğal gaz ve petrolünün uluslararası piyasalara sunulmasına mâni olması İran'ı çıkmaza itmektedir. Ayrıca petrol fiyatlarındaki düşüş ve Suudi Arabistan'ın zaman zaman İran'a karşı petrol fiyatlarını silah olarak kullanması İran'ı çok daha sert bir şekilde etkilemektedir.

1950'li yıllardan itibaren İran ve Suudi Arabistan arasında petrol fiyatlarının belirlenmesi önemli bir sorun olagelmıştır. Yine 1950'li yıllardan sonra yükselişe geçen Pan-Arap milliyetçiliği, İngiltere ve Batı düşmanlığıyla monarşi karşıtlığı Mısır'dan başlayarak iktidarları tek tek devirmeye başlamıştır. Devrilen yönetimlerin yerine Sovyetler Birliği destekli cumhuriyetlerin yükselmesi Körfez ülkelerini birbirine karşı yakınlaştırmaya başlamıştır. Bu yakınlaşma neticesinde İran ve Körfez ülkeleri arasındaki diplomatik ve ticari ilişkiler artarak devam etmiştir⁷².

Sovyetler Birliği tehdidine karşı İran ve Körfez monarşileri önce İngiltere'ye daha sonra ABD'ye olan bağımlılıkları artmıştır. 1960'lı yılların sonuna doğru İngiltere'nin bölgeden çekilmesiyle ortaya çıkan siyasi boşluğu ABD doldurmaya başladı. İran, ABD bölgeye yerleşirken Körfez'in polisi rolünü üstlenirken, Suudi Arabistan ve İran ABD'nin Körfez politikasının garantörü olan iki ülke olarak ikiz sütun politikasının parçası olmuşlardır⁷³.

1973 Arap-İsrail savaşı neticesinde İsrail'e tepki olarak Suudi Arabistan öncülüğünde OPEC'in aldığı petrol fiyatlarını yükseltme kararına Pehlevi yönetimi uymamış ve OPEC kararları çerçevesinde üretimini azaltmamıştır. Tahran, ABD ve İsrail'e petrol satmaya devam etmiş olmasına rağmen İran ve Suudi Arabistan arasında ilişkilerindeki ayrılık şiddetli bir gerilime dönüşmemiştir.

1979 yılında gerçekleşen devrim sonucunda aniden artan petrol fiyatlarına karşı Suudi Arabistan ABD Başkanı Reagan'ın talebi doğrultusunda üretimini arttırarak petrol fiyatlarının yeniden istikrara kavuşmasını sağlamıştır⁷⁴.

72 Birol Başkan, "Körfez'in İran Sorunu: Güvenlik İkileminde Çoklu İlişkiler." *Akademik Orta Doğu* 7, no. 14, 2013, s. 44.

73 Pınar Arıkan, *Ulusal Çıkar Çatışması ve Mezhepsel Kutuplaşma Arasında İran- Suudi Arabistan Gerilimi*. ORSAM Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi, 2016, s. 2.

74 Dirioz, *a.g.e.*, s. 96.

İran İslam devriminden sonra İran'ın Şii merkezli dış politikası, devrim ihracı söylemiyle revizyonist dış politika tutumu nedeniyle Arap rejimleri tarafından tehdit olarak algılanmıştır. Dolayısıyla devrim öncesinde kontrol edilebilir rekabet yerini düşmanlık ve nefrete bırakmıştır. İran'da gerçekleşen devrimden sonra Körfez ülkelerindeki Şii azınlıklar da ayaklanmaya başlamıştır. Suudi Arabistan nüfusunun yaklaşık %10'unu oluşturan Şiiler, ülkenin petrol rezervleri açısından zengin olan el-Ahsa bölgesinde yerleşik durumdadırlar. Bu nedenle Suudi Arabistan Tahran'ın yayılcı politikalarını ve Şiileri kışkırtan eylemlerini tehdit olarak algılamaktadır. Bu doğrultuda İran ile Irak arasında patlak veren 8 yıllık savaş sürecinde Bağdat yönetimine ekonomik ve lojistik destek vermiştir. Ayrıca Basra Körfezi'nde kendi limanlarını kullanamayan Irak'ın, Suriye'nin Irak petrolünü Akdeniz'e taşıyan boru hattını kapatması sonrası Irak petrollerinin kendi toprakları üzerinden uluslararası piyasalara sunulmasını da sağlamıştır⁷⁵.

1984 sonrasında Irak İran petrol tankerlerini vurmasıyla başlayan tanker savaşlarında Kuveyt ve Suudi Arabistan'ın da petrol tankerleri İran tarafından hedef alınmıştır. Tanker Savaşlarıyla Körfez ülkeleri milyarlarca dolarlık zararlarla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle 90'lı yıllara Körfez ülkeleri özellikle Suudi Arabistan da borçlu girmiştir. Savaş sonucunda Suudi Arabistan'ın yaklaşık 29 milyar dolar dış borcu oluşmuştur⁷⁶.

Suudi Arabistan ve İran arasındaki ilişkiler 8 yıl süren Irak-İran savaşından sonra devrim lideri Ruhullah Humeyni'nin 1989 yılında vefatıyla yumuşamaya başlamıştır. Sertlik yanlısı ve devrim ihracı politikasının savunucusu Humeyni sonrasında pragmatistlerin iktidara gelmesiyle İran devrim ihracı söylemini değiştirmiştir. Bunun yanında Irak'ın Kuveyt'i işgali ve işgal sonucunda yaşanan I. Körfez Savaşı Suudi Arabistan'ın İran'a olan yaklaşımını değiştirmeye başlamıştır. Saddam Hüseyin'in Irak'ının her iki ülke için de ortak sorun haline gelmesi Tahran ve Riyad'ı birbirine yakınlaştırmıştır. Bu nedenle 1990'lı yıllar iki ülke arasında yumuşamanın görüldüğü ve karşılıklı üst düzey ziyaretlerin yapıldığı bir dönem olmuştur.

Karşılıklı ilişkilerde yaşanan ivmelenme enerji sektöründe de uzlaşıyla sonuçlanmıştır. OPEC ile İran arasında petrol fiyatlarının düşmesini önlemek için yeni bir mutabakat yapılmıştır. 1998 yılında iki ülke arasında petrol üretim miktarlarıyla ilgili bir çerçeve anlaşması imzalanmış ve iki ülke OPEC politikaları konusunda işbirliğine gitme kararı almıştır⁷⁷.

75 Başkan, *a.g.e.*, s. 49; İsmail Akdoğan, "İran Devrimi'nden Arap Baharı'na Suudi Arabistan-İran İlişkileri," *Ortadoğu* 8, no. 73, 2016, s. 17.

76 Başkan, *a.g.e.*, s. 50.

77 Haydar el-Hafaci, "İran'la Suudi Arabistan Arasındaki Artan Şiddetli Rekabette Kaynakların ve Ekonominin Rolü" *El-Beyan Araştırma ve Planlama Merkezi*, 2018, s. 9.

İlimli, uzlaşmacı ve reformist yaklaşım benimseyen Cumhurbaşkanı Hattmi sonrasında iktidara gelen Mahmud Ahmedinejad'ın tutucu, sert ve muhafazakâr tavrı Körfez ülkelerini yeniden endişelendirmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra Ahmedinejad'ın nükleer programa hız vermesi Körfez ülkeleri için İran'ın tehdit olarak belirginleşmesine neden olmuştur. Körfez ülkeleri İran tehdidinde siyasi, askerî ve ekonomik adımlar atmışlardır. Bu amaçla Körfez İşbirliği Teşkilatı'nın genişletilmesi ve güçlendirilmesine yönelik politikalar benimsenmiş ve Ürdün ile Fas'ın KİK'e dahil edilme süreci başlatılmıştır. Körfez ülkeleri askerî harcamalarını arttırırken İran'ın ekonomik yönden baskılanmasına yönelik adımlar atılmıştır. Bu doğrultuda İran'a yönelik ambargonun etkisinin artması için İran'ın önemli petrol ve doğal gaz müşterileri olan Çin, Hindistan ve Türkiye gibi ülkelere petrol ve doğal gaz satarak İran'ın enerji satabildiği pazarın daraltılması amaçlanmıştır⁷⁸. Suudi Arabistan İran'a yaptırımların uygulandığı bu dönemde İran karşıtı cephenin önemli bir aktörü hâline gelmiştir.

Hasan Ruhani'nin cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra gelişen süreçte İran'a uygulanan yaptırımların gevşetilmesi İran'ı enerji piyasasında yeniden önemli bir aktör hâline getirebilecek bir fırsat oluşturmuştur. Yaptırımların kalkması sonucunda İran petrol üretimi günlük 3,8 milyon varile ulaşmıştır. Bu dönemde petrol fiyatlarının düşüşe geçmesi petrol kesintisi gündeme getirmiştir. Bu doğrultuda 2016 Kasım ayında OPEC toplantısında yaptırımlardan yeni kurtulan İran ile siyasi karışıklık içerisinde bulunan Nijerya ve Libya'nın kapsam dışında tutulmasıyla petrol üretim kesintisi kararı alınmıştır. Hatta İran'a ek olarak günlük 90 bin varillik petrol üretimi arttırma izni verilirken Suudi Arabistan 486 bin varil kesintiye gitmiştir. Suudi Arabistan'ın petrol arzındaki kesintisiyle bıraktığı boşluğu yaptırımların kaldırılması sonrası İran doldurmuştur⁷⁹.

Barack Obama döneminde ABD'nin İran'la uzlaşmaya varması ve bölge sorunlarıyla doğrudan ilgilenmeyerek Suudi Arabistan'ı tek başına bırakması bölgede bazı jeopolitik dengeleri değiştirmiştir. Suudi Arabistan ABD'nin bu tutumu nedeniyle daha çok Rusya'ya yaklaşırken, İran bölgesel nüfuzunu ve etkisini arttırmaya başlamıştır. Riyad'ın, Tahran'ın bölgesel politikaları nedeniyle tedirginliğinin artması ve tehdit olarak belirginleşmesi ilişkilerin gerginleşmesine neden olmuştur⁸⁰.

Donald Trump'ın başkanlığı döneminde ABD'nin İran'ı çevreleme ve maksimum baskı politikasına dönmesi ve yaptırımların yeniden uygulanma-

78 Başkan, *a.g.e.*, s. 60.

79 Melahat Tok, "İran-Suudi Arabistan Petrol Rekabeti ve OPEC." *İnsamer*, 24 Kasım 2017.

80 Akdoğan, *a.g.e.*, s. 19.

sı İran'ın yeniden kısıtlanmasıyla sonuçlanmıştır. Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkelerinin bu dönemde ABD ile sıkı işbirliği neticesinde bölgede İran karşıtı cephe yeniden güçlenmiştir. ABD ile Körfez ülkeleri arasında silah tedarik anlaşmaları genişletilmiş, mevcut savunma anlaşmalarının süreleri uzatılmıştır. Trump yönetimi müttefiklerini İran'dan petrol alımını 4 Kasım 2018'e kadar durdurması için zorlamıştır. Petrol arzındaki daralmaya karşı Suudi Arabistan başta olmak üzere Körfez'deki müttefiklerine yönelmiştir. Ambargoyla birlikte Suudi Arabistan ve Rusya'nın petrol üretimini arttırması İran'ın her iki ülkeyi fırsatçılık yapmakla suçlamasına yol açmıştır. Ayrıca İran, petrol ihracatının durması halinde Hürmüz Boğazı'nı kapatabileceği yönünde ifadelerde bulunmuştur⁸¹.

Körfez'i uluslararası enerji piyasasının merkezi hâline getiren Basra Körfezi dünya petrol ihtiyacının %40'ını karşılamaktadır⁸². Bu oran dikkate alındığında Basra Körfezi'nin uluslararası piyasalara açılmasını sağlayan Hürmüz Boğazı dünyanın en önemli boğazlarından biridir. Tahran'ın bölgedeki etkisi göz önüne alındığında Körfez ülkelerinin enerji arzının güvenliği Hürmüz Boğazı'nı bloke etme ihtimali bulunan İran tehdidi altındadır. Ancak İran'ın böylesi bir adımı sorunu uluslararası bir mesele hâline getireceği gibi doğrudan uluslararası müdahaleyi söz konusu yapabilir.

Sonuç

Petrol ilk kez İran'da 1908 yılında, Suudi Arabistan'da 1938 yılında keşfedilmiştir. Tahran ve Riyad için dönüm noktası olan petrolün keşfi Basra Körfezi'ni vazgeçilmez yapmıştır. Petrol aynı zamanda bölgenin siyasetinin temel aktörü olurken, ayakta durabilmek için dış yardıma muhtaç durumda olan ülkelere göre ekonomik özerklik sağlamıştır. Petrol gelirleri, Tahran ve Riyad'ın iç ve dış politikasını dizayn edebilmesi için en önemli unsur olmuştur.

İran ve Suudi Arabistan, İkinci Dünya Savaşı sonrasında bölgede sürekli rekabet halinde bulunan iki devlet olmuştur. İki ülke arasında yaşanan bu rekabet yerini zaman zaman tehdit ve düşmanlık yaklaşımına bırakmıştır. Tahran ve Riyad 1979 yılına kadar Sovyetler Birliği karşıtlığı ve monarşi dayanaşması çerçevesinde ortak cephede yer almışlardır. İki ülke bu tarihe kadar tehdit boyutuna varmayan bir bölgesel rekabet içerisinde ve ABD'ye bağımlı olarak mevcudiyetlerini devam ettirmişlerdir. Ancak 1979 İran İslam devrimi sonrasında iki bölgesel rakip, iki düşman devlete dönüşmüştür. Bu durum İran

81 Muharrem Hilmi Özev, "2018 Yılında Körfez Ülkeleri" *ORSAM*, 14 Ocak 2019.

82 Ali Demir, "İran'ın Basra Körfezi'ni Bloke İhtimali ve Hürmüz Boğazı'ndan Geçişlerin Uluslararası Hukuk Açısından Analizi" *Savunma Bilimleri Dergisi The Journal of Defense Sciences* Mayıs/May 2014, Cilt/Volume 13, Sayı/Issue 1, 107-140.

iç siyasetindeki değişime dayalı şekilde bazı dönemlerde yerini yumuşamaya bırakmışken bazı dönemlerde gerilim had safhaya ulaşmıştır.

Devrimden sonra İran'ın devrim ihracı politikası Tahran ve Riyad'ın arasını açmış ve ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur. Irak-İran Savaşı'nda Suudi Arabistan'ın Irak'ı desteklemesi ve 1987 yılında gerçekleşen İranlı hacıların ölümüyle sonuçlanan gösteriler iki ülkeyi karşı karşıya getirmiştir. Ancak Ayetullah Humeyni'nin ölümünden sonra ılımlı pragmatistlerin İran'da iktidara gelmesi ve ardından Irak'ın Kuveyt'i işgali Riyad ve Tahran'ı birbirine yakınlaştırmıştır. Dolayısıyla 1990'lı yıllar iki ülke ilişkilerinde yumuşama dönemi olmuştur. Muhafazakâr ve tutucu Ahmedinejad'ın İran'da cumhurbaşkanı olmasından sonra meydana gelen gelişmeler İran ve Suudi Arabistan ilişkilerini şekillendirmiştir. Yeniden devrimci, proaktif ve tutucu yaklaşımı bölge ülkelerinin kaygılanmalarına yol açarken İran karşıtı bir cephenin meydana gelmesine sebep olmuştur. Ahmedinejad yönetiminin nükleer enerji zenginleştirme programına hız vermesi sonucu uluslararası yaptırımlar uygulanmasına Suudi Arabistan liderliğindeki Körfez ülkeleri de destek vermiştir. Bu dönemde Suudi Arabistan'ın İran'a karşı ABD'nin desteğine muhtaç olması, ABD'ye bağımlılığını arttırmıştır. Ayrıca Obama dönemiyle birlikte İran'a karşı yumuşayan ve bölgedeki olaylara duyarsızlaşan ABD Suudi Arabistan'ı hayal kırıklığına uğrattığı gibi Riyad'ı yeni işbirlikleri aramaya itmiştir. Donald Trump ile birlikte İran'a sert ve baskıcı politikaların başlaması Suudi Arabistan'ı rahatlatmıştır.

İran, devrim sonrası temel paradigmasını değiştirirken yeni tutumu ve dış politika yaklaşımı kendisinin uluslararası ve bölgesel izolasyona itilmesine yol açmıştır. Suudi Arabistan'ın ise, İran tehdidine karşı uluslararası desteğe bağımlılığı artmıştır.

İzolasyon nedeniyle İran gerek iç gerekse dış siyasette baskılanarak gelişimi olumsuz etkilenmiştir. Bu durum petrol sektörünü de etkileyerek devasa rezervlere karşın üretimi sınırlı olmuştur. Ancak rejim petrol gelirleri sayesinde devamlılığını sağlamıştır. Özellikle yaptırımların gevşetildiği dönemde artan bölgesel etkinliğini ve müdahalesini finanse etmek için petrol gelirleri temel dayanak noktası olmuştur.

Suudi Arabistan temel yaşam maddesi olan petrolü dış politikasında araçsallaştırmıştır. Bu doğrultuda İran'ı sınırlandırmak için petrolü kullanmaktan çekinmezken, bölgede İran karşıtı cephenin liderliğini yapmaktadır. Bu cephenin ise özellikle ABD'ye bağımlı olduğu görülmektedir. Hürmüz Boğazı'yla, Irak, Suriye, Yemen ve Lübnan üzerindeki İran etkisi, Riyad'ı güvenlik çıkarmasına itmektedir. Özellikle Yemen'deki İran destekli Husilerin Suudi Arabistan petrol tesislerine sık sık saldırması Riyad'ın enerji güvenliğini tehdit etmektedir.

Tahran ve Riyad arasındaki bölgesel rekabette enerji temel sütunlardan birini oluşturmaktadır. Krallık'ı ayakta tutan petrol, Riyad'ın dış politikasını çerçevesini de çizmektedir. Riyad gelirleri ölçüsünde bir dış politika takip etmektedir. Petrol fiyatlarının düştüğü bir dönemde Yemen'deki mevcut konjonktür Suudi Arabistan için bir açmaza dönüşmüş ve iç savaşa müdahalesinin boyutunu düşürmüştür.

İran'ın yaptırımlar nedeniyle gelişemeyen enerji sektörü, Suudi Arabistan'ın liderlik ettiği OPEC'te alınan kararlar neticesinde de etkilenmektedir. Diğer taraftan Tahran'a uygulanan yaptırımların kaldırıldığı dönemde görüldüğü gibi İran'ın enerji piyasasına dönüşü Suudi Arabistan'ın üretiminin ke-sintiye uğramasına yol açmaktadır. Ayrıca Riyad'ın dış politika yaklaşımının ve bölgesel dizayn⁸³ çabalarının ana ekseninde petrol gelirleri ve petrol sektörüne hâkim olması yatmaktadır. Petrolünü ve uluslararası petrol sektörünü yönetme kabiliyeti dış politika etkinliğiyle doğrudan bağlantılıdır.

Suudi Arabistan hidrokarbür kaynaklarına bağımlılığı ve çeşitlendirememiş olduğu ekonomisi nedeniyle gelecek dönemde de bölgesel denkleme yerini koruyabilmek için yeni arayışlar içerisinde olduğu görülmektedir. Bu kapsamda Vizyon 2030 projesi önemli bir yer tutmaktadır. İran, uluslararası izolasyon nedeniyle hâlen istediği seviyede geliştiremediği enerji sektörünü geliştirmek ve ekonomisini güçlendirmeyi amaçlarken, sert gücüne dayalı olan dış politikasının finansmanını da sürdürülebilirliğini petrol ve doğal gaz ile karşılamayı amaçlamaktadır. Bu sayede bölgesel güç olarak arzuladığı dizaynı gerçekleştirmeyi hedeflemektedir.

Joe Biden'ın ABD başkanı seçilmesinden sonra değişmeye başlayan uluslararası konjonktürde Riyad'a verilen desteğin azalmasının Suudi Arabistan'ı yeni arayışlara iteceği muhakkaktır. Bu nedenle Suudi Arabistan'ın İran'la tehdit ve düşmanlık boyutundaki ilişkilerin yumuşaması için yeni arayışlarda olacağı bir dönem kaçınılmaz olacaktır. Her iki ülke de düşük petrol fiyatlarıyla ekonomisini sürdürmekte zorlanacağı için enerji sektöründe işbirliği yapmaları olasıdır. Riyad'ın yeni ABD yönetimi tarafından insan hakları ihlalleri nedeniyle baskılanacağı yeni dönem Krallık'ı bölgede gergin olduğu ülkelerle iletişime geçirmeye iteceği öngörülmektedir. Bu nedenle her iki ülkenin birbirine karşı daha anlayışlı ve olumlu bir ilişkinin gelişeceği bir süreç izlenebilir.

İran'da 18 Haziran 2021 tarihinde gerçekleştirilen cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanan muhafazakâr ve müesses nizamın adayı İbrahim Reisi'nin kazanması İslam Devrimi'nin ilkelerinin tavizsiz sürdürüleceğinin işaretiyken uluslararası konjonktürdeki değişimlerden de İran'ın soyutlanamayacağı söz

83 Suudi Arabistan Arap Baharı isyanları neticesinde demokrasi hareketlerine ve seçimle gelen iktidarlara karşı bir tutum benimsemiştir. Ayrıca Müslüman Kardeşler gibi Sünni hareketlere karşı olmuştur.

konusuyken, Tahran'ın yeni değişimleri de görmezden gelemeyeceği aşikardır. Bu nedenle Nisan 2021'de Viyana'da başlatılan nükleer müzakerelerde Reisi yaptırımların tamamen kalkmasına öncelik verirken, önceliğin müzakerelerin olmadığını yeni siyasi dengeler kurmak olduğunu belirtmektedir. Bu doğrultuda Tahran'ın Pekin ile imzaladığı 400 milyar dolarlık anlaşma, Rusya ve Avrupa Birliği ile yakın temas, İran'ın öncelikli olarak uluslararası yalnızlıktan kurtulmayı amaçladığını göstermektedir. Yeni dönemde Tahran'ın sürdüreceği siyaset, Riyad ile olan ilişkilerinin de geleceğini belirleyecek ve seyrini etkileyecektir.

Kaynakça

Kitaplar

Asl, Nasır Kashef. İran İslam Cumhuriyeti Dış Politikasının Oluşumunu Etkileyen Etmenler: Bir İranlı Görüşü, *Ortadoğu Siyasetinde İran* içinde, yazar Mehmet Şahin ve Türel Yılmaz, 141-162. Ankara: Barış Kitap Yayın, 2011.

Ataman, Muhittin, ve Nuh Uçgan. Suudi Arabistan'daki Stratejik Doğal Kaynakların Önemi ve Siyaset ile Ekonomi Üzerindeki Etkisi, *Ortadoğu Yıllığı 2010* içinde, yazar Kemal İnat, Muhittin Ataman ve İsmail Numan Telci, 509-532. İstanbul: Açılım Kitap, 2011.

Djalili, Mohammed-Reza, ve Thierry Kellner. *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*. Çeviren Reşat Uzmen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011.

Domazeti, Riad. *Suudi Arabistan*. İstanbul: İnsamer, 2021.

Gürel, Şükrü S. *Orta Doğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1979.

Karadeniz, Yılmaz. *İran Tarihi(1700-1925)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.

Kınzer, Stephen. *Şah'ın Bütün Adamları Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri*. Çeviren Selim Önal. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Özev, Muharrem Hilmi. *Milliyetçilik, Din ve Petrol Üçgeninde Körfez Ülkeleri*. İstanbul: Tasam Yayınları, 2018.

Makale ve Diğer Kaynaklar

Akdoğan, İsmail. İran Devrimi'nden Arap Baharı'na Suudi Arabistan-İran İlişkileri, *Ortadoğu* 8, no. 73 (2016): 16-19.

Arıkan, Pınar. *Ulusal Çıkar Çatışması ve Mezhepsel Kutuplaşma Arasında İran-Suudi Arabistan Gerginliği*. Orsam Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi, 2016.

Atlı, Altay. “Petrol savaşları ve koronavirüsün gölgesinde küresel ekonomi” *Anadolu Ajansı*. Son erişim tarihi: 27 Nisan 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/petrol-savaslari-ve-koronavirusun-golgesinde-kuresel-ekonomi/1764599>.

Azimy, Ghorban. İran’ın Hazar Havzası Ve Basra Körfezi’ne Yönelik Hidrokarbür Kaynaklı Enerji Politikaları. *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2017.

Başkan, Birol. Körfez’in İran Sorunu: Güvenlik İkileminde Çoklu İlişkiler. *Akademik Orta Doğu* 7, no. 14 (2013): 39-62.

Behravesht, Maysam. “Iran and Britain: The Politics of Oil and Coup D’état after the Fall of Reza Shah.” *E-International Relations*. Son erişim tarihi: 06 Nisan 2021, <https://www.e-ir.info/2010/12/02/iran-and-britain-the-politics-of-oil-and-coup-d%e2%80%99etat-after-the-fall-of-reza-shah/>.

—. “Iran and Britain: The Politics of Oil and Coup D’état before the Fall of Reza Shah”. *E-International Relations*. Son erişim tarihi: 06 Nisan 2021, <https://www.e-ir.info/2010/11/09/iran-and-britain-the-politics-of-oil-and-coup-d%e2%80%99etat-before-the-fall-of-reza-shah/>.

Bolat, Gökhan. Anglo-Persian Oil Company’dan British Petroleum’a (BP): İngiltere’nin İran’daki Petrol Macerası. *History Studies* 5, no. 2 (2013): 57-77.

BP. Statistical Review of World Energy. 2020.

Brew, Gregory. “The Oil of Iran: Past and Present in Perspective.” *E-International Relations*. Son erişim tarihi: 05 Nisan 2021, <https://www.e-ir.info/2016/01/19/the-oil-of-iran-past-and-present-in-perspective/>.

Cohen, Ariel. “OPEC Is Dead, Long Live OPEC+,” *Forbes*. Son erişim tarihi: 26 Nisan 2021, <https://www.forbes.com/sites/arielcohen/2018/06/29/opec-is-dead-long-live-opec/?sh=47e84d152217>.

“Petrol ve Doğalgaz,” *Daka İran Masası*. Son erişim tarihi: 11 Nisan 2021. <https://www.dakairanmasasi.com/discover-iran/sectorler/enerji/petrol-ve-dogalgaz/>.

Demir, Ali. İran’ın Basra Körfezi’ni Bloke İhtimali ve Hürmüz Boğazı’ndan Geçişlerin Uluslararası Hukuk Açısından Analizi. *Savunma Bilimleri Dergisi* 13, no. 1 (2014): 107-140.

Diriöz, Ali Oğuz. Suudi Arabistan Dış Politikası ve Bölge Ülkeleri ile İlişkileri. *Ortadoğu Analiz* 4, no. 39 (2012): 94-100.

“Saudi Aramco’nun halka arzından beklenen rekor geldi.” *Dünya Gazetesi*. Son erişim tarihi: 28 Nisan 2021. <https://www.dunya.com/finans/haberler/saudi-aramconun-halka-arzindan-beklenen-rekor-geldi-haberi-458231>.

Ebrahımı, Mansoureh, Ahmadali Gholamı, ve Kamaruzaman Yusoff. Politics of Oil and Natural Gas vis-à-vis the Foreign Policy of Iran. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies* 11, no. 3 (2017): 65-79.

el-Hafaci, Haydar. *İran’la Suudi Arabistan Arasındaki Artan Şiddetli Rekabette Kaynakların ve Ekonominin Rolü*. El-Beyan Araştırma ve Planlama Merkezi, 2018.

“Iran Energy Information.” *Enerdata* Son erişim tarihi: 11 Nisan 2021, <https://www.enerdata.net/estore/energy-market/iran/>.

Erkan, Süleyman. İran’a Yabancı Ülke Müdahaleleri (1907-1921). *Akademik Orta Doğu* 5, no. 1 (2010): 91-116.

Ghaderi, Kabreya. In Defense of the Great Satan: The Role of Colonialism in Iranian and Saudi Arabian Oil Governance. *Journal of Georgetown University Qatar Middle Eastern Studies Student Association* 9 (2015): 1-11.

Gürbüz, M. Vedat. Petrol, Petrol Politikaları Ve Orta Doğu: Global Politikaların Bölgesel Yansımaları Ve Irak Savaşı. *Avrasya Dosyası* 9, no. 1 (2003): 133-168.

“Büyük petrol anlaşması sonrası petrol fiyatı yükseldi.” *Habertürk*, Son erişim tarihi: 27 Nisan 2021, <https://www.haberturk.com/buyuk-petrol-anlasmasi-sonrasi-petrol-fiyati-yukseldi-haberler-2644237-ekonomi>.

Hangen, Welles. “Iran And Oil Group Initial Agreement To Resume Output.” *New York Times*. Son erişim tarihi: 07 Nisan 2021, <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/library/world/mideast/080654iran-output.html>.

“Regional Economic Outlook,” *IMF*. Son erişim tarihi: 28 Nisan 2021, <https://www.imf.org/en/Publications/REO/MECA/Issues/2021/04/11/regional-economic-outlook-middle-east-central-asia>.

IMF. World Economic Outlook Managing Divergent Recoveries. 2021b.

“Petrol sanayinde 3 önemli proje daha faaliyete başlıyor,” *İRNA*. Son erişim tarihi: 12 Nisan 2021, <https://tr.irna.ir/news/83833594/Petrol-sanayinde-3-%C3%B6nemli-proje-daha-faaliyete-ba%C5%9F1%C4%B1yor>.

İstikbal, Deniz. “Suudi Arabistan ekonomisinde değişim, Vizyon 2030 ve Aramco.” *Anadolu Ajansı*. Son erişim tarihi: 28 Nisan 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/suudi-arabistan-ekonomisinde-degisim-vizyon-2030-ve-aramco-/1652694>.

Kardel, Mahmoud Fard. Iran’s Oil And Gas Legal Framework: From Exploration To Revolution. *Asia Pacific Journal of Energy and Environment* 6, no. 1 (2019): 15-22.

Kazemi, F. “Anglo-Persian Oil Company.” *Encyclopædia Iranica*. Son erişim tarihi: 05 Nisan 2021, <https://iranicaonline.org/articles/anglo-persian-oil-company>.

Koç, Engin. Rusya’nın Ortadoğu’da Taktiksel Hamleleri: Rusya ve Suudi Arabistan İlişkileri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9, no. 3 (2020): 1956-1969.

Koyun, Özge. Suudi Arabistan’daki Petrol Gelirlerinin Sosyal Yapıya Olan Etkisi. *Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Sosyolojisi Ve Antropolojisi Anabilim Dalı , 2006.

Kozhanov, Nikolay. “Iran threatened by Russia-Saudi oil pact.” *Al-Monitor*. Son erişim tarihi: 26.04.2021, <https://www.al-monitor.com/originals/2019/02/russia-saudis-iran-oil-opec.html>.

Muğanlı, Samet. *İran’da Enerji: Rezervler, Üretim, Tüketim Ve Kurumsal Aktörler*. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi, 2020.

Nabizada, Ahmad Zubair. “İran Petrol Üretimini Tarihî Düşüşü.” *İram Center*. Son erişim tarihi: 08 Nisan 2021, <https://iramcenter.org/iran-petrol-uretiminin-tarihi-dususu/>.

“Saudi Arabia facts and figures” *OPEC*. Son erişim tarihi: 28 Nisan 2021, https://www.opec.org/opec_web/en/about_us/169.htm.

— . “OPEC Share of World Crude Oil Reserves.” *OPEC*. Son erişim tarihi: 26 Nisan 2021. https://www.opec.org/opec_web/en/data_graphs/330.htm.

Özdemir, Büşra Zeynep. *İran Yaptırımları Türkiye-İran Enerji İlişkilerine Etkileri*. İstanbul: SETA, 2018.

Özev, Muharrem Hilmi. “2018 Yılında Körfez Ülkeleri.” *ORSAM*. Son erişim tarihi: 05 Mayıs 2021, <https://orsam.org.tr/tr/2018-yilinda-korfez-ulkeleri/>.

“Iran - Pakistan Gas Pipeline Victim of U.S. - Iran Confrontation.” *Pipeline Technology Journal*, Son erişim tarihi: 12 Nisan 2021. <https://www.pipeline-journal.net/news/iran-pakistan-gas-pipeline-victim-us-iran-confrontation>.

Saudi Aramco. *Energy to the World The Story of Saudi Aramco*. Aramco Services Company, 2011.

Shahri, Nima Nasrollahi. The Petroleum Legal Framework of Iran: History, Trends and the Way Forward. *China and Eurasia Forum Quarterly* 8, no. 1 (2010): 111-126.

Soghom, Mardo. “Iran Faces A Natural Gas Crisis With High Consumption And Low Investments.” *Iran International*, Son erişim tarihi: 12 Nisan 2021. <https://iranintl.com/en/world/iran-faces-natural-gas-crisis-high-consumption-and-low-investments>.

Ticaret Bakanlığı. *İran Enerji Raporu*. Tahran: Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2020b.

“İran’ın Petrol Üretimi ve İhracatı Rakamları.” *Ticaret Bakanlığı* Son erişim tarihi: 08 Nisan 2021. <https://ticaret.gov.tr/blog/ulkelerden-ticari-haberler/iran/iranin-petrol-uretimi-ve-ihracati-rakamlari>.

Tok, Melahat. “İran-Suudi Arabistan Petrol Rekabeti ve OPEC.” *İnsamer*, Son erişim tarihi: 05 Mayıs 2021. https://insamer.com/tr/iran-suudi-arabistan-petrol-rekabeti-ve-opec_1011.html#_ftn7.

“İran.” *Trading Economics*. Son erişim tarihi: 06 Mayıs 2021. <https://tradingeconomics.com/iran/exports-by-category>.

Uludağ İhracatçı Birlikleri. *Suudi Arabistan Ülke Raporu*. Uludağ İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği Arge Şubesi, 2018.

Yücel, Baran Can, Volkan Aslanoğlu, ve Büşra Öztürk. “Suudi Arabistan’ın Rafinerileri ve Petrol Ürünleri Ticareti.” *ORSAM*. Son erişim tarihi: 28 Nisan 2021, <https://orsam.org.tr/tr/suudi-arabistanin-rafinerileri-ve-petrol-urunleri-ticareti/>.

Ortadoğu

E t ü t l e r i

KİTAP İNCELEMELERİ

BOOK REVIEWS / مراجعة كتاب

Aldatma Çağı: Devletler Arası İlişkilerin İç Yüzü

Asım Veli Başdaş (Çevirmen), Ankara, Martı Yayınları, Haziran 2016, ISBN: 9786053489474, s.416.

Değerlendirmeyi Yapan: Oğuzcan Başdoğan*

Geliş tarihi: 13/06/2022

Kabul tarihi: 14/06/2022

Atıf: Başdoğan, O., “Aldatma Çağı: Devletler Arası İlişkilerin İç Yüzü (Muhammed ElBaradei)”, Ortadoğu Etütleri, 14-1 (2022): 141-148

The Age of Deception: Inside the Interstate Relations

Asım Veli Başdaş (Translator), Ankara, Martı Publications, June 2016, ISBN: 9786053489474, p.416.

Reviewer: Oğuzcan Başdoğan

Received: 13/06/2022

Accepted: 14/06/2022

Citation: Başdoğan, O., “The Age of Deception: The Inner Face of Inter-State Relations (Muhammed ElBaradei)”, Middle East Studies, 14-1 (2022): 141-148

مراجعة كتاب ”عصر الخداع: الوجه الخفي للعلاقات بين الدول“ لمحمد البرادعي

عاصم ولي باشداش (مترجم)، أنقرة، دار نشر مارتي، يونيو 2016، ISBN: 9786053489474، ص. 416.
المحرر: أوغوزجان باشدوغان

تاريخ القبول: 2022/06/14

تاريخ الاستلام: 2022/06/13

الاقتباس: عاطف: باشدوغان، أ.، ” عصر الخداع: الوجه الخفي للعلاقات بين الدول (محمد البرادعي)“، دراسات الشرق الأوسط، 14-1 (2022): 141-148

Soğuk Savaş'ın bitmesiyle değişen uluslararası güvenlik ortamında nükleer silahsızlanmanın geleceği, devlet-dışı aktörlerin etkinlik kazanması, Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması'na (NPT) aykırı davranan devletlerin faaliyetleri vb. konular gündeme sıklıkla gelmeye başlamıştır. Uluslararası güvenlik gündeminde nükleer gelişmelerin önümüzdeki yıllarda da kritik önemini koruyacağı görülmektedir. Nükleer konusunun hassasiyeti nedeniyle doğru ve güvenilir kaynaklara ulaşmak, araştırmacılar açısından kolaylıkla aşılabilecek bir engel değildir. Bu bağlamda 1997-2009 yılları arasında Uluslararası Atom Enerjisi Ajansına (IAEA) başkanlık eden Muhammed el-Baradei'in kaleme aldığı “Aldatma Çağı: Devletler Arası İlişkilerin İç Yüzü” (Age of Deception: Nuclear Diplomacy in Treacherous Times) isimli kitap, nükleer diplomasi hakkında birincil kaynak mahiyetindedir. Baradei'in

* طالب دكتوراه، جامعة الدفاع الوطني-تركيا، ob.basdogan@gmail.com، رقم أوركيد 0000-0002-9714-8401

UAEA’da görev yaptığı dönemde doğrudan temas ettiği konuları hatıra şeklinde ele alması kitabı incelemeye değer kılmaktadır. Bu çerçevede kitap kronolojik bir hattı takip ederek nükleer konular kapsamında Irak, Kuzey Kore, Libya, İran üzerindeki gelişmeleri ve Pakistan’da Abdülkadir Han’ın faaliyetlerini konu edinmektedir. Kitap giriş bölümü hariç 13 bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde yazar, çarpıcı bir şekilde 11 Eylül 2001 terör saldırıları sonrası ABD’nin Irak’a yönelttiği suçlamaların tam ortasında Iraklı yetkililerle yaptığı görüşmeyi aktararak kitaba başlamaktadır. Yazarın bu deneyiminin, kitabın genel çerçevesinin küçük bir kesiti olduğunu söyleyebiliriz. Böylece yazar, uluslararası ilişkilerde üstlendiği görevi misal yoluyla okuyucuya aktarmayı tercih etmiştir. Ve bunu kısaca bir sloganla başlangıçta hemen ifade etmiştir: “Size yardımcı olabilmemiz için bize yardım edin”. Bu bölümde Iraklı yetkililer, delillere dayanmayan iddiaların sahibi ABD-İngiltere ikilisi ile bu iddiaların doğru olup olmadığının kontrolünü yapan ve Baradey’in ifadesiyle “uluslararası kamu çıkarı” adına hareket eden UAEA yetkilileri arasında gerçekleşenleri betimlemektedir. Sonrasında nükleer konusunda kısa bir kavramsal çerçeve çizip dileğinin nükleer silahlardan arınmış bir dünya olduğunu, bunun yolunun diplomasiden geçtiğini, aksi takdirde dünyanın yok olma tehlikesiyle karşı karşıya geleceğini vurgulamıştır.

Birinci bölümde Baradey, Irak’ın Kuveyt’i işgali sonrasında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinin (BMGK) aldığı kararın doğrultusunda Irak’taki kitle imha silahlarının yok edilmesinde UAEA ve Birleşmiş Milletler Özel Komisyonunun (United Nations Special Commission – UNSCOM) aldığı role değinmesinin yanı sıra UAEA’nın yetki ve sorumluluklarını, NPT’nin içeriğinden ve mahiyetinden, NPT çerçevesinde tarafların üzerine düşen roller gibi nükleer diplomasinin dayandığı temelleri belirtmektedir. Bunlara ilaveten, teknik anlamda nükleer yakıt döngüsüne ve bu döngünün bir dışsallığı olarak NPT çerçevesinde dahi nükleerin barışçıl kullanımının kolaylıkla nükleer silaha dönüşebilmesi riskine dikkat çekmektedir. Nükleer yakıt döngüsünü genel hatlarıyla anlatıp bu döngünün tıp, tarım, enerji ve askerî alanlarda tekniğinin hemen hemen aynı olduğunu tespit ederken bunlar arasındaki tercihi belirlemedeki etkenin devletlerin niyeti olduğunun altını çizmektedir. Ayrıca; UAEA ve UNSCOM’un saha çalışmalarından edindikleri bilgilerin istihbarat örgütleri tarafından elde edilmek istendiğini, o dönemde ABD’nin UNSCOM aracılığıyla UAEA’yi etkisizleştirmeye çalıştığını, bu mücadeleler esnasında suçlamalarla karşılaştığını paylaşmaktadır.

İkinci bölümde Kuzey Kore’de 1992’de uydu görüntüleri neticesinde nükleer tesis gizlendiği şüphesiyle başlayan UAEA denetimlerinden bahsedil-

mektedir. Bu bölümde Baradey; UAEA'nın çalışma tekniklerine Kuzey Koreli yetkililerinin gösterdiği şaşkınlık gibi yetkililere dair gözlemlerini, Kuzey Kore'de nasıl ağırlandığını, BMGK'nin Kuzey Kore hakkında karar almasını, ABD'nin Kuzey Kore ile nasıl olumlu ilişkiler kurabileceğine yönelik önerilerini aktarmaktadır.

Üçüncü bölümde yazar 2002 sonrası gelişmeler ışığında Irak'a tekrar yönelmektedir. UAEA'nın on yıl sonra Irak'a geldiğinde ajansın denetim kabiliyetlerinin daha geliştiğini,

ABD'nin yanlış ve dayanakları ispata muhtaç olan argümanlarla Irak'ın nükleer faaliyetleri hakkında iddialarda bulunduğunu, ABD'nin ihtiyaç duyduğunda BM organizasyonunu ulusal çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalıştığını belirtmektedir. Irak iddiaları hakkında ABD'li muhataplarıyla temasları sonucunda George W. Bush, Condollezza Rice, Colin Powell, John Bolton gibi Washington çevreleri hakkında gözlemlerini de aktarmaktadır. Bu bölümde Baradey'in aldığı görev nedeniyle Irak işgaline ilişkin suçlamalardan çekindiği gözlemlenmektedir. Bu nedenle bu hususlarda detaylara girerek nükleer diplomasinin sorumluluğundan hareketle daha önce UAEA'yı aldatmaya çalışan tutumları nedeniyle Irak'ın kendi güvenilirliğine zarar verdiğini, Iraklı yetkililerin zan altında kalmamaları için uyarılarda bulunduğunu ifade etmektedir. Buna karşın, Baradey etnik kökeni nedeniyle Iraklıların kendilerine ayrıcalıklı davranacağını beklediklerini ve kendisini angaje edebilmek için cazip tekliflerde bulduklarını hatta şantaj girişimlerine kalkıştığını anlatmaktadır. Dönemin Fransız lideri Jacques Chirac'ın ABD hükûmetine eleştirel yaklaştığını ve Chirac ile beraber Irak hakkındaki istihbarat yalanlarına ilişkin ortak kanaatler paylaştığını belirten Baradey, böylece Irak işgaline ilişkin tutumunu açıklama ihtiyacı hissetmiştir. Dahası, ABD birliklerinin Irak'ı işgal edene kadar UAEA'nın uluslararası kamuoyunun çıkarları temelinde sorumluluklarını yerine getirdiğini ve haksızlığa mâni olmaya çalıştığını, Irak'ın suçlamalar karşısında neden net olmadığına anlam veremediğini de eklemektedir.

Dördüncü bölümde Irak'tan sonra konu tekrar Kuzey Kore'ye gelmektedir. Baradey; 2003 sonrasında ABD ve Kuzey Kore arasında karşılıklı provokasyonların yapıldığını, Irak'ın aksine Kuzey Kore'nin tepkileri üzerine çekmeye neden olacak açıklamalar yaptığını, Irak hakkındaki iddialarını ispat edememesi nedeniyle ABD'nin bu dönem itibar kaybettiğini, böylece Pyongyang yönetiminin pazarlık gücünün arttığını, ABD'nin bundan istifadeyle UAEA'nı sürece dâhil etmek istemediğini, ABD'nin önce Kuzey Kore'yi teröre destek veren ülke listesine almasını ve daha sonra listeden çıkarmasını, buna mukabil Kuzey Kore'nin nükleer denemeleri gerçekleştirdiğini kaydetmektedir. Kuzey

Kore'nin nükleer hırslarının kontrol altına alınması için yaptırımların etkili olmayacağı kanaatini paylaşmaktadır.

Kitapta genel olarak dokuzuncu bölümde odaklanılan İran'a, ilk kez beşinci bölümde yer verilmektedir. Natanz tesislerindeki nükleer çalışmalarının ortaya çıkması sonrasında UAEA'nın denetim faaliyetlerini, Kaleye Elektrik Fabrikası'ndan alınan numunelerde inkarlara rağmen nükleer izlerin tespit edildiğini, İran siyaset kültüründe takiyenin bir yöntem olduğunu, İran'a ceza yerine ödül yönteminin uygulamasını ABD Başkanı Bush'a tavsiye ettiğini, Irak konusunda İran'ın desteğinin ABD'nin lehine olacağını böylece ilişkilerin yumuşamasına katkı sağlayacağını öngördüğünü bu bölümde işlemektedir.

Baradey, kitabın altıncı bölümünde Libya'yı ve yedinci bölümünde Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerde başıboş kalan nükleer materyallerin kaçakçılığının yapılmasını ve Abdül Kadir Han'ın bu durumdan istifadeyle gerçekleştirdiği kaçakçılık faaliyetlerini incelemektedir. Libya'nın nükleer planlarını Mayıs 2003'te İngiliz İstihbaratı vasıtasıyla öğrendiğini belirten Baradey, Libya'nın nükleer silah geliştirme çalışmalarında Pakistanlı Abdül Kadir Han'ın rolüne ve nükleer kaçakçılığın dünya gündemine o dönemlerde gelmeye başladığına değinmektedir. Ona göre Libya'nın nükleer silahsızlanma konusunda gayet açık davranması sayesinde uluslararası toplumun Libya'ya iyimser yaklaştığını, bu tutumun diğer ülkelere örnek teşkil etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Yazar, Libya'yı tutumundan dolayı tebrik etmekle birlikte bu tutuma karşı o dönemde diğer Arap ülkelerinin rencide edici açıklamalarına ve Libya'nın sahip olduğu nükleer materyallerin ABD'de sergilenmesine, iyi niyetli ülkelerin ulusal gururlarını incitmesi kapsamında itiraz etmektedir.

Sekizinci bölümde Baradey; 2004 yılında UAEA başkanlığının ikinci döneminin sona erdiğini, John Bolton'un kendisinin üçüncü dönem başkanlığına engel olmaya çalıştığını, Bolton'un görüşlerinin tam zıddı bir diplomasi anlayışına sahip olduğunu anlatmaktadır. Baradey, üçüncü kez başkanlığı için adaylığını ilan ettiğinde; Mısır'a uluslararası diplomatik çevrelerde ayrıcalıklı davrandığı suçlamalarından, Irak'taki çalışmalarına karşılık olarak İsviçre'de gizli banka hesaplarının olduğu iddiası gibi karalama kampanyalarına maruz kalmasından yakınmaktadır. Baradey'e göre; John Bolton ABD'nin BM temsilcisi olarak atandığında ABD Dışişleri Bakanlığındaki görevine son verilmesiyle üçüncü dönem UAEA Başkanı olması önündeki engeller kalkmıştır. 2005'te Nobel Barış Ödülü'nü kazanınca, bu durumun UAEA'nın imajına katkı sağladığını belirtirken ödülün kendisine yapılan karalama ve suçlamalara karşı da bir koruma kalkanı vazifesi gördüğünü de paylaşmaktadır. Ayrıca bu

bölümde UAEA'nın kapasitesinin gelişmesi için uydu sahibi olmasını, kendi laboratuvarlarını kurmasını, füzyon parçacığı izleme yollarının ilerletilmesini tavsiye etmektedir.

Baradey, kitabın dokuzuncu bölümden itibaren İran nükleer programına odaklanarak sonuç bölümüne kadar İran ekseninde yaşanan gelişmeleri mercek altına almayı sürdürmüştür. Nükleer diplomaside kültürün karar süreçlerine etkisini, İran'ın yönetici eliti ve dönemin ABD hükûmetinde etkin olan Yeni Muhafazakarların zihniyetlerini örnek göstererek açıklamaktadır. Yazar, Kuzey Kore ile İran'ı kıyaslayarak NPT'den ayrılmış, açık bir şekilde nükleer testler gerçekleştirdiğini ilan eden Kuzey Kore'ye, NPT'ye taraf olan ve nükleer silah gerçekleştirdiği UAEA tarafından kanıtlanmamış olan İran'a daha sert yaptırımlar uygulanmasını tenkit etmektedir.

Baradey, nükleer doğrulama çalışmaları bağlamında ülkelerin nükleer programlarının bilgi sahibi olmak, kapasite sahibi olmak ve niyet sahibi olmak üzere toplam üç sac ayağından meydana geldiğini aktarmaktadır. Bu çerçevede UAEA'nın ilk iki hususla ilgilenebildiğini ancak niyet sorgulamak gibi bir görevi olmadığını vurgulamaktadır. Bunu belirterek UAEA ve kendisine yönelen suçlamalar için de ön almaya çalışmaktadır. Güney Kore'de 2004 yılında uranyum zenginleştirme işlemlerinin yapılmasına ABD'nin tepki göstermemesini, İsrail'in Irak Osirak tesislerini ve Suriye'nin Deyr ez-Zor'daki tesislerini bombalamasını bir uluslararası hukuk ihlali olarak gördüğünü belirtmesinin yanı sıra Baradey, bu ihlallere Batı ülkelerinin tepki göstermemesini de eleştirmektedir.

2007 yılında İran'a yaptırımlar içeren 1747 sayılı BMGK kararının yürürlüğe girmesi hakkında Baradey, İran'ın nükleer konusunda artık ciddi bir bilgi birikimi olduğunun altını çizmektedir. Böylece uygulanan yaptırımların İran'ın nükleer kabiliyetlerine pek de zarar vermeyeceğini düşünmektedir. Ayrıca, İran nükleer programının geleceği hakkında dört senaryo tasarlamıştır. Bunlardan ilki İran'ın kendi kendine çalışmalarını durdurması, ikincisi NPT çerçevesinde nükleerin barışçıl kullanımına ve UAEA'nın denetimlerine devam etmesi, üçüncüsü denetimlere müsaade etmeyip nükleer diplomasiden çekilmesi, son senaryo da Batılı güçlerin İran'a karşı güç kullanmasıdır. Baradey'e göre en iyi çözüm ikinci senaryodur.

Kitabı genel olarak mercek altına aldığımızda; anlatımın akıcı olmaktan uzakta olduğu gözlemlenmiştir. İncelenen kitap edebî bir metin gibi değerlendirilemez ancak belirli bir kronolojiyi takip etmesi nedeniyle kitabın bir olay örgüsüne sahip olması beklenmektedir. Böylece, okuyucunun bölümler

içerisinde ve bölümler arasında olayların ilişkisini daha net bir şekilde kurabileceği düşünülmektedir. Buna ilaveten yazar, metnin akışını keserek restoran, kahve molaları, otel konaklamaları gibi konunun özünden uzaklaşan enstantanelere de yer ayırmaktadır. Bu üslup, yazarın okuyucuya teknik detaylar arasında molalar sunmayı tercih etmesi olarak yorumlanabilse de anlatım akışını bozmaktadır.

Metnin tekniğinin yanı sıra içerik bakımından geniş detaylara yer verildiği görülmektedir. Bu detayların, tanık olduğu dönemlerin aydınlanmasında ne kadar faydalı olduğu okuyucuya göre değişecektir. Nitekim kitap içerdiği kavram setlerinin ve isimlerin yoğunluğu nedeniyle nükleer konusunda belli bir birikime sahip olan okuyucu kitlesine hitap etmektedir. Ayrıca, kitabın amacının ne olduğu giriş bölümünde belirtilmemekle birlikte sunuş olarak da verilmemiştir. Bu nedenle yazar, metnin ana mesajının her bakış açısına göre farklılaşmasına yol açmaktadır. Kitapta Baradey'in ulusal çıkarlar ile uluslararası güvenlik kaygıları arasındaki gerilim hakkında görüşünü paylaşmak, görevi boyunca hedefi olduğu suçlamalara karşı cevap vermek, UAEA denetimlerinden kaçınan ülkelerin tahlilini yapmak ve uluslararası alandaki başarılarına dikkat çekmek gibi amaçlarını yer yer görmek mümkündür. Ancak yazar özellikle bir amacı vurgulamadığı için bunu anlamlandırmak da okuyucuya kalmıştır.

Baradey'in itham edildiği suçlamalara karşı cevap vermesinin kitabın genelinde diğer kaygılara kıyasla daha baskın olduğu değerlendirilmektedir. Ulusal çıkarlar ile uluslararası güvenlik kaygıları arasındaki gerilim hakkında karar alıcılara ilişkin tahliller derinlemesine yapılmayıp genelde karar alıcılar için arkadaşı canlısı, öfkeli, kaygılı gibi etiketlemelere başvurulmuştur. Diğer taraftan bu durum, kitabın içerisinde belirttiği üzere UAEA Başkanı olması hasebiyle ülkelerin niyetlerine ilişkin açıklamalardan kaçınması olarak da değerlendirilebilir. Değerlendirmeler doğrultusunda Baradey'in "Aldatma Çağı" isimli kitabının nükleer diploması alanında çalışanların literatüründe yer alması gereken bir kitap olduğu açıktır.

Ortadoğu

E t ü t l e r i

YAZIM KURALLARI

WRITING RULES / شروط النشر

Yazım Kuralları

Dergiye gönderilen makaleler, dipnotlar dahil en az 5000 en fazla 10000 kelime olmalıdır. Kitap değerlendirmeleri en az 1000 en fazla 2000 kelime olmalıdır. Türkçe veya İngilizce makalelerde her iki dilde de maksimum 250 kelimelik özet, makale başlığı ve 5 adet anahtar kelime bulunmalıdır. Arapça makalelerde ise bu bilgilerin en az bir farklı dilde olması gerekmektedir. Türkçe veya İngilizce makalelerin Arapça özet, başlık ve anahtar kelimeler dergimiz tarafından gerekli çeviri işleminin ardından eklenecektir.

Yazılar, MS Word formatında, Times New Roman karakterinde, 12 punto yazı tipi boyutu ve tek satır aralığı sayfa yapısı ile yazılmalıdır. Kenarlıklar iki kenara yasla biçiminde, paragraflar ise 1 cm olacak şekilde düzenlenmelidir. Baskı kalitesi açısından, metin içerisinde kullanılan resim, tablo veya benzeri görsellerin metin dosyası haricinde, etiketlenmiş (resim nu, sayfa nu, vs,) ayrı bir dosyada gönderilmesi tavsiye edilmektedir.

Dergimizde Chicago (dipnot) atıf ve kaynakça yöntemi kullanılmaktadır. Aşağıda belirtilen hususlardan farklı bir atıf veya kaynakçanın kullanılacak olması halinde https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html linkinde bulunan kurallar esas alınacaktır. Dipnotlar 10 punto yazı tipi boyutu ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Makale sonunda, yararlanılan kaynaklar, “Kaynakça” başlığı ile verilmelidir (İngilizce makalelerde “Bibliography” kullanılmalıdır). İnternet kaynakları da ayrı bir başlık olarak yazılmalıdır.

Not: Atıf ve kaynakça yönetimiyle ilgili detaylı bilgi için dergi web sayfasındaki Yazım Kuralları sekmesini ziyaret edin. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ortetut/writing-rules>

Authors' Guideline:

Manuscripts submitted for consideration by the Journal must follow the style given below;

The manuscripts should not be submitted simultaneously to any other publication, nor may they have been previously published elsewhere, in Turkish, English or Arabic.

Articles submitted to the journal of Middle Eastern Studies, should be original contributions and should not be published previously or should not be under consideration for any other publication at the same time.

If another version of the paper is under consideration by any other publication, or has been, or will be published elsewhere, authors should inform the journal editors at the time of submission.

Articles should be between 5,000-10,000 words including footnotes and bibliography. Book reviews should be between 1000-2000 words. Commentary should be between 3000-5000 words including footnotes.

Articles should include Turkish, English or Arabic max. 250 words abstract and at least 5 keywords in origin language (if different than Turkish) and in addition in Turkish.

All quotation are preferred as “Chicago Style” in our journal.

Authors bear responsibility for their contributions. Statements of fact or opinion appearing in Middle Eastern Studies are solely those of the authors and do not imply endorsement by the journal.

Style:

Papers should be written in a considerable level of academic Turkish, English or Arabic.

Manuscripts should be typed using Microsoft Word document file, in Times New Roman and 1 space. 12 font should be used within text while 10 font should be preferred for footnotes.

References should be given both in the footnotes and in the bibliography. Reference style must conform to the Chicago Manual of Style. Please see the style for examples.

The section should be titles and subtitles in the manuscripts. (i.e. Introduction, Title, Subtitle xxx, etc.)

If there are any tables, graphs and figures, they have to be included in the submitted main text file. Graphs and figures should be in one of the usual formats, at best in GIF or BMP format.

The tables, graphs and figures should be numbered consecutively for each and should match the same numbering used in the text.

Note: For more detailed information about citation and bibliography management, visit the Writing Rules tab on the journal’s website. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ortadogu-etut/writing-rules>

شروط النشر

يجب ألا تقل البحوث المرسلة بما فيها الحواشي عن 5000 كلمة وألا تزيد عن 10000 كلمة.

وينبغي ألا تقل مراجعات الكتب عن 1000 كلمة وألا تزيد عن 2000 كلمة.

بالنسبة للمقالات باللغتين الإنجليزية والتركية فيجب أن تحتوي على ملخصات الأكثر 250 كلمة وتضم عنواناً و5 كلمات مفتاحية.

أما بالنسبة للمقالات باللغة العربية فيجب أن يكون الملخص والكلمات المفتاحية بلغة واحدة مختلفة على الأقل (الإنجليزية أو التركية).

أما الملخص والعنوان والكلمات المفتاحية للمقالات باللغة التركية أو الإنجليزية فسيتم ترجمتها إلى اللغة العربية من قبل مجلتنا وإضافتها.

يجب أن تكون الكتابات منسقة في ملف مايكروسوفت وورد (MS Word)، وبنوع خط تايمز نيو رومان (Times New Roman)، وحجم خط 21 وبتباعد سطر واحد بين الأسطر. كما يجب أن تكون الحدود منسقة بشكل محاذاة من الطرفين وأن تبدأ الفقرة بعد 1 سم. أما بالنسبة لجودة الطباعة فيفضل أن يتم وضع الصور والجدول أو الرسومات المشابهة التي تم استخدامها داخل النص في ملف مختلف ملحق (رقم الصورة والصفحة إلخ).

يتم استخدام طريقة شيكاغو (Chicago) للاقتباس والحواشي والمصادر. وفي حال استخدام اقتباس أو مصادر غير المذكورة أدناه فيجب اتباع القواعد الموجودة في الرابط التالي:

https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html

يجب أن يتم كتابة الحواشي بحجم خط 01 وبتباعد سطر واحد بين الأسطر، وفي نهاية المقالة ينبغي كتابة معلومات «المصادر» للمصادر التي تم الاستفادة منها (يتم كتابة عنوان «Bibliography» في المقالات باللغة الإنجليزية). ويتم استخدام عنوان منفصل للمصادر من الإنترنت.

ملاحظة: للحصول على معلومات تفصيلية عن إدارة الاقتباس والمصادر، قم بزيارة قسم شروط النشر

